kantakanjali

A HANDFUL OF THORNS

by

kantakarjuna

A Collection of
New Sanskrit Verses
with
SANSKRIT COMMENTARY
and
ENGLISH & MARATHI RENDERINGS

Introductions

by

PRIN. N. G. SURU (*ENGLISH*)
PROF. A. G. MANGRULKAR (*MARATHI*)
KANTAKARJUNA (*SANSKRIT*)

aśvattha sahiti, Poona

कण्टकार्जुन-

विरचितः

कण्टकाञ्जलिः

नवनीतिशतकम्

संस्कृतटिप्पण्या
आङ्ग्लानुवादेन
मराठ्यनुवादेन च

समुपबृंहितः

अभिनवः संस्कृतमुक्तकसंग्रहः

प्रस्तावनालेखकाः –

प्राचार्य नरहर गोविन्द सुरु (आङ्ग्ल्या)
प्रा. अरविन्द गङ्गाधर मङ्गरूळकर (मराठ्या)
कण्टकार्जुनः (संस्कृतेन)

अश्वत्थ – साहिती, पुणें

Publishers : K. A. MANGRULKAR
aśvattha sāhitī
'PAMIR', 2057, SADASHIV PETH
TILAK ROAD, POONA 9.

Jacket & Illustrations : S. D. PHADNIS

First Edition : 15TH AUGUST 1965

Price : RUPEES FIVE

Printers : D. D. GANGAL
LOKASANGRAHA PRESS
1786, SADASHIV PETH, POONA 2.

प्रकाशक : क. अ. मंगरूळकर
अश्वत्थ-साहिती
'पामीर', २०५७, सदाशिव पेठ
टिळक रोड, पुणें ९

वेष्टन, चित्रें : **शि. द. फडणीस**

प्रथमावृत्ति : १५ ऑगस्ट १९६५

मूल्य : **पांच रुपये**

मुद्रक : दि. दा. गांगल
लोकसंग्रह मुद्रणालय
१७८६, सदाशिव पेठ, पुणें २

INTRODUCING THE KANṬAKĀÑJALI

"Kaṇṭakāñjali" or "A Handful of Thorns" composed in Sanskrit verse in the Śārdūla-vikrīḍita metre by Shri 'Kaṇṭakārjuna' is a fine masterpiece of Satire. This literary form is mostly unknown to the Sanskrit literature. The reason, perhaps, is that our Sanskrit Poets, in their literary efforts, lived and indulged in a different, imaginary, artificial world totally segragated from their practical, every-day life. Poets like Kālidāsa or Bhavabhūti, for instance, must have had a full measure of disappointments, frustrations, insults and indignities to irritate them in their normal course of life; but they never permitted their Poetic Muse to be coloured, prejudiced or poisoned by such bitter experiences, which, they thought, have to be borne with philosophic equanimity in accordance with the dictates[1] of the Bhagavadgītā! For this reason, their literary composition suffers from complete lack of realistic touch, being purely idealistic in its form and content. Hence in our critical appreciation of these earlier poets, we are often led (or misled) to imagine and invent events in their personal life,

---

1. Cf. मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ।
आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥
भगवद्गीता II. 14.

agreeable or disagreeable, with a view to interpreting such suggestive utterances as we come across in their works. In short, they lived in compartments, as it were, so water-tight that no leakage of impressions of a personal character was permitted to filter through from one compartment to the other.

Another reason that may be suggested in this connection is that being mostly Court-poets enjoying royal patronage, their writings were motivated by the desire to satisfy their patron's literary tastes on which alone depended their own position of respect at the King's Court. Writing with one eye rivetted on the face of their monarch, they could not bring in topics of their own personal life in their literary efforts; but, on the other hand, they had to content themselves with such themes as would have a general, universal appeal. Even comments on contemporary public life with a view to exposing its evils, if any, would be frowned upon by the ruling monarch, since the responsibility and the blame thereof would be directly laid at his door[2]. Freedom of thought and Expression which Kaṇṭakārjuna can enjoy to-day in India under democratic conditions was practically denied to them. Their lips were sealed against any such 'Seditious' utterances and they were compelled to write only what pleased and flattered—their Master. As an exception, I know of only one Poem called "The Māhiṣa-Śataka" which is a pungent satire. Its poet,

2. Compare, for instance, remarks like this—

न राजापचारमन्तरेण प्रजास्वकालमृत्यु: चरति ।

उत्तररामचरित, II.

having been denied the patronage he had sought from a king in the neighbourhood retires in a huff to his village to live upon agriculture; and in a century of Sanskrit verses, he glorified a He-buffalo in preference to the king, because he was so useful to him for the cultivation of his land and consequently for his livelihood too!

Life in India, as depicted by our Sanskrit poets, has undergone complete metamorphosis in all its aspects. The pattern of the monarchical form of administration is replaced in our country by democracy. Religion is elbowed out to rot in a corner in its outmoded, outworn garb. Social life has lost the deep moorings it had in our ancient, traditional culture, mainly because of the impact of Western Civilisation that the British rule of over a hundred and fifty years imposed on it. We are now at crossroads, confused and undecided in the matter of preferences. Political independence of the last eighteen years has brought in its trail, more problems, more evils and more sufferings in our social, political and economic life, inspite of the efforts of our political leaders and administrators to improve our lot through phased Plans and Programmes. The individual moral fibre has snapped to such an extent that vices have now become 'virtues', while age-old virtues are objects of ridicule, derision and contempt. In fact the whole society is worm-riddled with evils of dishonesty, disloyalty, ingratitude, rank selfishness, hypocrisy, fraud, bribery, nepotism and what not. Life has lost its sense of security and every day that dawns brings in its wake the darkness of the dread of

uncertainty. The remark[3] of Kālidāsa that 'Death is Nature and Life an accident'' is but too true today than what it was in his days!

It is against such a dark and dismal background and in an atmosphere, sullen and depressing, that Kaṇṭakārjuna has written his Poems with a pointed, incisive pen. Endowed, as he is, with a gift of minute observation and equipped with a facile Sanskrit expression, he could have written, at this young age of his, such poems as would rival with, if not excel, the Śṛṅgāra-Śataka or the Amaru-Śataka, if only he had had the necessary encouragement and inspiration from his environments which the earlier Sanskrit poets commanded. Instead he writes what practically would have amounted to a Vairāgya-Śataka, but for its bitter sarcasm sugar-coated in light-hearted humour. Quite amusingly he calls his Poems "Kaṇṭakas" or "Thorns" of which he has 'a handful' to offer[4]. He has picked them up on the paths of his life's journey, because they sorely pricked the thin-skinned soles of his tender, sensitive feet and caused him some irritation. He thought it fit, however, to present them to us, assuring us that[5] 'we who know

3. मरणं प्रकृतिः शरीरिणां विकृतिर्जीवितमुच्यते बुधैः ।

रघुवंश, VIII. 87.

4. The total number is : 100 + 'Bonus'.

5. Cf. केयं व्याकुलता 'तुदेयु'रिति ? न क्षिण्वन्त्यमी कण्टकाः
काव्यज्ञान् विबुधानलौकिकरसं दृष्ट्वैव तृप्यन्ति ये ।
ये चाप्युन्नतकन्धराः पृथुपदाः पूर्णप्रशस्तोदराः
दुष्प्रेक्ष्याश्चिरकण्टकप्रणयिनस्तेषामलं चिन्तया ।।

Page 5.

would suffer no harm from them, while those for whom they are intended are too thick-skinned to feel their pricks'.

These 'thorns' Kaṇṭakārjuna has gathered from various walks of life, from different fields of activities in various spheres such as political, social, religious, economic, academic and domestic in which our total life is distributed. With an alert mind and a watchful, discerning eye, he surveys these fields as he traverses over them and spots the ills and evils thereof to convey them to us in a telling language full of eloquent significance and suggestion.

Look at the vast and wonderful variety of themes he has selected for satirical treatment. In the field of politics, whatever his idealogy, he is sorely touched by the onslaught of Chinese aggression and Pakistan's overbearing, bullying bluster towards India. According to him, they are the evil consequences of our 'weak, meek, spineless' Foreign Policy which, relying on the Pañcaśīla doctrines, follows the course of appeasement, negotiations and protests against serious violations committed by the enemy. The Party in Power is not spared by him and the Governmental Administration, both at the Centre and the States receive at his hands a full measure of sarcastic blast. Their Five Year Plans and 'fantastic' Policies of Prohibition, Gold control, Land Ceiling and Tenancy Acts, Nationalisation, huge borrowings from Western Countries, etc. have all been commented upon with a sceptical mind and mood, while the inefficiency in administration resulting in higher prices and consequent economic pinch, shortage of food and other

essential commodities, scarcity of kerosene and sugar and the long queues of the people to procure them, journeys on crowded trains, fickleness of electric current are all noted by him with refreshing humour not free from sarcasm. Our political leaders and chiefly the Ministers who, according to him, are a class by themselves, are presented with bouquets of 'roses' which, while they would prick the hands that give, would bleed the hands that receive[6]!

Such, according to him, is 'our Democracy where[7] even a Christ may be hanged while a man fit for the gallows may become a minister; where Hypocrisy is the Holy Guru, and suppression of the opposition is fair Justice! This is no surprise, however, since Democracy is acknowledged to be the joint rule by demagogues and their favourites' !

Coming down from high politics to the Social sphere, he lays his pointed finger on the various evils that have crept in our society and have now proved

---

6. Cf. मन्त्री तस्करमाह कोऽपि 'शठ रे ! लोकैः श्रमेणार्जितं
   वित्तं भित्तिविभेदनेन हरसे, धिक् त्वां जनद्रोहिणम् !' ।
   पूर्वं प्राह परः, 'कथं जनधनं त्वं भित्तिभेदाद् विना
   गृह्णीषे च न दण्ड्यसे च ? भगवन् ! शिष्योऽस्मि ते
   शाधि माम्' ॥ P. 18.

7. Cf. ख्रिस्तोऽप्यत्र भजेत वध्यपदवीं, वध्योऽपि मन्त्री भवेत्,
   दम्भो धर्मगुरुः, विपक्षदमनं न्यायश्च, केयं कथा ? ।
   लोकान् यः स्ववशे करोति पुरुषः, तस्याथ ये वल्लभा
   तेषां यद् वशवर्ति शासनपदं, तल्लोकतन्त्रं स्मृतम् ॥
   P. 13.

a veritable menace to our social life. Mercilessly he whips the hooligans who throng the streets to loot and plunder on the very day a great man dies and the Goondas who move about freely and fearlessly[8] 'under the protection of the police and the patronage of ministers'. He is equally harsh with hoarders of black money and those who indulge in black marketing. Bribery he condemns likenin it to an imperishable Aśvattha tree[9] which no one – not even Nanda– could uproot ! In fact, he bitterly deplores the devaluation of virtues and deterioration of all life's values, as he bids farewell[10] to all the good things of life. The voice of satire now comes down to a lower key when he speaks of doctors charging heavy fees, of

---

8. Cf. मन्त्री राष्ट्रसभा च यस्य पितरौ, आरक्षका भ्रातरः,
कारासौ भगिनी, सुरा च गृहिणी, लक्ष्मीः शुभाङ्गी सुता ।
न्यायेशः श्वशुरश्च यस्य विधिविच्छचालः, कुठारः सखा,–
तस्यास्यामवनौ – नहि, त्रिभुवने – गुण्डस्य कस्माद्
भयम् ?।। P. 37.

9. Cf. ऊर्ध्वं मूलमधश्च यस्य वितताः शाखाः, सुवर्णच्छदः,
कस्योत्कोचतरुर्जगत्यविदितः, यद्यप्यरूपोऽगुणः ? ।
छेत्ता कश्चिदुदेति संसृतितरोः, छेत्तास्य वृक्षस्य तु
नाभून्नास्ति न वा भविष्यति पुमान् ! अश्वत्थ एषोऽक्षयः ।।
P. 15.

10. Cf. मातर्मानवते ! पितः पशुपते ! भ्रातः स्वधर्म ! प्रिये
लज्जे गेहिनि ! पुत्र धैर्य ! दुहितर्भूतानुकम्पे ! क्षमे ! ।
शास्त्रादेश सखे ! नमोऽस्तु, सकलानामन्त्रये, स्वस्ति वः !
व्युच्छिन्नाखिलबन्धनः परमितो लीये धनब्रह्मणि ।।
P. 113.

fathers demanding dowry the amount of which soars in a spiral in accordance with the qualifications of their sons, and he is certainly in a relaxed, happy mood of humour when he describes a young man in search of a bride, giving his refusal[11] to many a young girl one after another on some flimsy grounds and ultimately accepting one whose only qualification is that she is a female!

In matters religious, he holds no brief for any particular religion, since, according to him, they are just fibs of imagination and, therefore, equally true or otherwise. He flays, however, a 'spiritual' fake who poses as a 'Sad-guru' and trades on his mesmeric powers like a magician. What irks him is the fact that our temple-gods, i.e. idols, are being prostituted by the temple-attendants for considerations of money[12]. He would have been well advised to refrain from his fling at the Muslims, as it is likely to be misunderstood as an outburst of the communal bias,

---

11. Cf. 'कन्येयं बहुलक्षपाभ्रधवला सेयं न विद्यावती,
नासौ रूपवती, न सास्ति सुदती, ह्रस्वेयमेषोन्नता ।
एषा लोमवती, दरिद्रतनया मै'वं हि कन्याशतं
प्रत्याख्याय वरोऽधुनाह, 'नवरं कन्यास्तु, सिद्धोऽस्म्यहम्' ।।
P. 144.

12. Cf. अक्ष्णैकेन विलोकने दश, तथा द्वाभ्यां कृते विंशतिः,
षष्टिर्गन्धविमर्दने, स्रज उरस्याधापने द्वे शते ।
शुल्कं रूप्यसहस्रमर्धकटिकाभोगार्थमित्यादिभिः
धूर्तैः संप्रति कुट्टनीव्यवसितैर्देवोऽपि वेश्यीकृतः ।।
P. 174.

although from a literary point of view, these verses are good specimens of pungent satire.

In the academic field, he has much to say and to criticise, as he belongs to the teacher's profession. The present-day student has been beautifully caricatured by him in a humorous strain and the lot of a professor who essays to write and approaches a publisher for publication is graphically portrayed. The college girl on a picnic, refusing to sing[13] in a group when called upon, but finding her musical voice later in a running train on the return journey is beautifully described. Engaging himself in the controversy that has ranged over "What is obscene?", he offers a very interesting solution[14]: "Obscene is that in which all are interested; all the rest is decent".

After having finished his flights through various avenues, outside and abroad, and having packed and picked up a bundle of 'Thorns', he comes home to roost. Kaṇṭakārjuna now is a different man, at home and in his family. With that Kālidāsian warmth of affection of a father, he hugs his child to his bosom and showers 'pricking' kisses on her as she

13. Cf. उक्ते ' गायत गायते 'ति सखिभिर्निर्बन्धपूर्वं पुरा
'नें 'त्येव प्रतिवक्तुमाननततिर्या स्म स्फुरत्यस्फुटम् ।
सै[illegible]द्गायति साम्प्रतं खडखडद्रेल्वेगवाक्षाद् बहिः;
श्रोतारस्तरवः, ततानि मरुतः, तालश्च चक्रध्वनिः ! ।।
P. 137.

14. Cf. तत्त्वं तेन समासतो विवृणुमः, – सर्वेऽपि यत्रोत्सुकाः
अश्लीलं, तदुदीर्यते; यदितरत् श्लीलं तदाख्यायते ।।
P. 168.

lisps her protest. He takes us into confidence when he tells us what an 'ideal' husband[15] should be like and what a husband would like his 'ideal' wife[16] to be. It would be foolish and presumptuous on our part to ask him — and more so if we asked his wife — what their experiences Vis-a-Vis each other are. But we can draw inferences, relying on the fact that one writes from experiences and this being a satire, what has been stated by him are just ironical 'expectations' or mere 'dreams', like the one he has recorded earlier[17].

In such a state of dreaming, the glamorous Cinema actress getting fabulous money for her work on the screen flashes across his mind and he has a

---

15. Cf. आहूतः सकृदेव यः प्रचलति स्नानाय भोज्याय वा,
नादिष्टः समये हरत्यथ चहाशाकादिवस्तूच्चयम् ।
वक्त्यल्पं, न निषेधति व्ययविधौ, रक्षत्यपत्यं मुदा, –
कस्याश्चित् क्वचिदेव भाग्यवशतो भर्ता भवेदीदृशः ॥
P. 151.

16. Cf. नाश्रान्तं, यदि वक्ति; विघ्नयति वा कार्ये न भट्टारकं,
नैनं लुम्पति, नापि पृच्छति 'कुतः क्वार्थे धनस्य व्ययः ?' ।
निद्राणं सहते, न शास्ति, रुचिरं श्रीणाति खाद्यं सदा, –
कस्यापि क्वचिदेव भाग्यवशतो भार्या भवेदीदृशी ॥
P. 152.

17. Cf. चौपाटीपुलिनेऽभिनीय सुचिरं शबूम्ककम्बुग्रहं,
सेतुं सैकतमारचय्य, सुभगा जङ्घाश्च नेत्रैः पिबन् ।
सानन्दं नगरीमहोदररिचः पार्श्वे प्रणाल्याः स्थितः
खादन् भेलपुरीं पुरो बलिभुजां नेष्येऽपराह्णान् कदा ॥
P. 138.

dig at her too[18]. He feels sleepy now and therefore, before going to bed, he recites the following benediction and closes his eyes in sleep :—

शं नः सन्त्विह मन्त्रिणः, शमपि तद्द्वाररक्षिणः सन्तु नः,
शं गुण्डाः, भिषजश्च शं, धनहराः शं, शं च नो रक्षिणः ।
शं नः सा पुरपालिका, शमपि नः कृष्णापणाधीश्वराः ,
शं नः कर्मकराः, नमोऽस्तु व इदं, मा नो वधिष्टेश्वराः ! ॥

This is 'Kanṭakāñjali', of which Shri Kanṭakārjuna is the 'Ṛṣi' or the Seer, which truly he is. Possessed of a sensitive heart and mind and a soul, crystal-clear and pure, he projects pictures of the sad state of affairs which prevails in our country and which has greatly distressed and tortured his mind. Steeped in Sanskritic language and literature, we love to revel in the Kālidāsian glory that India was and hence it is difficult for us to reconcile with what is happening now round about us. This is, therefore, a Patriot's cry of Grief alternating with Rage that finds a devious outlet in the form of a satire that makes this Kanṭakāñjali.

A word about the language and the style of the Kanṭakāñjali. There has lately been a considerable up-heaval in Sanskrit writing. We have periodicals

18. Cf. 'दृष्ट्याकेकरया शतं, दशशतं गत्या नतोन्नीतया,
लक्षार्धं किल नर्तनैः, परिमितैर्वस्त्रैश्च लक्षद्वयम् ।
सा कापि प्रतिचित्रमर्जति बत ! द्रव्यं सिनेसुन्दरी !
किं चाभ्रंलिह' – सर्वमस्तु, वद सा भोज्यं कियत् खादति? ॥
P. 179.

in Sanskrit which present good articles, poems, discussions and dramatic pieces. Sanskrit translations of a few Marathi dramas have also seen the light of the day and blazing, artificial light of the night, when performed on the stage. In many of them, however, the Sanskrit garb is too thin and transparent to cover up the Marathi idiom and even its vocabulary. Kaṇṭakārjuna has avoided this temptation of writing in 'Marathicised' Sanskrit. According to me, his is the best literary effort which preserves in tact the chaste purity of the Sanskrit language. He has, no doubt, borrowed many words from other languages without bothering to find counterfeit Sanskrit coins for them; but it is delightful to find that, when read in the Sanskrit set-up in his verses, they do not jar your ears as Unsanskritic. He shows a remarkable grip over his Sanskrit expression on the strength of which he could tackle with ease topics of every-day practical life in all varied aspects, for which practically no vocabulary can be inherited from earlier Sanskrit writers. His skill in versification is, indeed, masterly. No redundant word, not even a particle, has been used and utilised by him for the sake of the metre. The verses flow from his pen in majestic dignity in the long Śārdūla-vikrīḍita metre which often tests a poet's skill in versification. The Poems are mostly in the Kālidāsian Vaidarbhī style, simple, lucid, pleasing and easy to understand the import thereof, except those in which he plays up etymological jugglery to out-Pāṇini the great grammarian Pāṇini. In this connection, I specially commend the two most beautiful poems couched in his child's lisp in Sanskrit. They are so soaked in father's affection

that even Kālidāsa would be moved to read them. I quote them below :—

'यक्तां तात फुगां गिहान, बयपीम् आम्ब्यत्य माम् आनय,
त्योकं पाथय नूतनं, कथय वा क्युत्नत्य मय्यं कथाम् ।
तुय्यं देवं नमच्चकयोमि, तुमती तातत्य मे दीयतां' –
मा भूत् साधुपदप्रयोगसुकृतं, जाते ! प्रियं ते वचः ॥
सायं द्योतितदीपवन्दनविधेरूर्ध्वं जनन्योदितं
'तातादीनधुना नमस्कुरु सुते !' वत्सा च भक्त्यानमत् –
अम्बां तातमथानयोः पितृगणं भ्रातॄन् स्वसॄः किंकरान्
मार्जारीं शुकमप्यहो ! **समदृशे बाल्याय तस्मै नमः ॥**

In the end, I offer my felicitations to Shri Kaṇṭakārjuna on this poetic production of a novel Form in Sanskrit. I have no doubt, Sanskrit literature will be enriched by his Kaṇṭakāñjali. His unique 'Magnum Opus' on Mammaṭa's Kāvyaprakāśa which he produced in collaboration with Prof. A. G. Mangrulkar, proved a valuable contribution to the learned literature of India. I hope and trust that similar contributions of this and other types will follow from his pen.

I conclude now in the words of the Camel, the Presiding Deity of these Poems :—

भोः कण्टकार्जुन ऋषे, वितरामि भद्रं;
दत्तं त्वयाञ्जलिमिमं शितकण्टकानाम् ।
आस्वाद्य मे प्रमुदतो भृशमन्तरात्मा,
क्वाथेन चाथ गतरुग् भवितुं समीहे ॥

N. G. SURU

Poona. 2nd July, 1965.

परिहास आणि उपहास

एकदा एक रुग्णाईत वैद्याकडे आपली प्रकृति दाखविण्यासाठी गेला. त्याने आपल्या प्रकृतीची तक्रार काय ती सांगितली. वैद्याने तपासणी केली; आणि त्याला औषध देऊन आठ दिवसांनी परत येण्यास सांगितलें. पण रुग्णाईत दुसऱ्याच दिवशीं पुन्हा हजर. वैद्याने विचारलें, "काय झालं ?"

रुग्ण : कांही नाही. आणखी औषध द्या.

वैद्य : आं ? काय म्हणतां ?

रुग्ण : होय. औषध संपलं.

वैद्य : अहो, पण मीं आठ दिवसांचं औषध दिलं होतं.

रुग्ण : असेल. पण तें एका दिवसांतच संपविलं मीं.

वैद्य : तें कसं ?

रुग्ण : अहो, तें फार छान, चविष्ठ होतं.

वैद्य : भले ! असं कसं केलं ? असं करून कसं चालेल ?

रुग्ण : बरं ! यापुढे करणार नाहीं. – औषध द्या.

वैद्य : पण आता आठ दिवसांचं नाहीं देणार. रोजच्या रोजचं देईन.

रुग्ण : चालेल हो. तक्रार नको. – द्या.

वैद्य : भले ! तक्रार कुणाची ? माझी कीं तुमची ?

रुग्ण : जाऊं द्या हो. मला मोकळं करा.

वैद्याने त्याला एक दिवसाचें औषध देऊन वाटेला लाविलें. पण रोगी दुसऱ्या दिवशीं आलाच नाही. तिसऱ्या-चौथ्या दिवशींहि उगवला नाही. आठ दिवसांनी प्रकटला. तेव्हा –

वैद्य : काय हो, आलांच नाही तुम्ही. मला वाटलं, –

रुग्ण : 'चचलां ! ' होय ना ?

वैद्य : छे हो. भलतंच !

रुग्ण : अहो वैद्यबुवा, तुमचं हें काय औषध कीं सोंग ?–किती कडू ! अहो, घोटेना !

वैद्य : असूं द्या. पण प्रकृति कशी काय आहे ?

रुग्ण : ती आता छान आहे. एकाच पुडींत रोगाचा अगदी मटका बसला !

वैद्य : झालं तर ! काम झालं तुमचं.

रुग्ण : नाही. तुमचं तें पहिलं चविष्ठ औषध द्या !

वैद्याने तें औषध दिलें कीं नाही, तें ठाऊक नाही. पण त्या रुग्णाप्रमाणेच मीं हा 'कण्टकाञ्जली'चा काढा दोन प्रकारांनी गेले कित्येक दिवस घेतला आहे ! कण्टकार्जुनाने दहा-बारा श्लोकांचे कांटे द्यावे, आणि मीं ते लगेच फस्त करून ढेकर द्यावी. मग त्याने एखादा बारीकसा द्यावा. मीं तो चोखून-रसवून खावा, आणि अधिकाची मागणी करावी. त्यांतला एखादा खुपावा, बोचावा, सलावा. तरी 'हाय !' करून जिभेला फटका देणाऱ्या झणझणीत पण चवदार लोणच्याप्रमाणे तो मटकवावा ! इकडे प्रकृति तुंद व्हावी ! जीभ खवळावी ! सराट्यांचा काढा दिल्याने बाळंतिणीची कंबर लेचीपेची असली, तर अगदी भक्कम आणि कुटकुटीतशी होते, म्हणतात. त्याप्रमाणे ह्या कण्टकांनी आपलीहि वाङ्मयीन प्रकृति –आणि व्यावहारिकदेखील– निकोप झाल्यावाचून खचीत राहणार नाही.

पण स्नायु बळकट होण्यासाठी नृत्यकला शिकावी असें जसें मला केव्हाहि वाटलें नाही, किंवा फुप्फुसें दमदार होण्यासाठी आणि मग ऑलिंपिक सामन्यांत भाग घेण्यासाठी संगीताचा अभ्यास करावा असें जसें मी कधी म्हणणार नाहीं, त्याप्रमाणेच वाङ्मयीन अथवा लौकिक प्रकृति सुधारण्यासाठी 'कण्टकाञ्जलि' वाचावी, असा सल्ला मीं कधीहि देणार नाहीं. कारण 'कण्टकाञ्जलि' आणि 'शनिमाहात्म्य', 'व्यंकटेशस्तोत्र', 'शिवलीलामृत' यांची रास

कांही एक नाही ! स्वत: अर्जुनपण्डिताने जरी 'दम्भोद्धारण' हा 'कण्टकाञ्जली'चा विनियोग म्हणून दिलेला असला, तरी पण्डितांवर या बाबतींत फारसें विसंबू नये ! त्यांत परिहास किती आणि सत्य किती, हें निवडणारे निवडोत. अर्थात् कण्टकाञ्जलीची सर्वसाधारण सहेतुकता झाकून-पाकून ठेवण्याचें कांही कारण नाही; परंतु संस्कृतांतील विडम्बनप्रकाराचा उपहासपर असा एक मनोज्ञ आविष्कार म्हणूनच या 'कण्टकाञ्जली'कडे पाहिलें पाहिजे. 'उपहास' हा या रचनेचा स्थायिभाव आहे; आणि 'विडम्बन' हा वाङ्मयीन प्रकार आहे. उपहास आणि विडम्बना यांची लग्नगांठ तर विधात्यानेच घालून दिली आहे. आणि हीं वधूवरें खरोखरच एकमेकांना मोठीं अनुरूप आहेत. हा 'जोडा' कुरकुरत नाही ! तथापि मराठींतल्या 'झेंडूच्या फुलां'सारखें या विडंबनाचें स्वरूप बव्हंशीं परिहासपर असें नाही. तें प्राधान्याने उपहासपर आहे. ('परिहास' आणि 'उपहास' यांत फरक करणें योग्य ठरेल.) टोचण्यापेक्षा यांत कापण्याच्या जागा जास्त आहेत. विसंगतींपेक्षा त्यांत पराण्यांचीं व आसुडांचीं स्थळें अधिक आहेत. (आणि 'बैलजोडी'ला त्यांचीच आवश्यकता जास्त असते, हें जसें एखाद्या शेतकऱ्याला, तसें राजकीय पक्षांनाहि ठाऊक आहेच !) 'कण्टकाञ्जलीं'त गुदगुल्या आहेत, पण त्या अस्वलाच्या गुदगुल्या आहेत ! आणि त्या उघडच निरुपद्रवी नाहीत. 'कण्टकाञ्जलीं'त वांकुल्याहि दाखविलेल्या आहेत; जिभा काढून दाखविलेल्या आहेत; जणू कांही सहज म्हणून नाक खाजविलेलें आहे; (त्याने एखादें नकटें वरमलें, तर अर्जुनपण्डित काय करणार ?) आणि इतरहि पुष्कळ गमती केल्या आहेत, — शैलीच्या आणि आशयाच्या.

संस्कृत वाङ्मयाची अनेक सहस्रकांची प्रदीर्घ परंपरा लक्षांत घेतां त्यांत ललितवाङ्मयप्रकारांच्या विविधतेचें दुर्भिक्ष कोणालाहि जाणवेल, एवढें मोठें आहे. त्यांत विनोदाचें वावडें नाही, पण त्याचा एक ठसा बनवून ठेविला आहे. या ठशाच्या बाहेर येणारें विनोदाचें शिरवें क्वचितच. कधीतरीच एखादी मोठी सर येते; आणि ती

येऊन गेली की, शेकडों वर्षें मग सारें कसें शांत-शांत असतें. संस्कृतांत कादंबऱ्या नाहीत. एकच 'कादंबरी'! मराठींतल्या कादंबरी-प्रकाराचें मूळपीठ! नाटकांची संख्या फार थोडी; आणि उपहासपर रचनांची संख्या तर इतकी कमी कीं, तीं संख्या आपल्याला खरोखर थोटय़ा हाताच्या बोटांवरच मोजावी लागेल!

मग संस्कृत साहित्यांत दिसतें काय? – जिकडेतिकडे नीट-पणानें व्यवस्थित कापून काढलेल्या बागाच-बागा! त्या बागांत पुष्करिणी आहेत; पुष्करिणींत राजहंस पोहत आहेत; त्या राजहंसांच्या चोंची सोन्याच्या आहेत; आणि त्या चोचींत त्यांनी मोत्यांच्या माळा घेतलेल्या आहेत! या संस्कृत साहित्यांत नितांतसुंदर सरोवरें आहेत; मादक चंद्रशाला आहेत; विशाल नगरें आहेत; शाही दरबार आहेत; भव्य राजवाडे आहेत; धनाढय कुबेर आहेत; अप्रतिम लावण्य-लतिका आहेत; . . .

पण एखादी गरिबाची खोप? – नांव नको!

बरें, एखादा खंगलेला जख्ख म्हातारा? – एक; मात्र एकच!

पडकीं घरें? – तीं कशाला? त्यांत कोण राहणार?

जुनाट बागा? – एक पुरे!

समुद्र? – एखाददुसरें दर्शन पुष्कळ झालें! शिवाय, 'किं सुखम्? अप्रवासगमनम्' हें काय माहीत नाही?

अशा स्थितींत प्रस्तुत रचनेसारखें एखादें विचित्र पण घाटदार कांटेरी झाड दिसलें, म्हणजे विलक्षण रुचिपालट होऊन कॅक्टसप्रमाणे त्याचें किती कौतुक करावें, असें होऊन जातें. कारण संस्कृताच्या उद्यानांत कांटयांना जागा नाही! आहेत ते कांटे फक्त कौटिल्याचें 'कण्टकशोधनम्' यांतल्याप्रमाणे लाक्षणिक अर्थानेच आहेत! वाच्यार्थानें नव्हेत.

वाङ्मयांतल्या उपहासवृत्तीच्या आविष्काराचा एक विशेष लक्षांत घेण्यासारखा आहे. ही उपहासवृत्ति नेहमी जीवनाला अस्तरा-

सारखी चिकटून असते. उपहासाला जीवनावर रेलावेंच लागतें. साहजिकच हें टेकण निघालें किंवा थोडें डळमळलें, म्हणजे तो उपहासहि तितक्या प्रमाणानें ढळतो. विनोदानें असें रेललें नाही, तरी चालतें. व्यवहारांत जाणवलेली एखादी नापसंती किंवा अप्रसन्नता, वास्तव जीवनांतली एखादी विसंगति किंवा दांभिकता, आजकालच्या वृत्त-पत्रांतल्या एखाद्या वार्ताकणाने बसलेला टचका किंवा चटका, विद्यमान समाजांतली एखादी अनिष्ट किंवा घृणास्पद घटना, ... अशा गोष्टी जेव्हा वाङ्मयाच्या शिळाखंडांतून वाट काढूं पाहतात, तेव्हा त्या उपहासाच्या हसत्या-फेसाळत्या-लपकत्या पाण्याच्या रूपानेच उसळतात. अर्थात् त्यांचा प्रत्यक्षाप्रत्यक्षतया वास्तव घटितें, वा समाज, वा जीवन, वा राजकीय पक्ष, वा देशांपरदेशांतलें ठिकाण इत्यादिकांशीं संबंध असणार, — नव्हे, असला पाहिजे, हें उघड आहे. येथे 'कण्टकाञ्जली'त असेंच दृश्य दिसतें. तींत इंग्लंडांतली वेश्या क्रिस्ताइन् कीलर अवतरलेली आहे; काश्मिरांतल्या हजरत-बालाचें प्रकरण तोंड दाखवून गेलें आहे; जयपूरला झालेल्या मद्यमय A.I.C.C. -ची पद्यमय आवृत्ति काढलेली आहे; मोरारजींचें सुवर्णनियमन आलें आहे; आपले गृहमंत्री गुलझारीलाल नंदा दिसत आहेत; तसे पाकचे परराष्ट्रमंत्री झुल्फिकार अली भुतोहि भेटतात; लक्ष्मीबाई मेननचीं पार्लमेंटमधली मोघम, डगळ, शिराळशेटी उत्तरें गाजत आहेत. कृष्ण मेनन तर अर्थातच आहेत; साखरेची टंचाई आणि लाचेची विपुलता, दोन्ही भरपूर आहेत; गांधीजींच्या खुनाविषयीचें केतकरी प्रकरण आहे; भूगोलचुकांचा ग्रंथ आणि त्याची 'अर्थ'संगति आहे; श्लीलाश्लील-विवेक आहे; पुण्यांतल्या वीजबाईचें डोळे मिचकावणें आहे;— एक-ना-दोन, कितीतरी! असा कांश्मीर-इंग्लंडपासून पुण्यापर्यंतचा प्रवास आहे. वावडें असें कोणत्याच विषयाचें नाही. कण्टकार्जुनाला कोणताहि देश विदेश नाही; कोणताहि विषय अविषय नाही. शिकारी जसा सावजाचा माग सोडीत नाही, तसा कण्टकार्जुनानें जीवनाचा अथवा समाजाचा मागोवा कोठेहि सोडिलेला नाही. त्यामुळें ही रचना जीवनाच्या ओलंब्यांत बांधलेलीशी वाटते. त्याच-

मुळे तींत पुष्कळसा खारट-तुरट-तिखट असा मसालेदार भाग आलेला आहे. यापुढे जाऊन आपल्याला असेंहि म्हणतां येण्यासारखें आहे की, जीवनाची अशी ही लय सुटल्यामुळेच संस्कृत वाङमयाची वावडी विशिष्टच दिशेने आकाशांत उंच-उंच गेली, एकसुरी बनली, आणि उपहास - विडंबनपर आविष्काराला आंचवली. नहून, संस्कृत साहित्यांतल्या थोर प्रतिभावंतांना एवढ्या दीर्घ परंपरेंत आणि काला-वधींत हें थोडेंच दुष्कर होतें ? जीवन हा उपहासाचा केवढा तरी, – नव्हे, एकमेव – आधार आहे. विनोदाचा किंवा परिहासाचा एक वेळ साचा बनविता येईल. (संस्कृतांत तसा तो बनविलेलाहि आहे.) विनोद हा जीवनापासून तुटून वेगळा संसार मांडू शकेल. पण उप-हासाचें शस्त्र मात्र समाजजीवनाच्या तेजक पाषाणावरच पाजवितां येईल. तोच त्याचा आधार; तोच त्याचा कच्चा माल; तोच त्याचा निकषहि. आपल्या आजच्या जीवनांत उपहासाला जेवढें भरपूर खाद्य आहे, तेवढें खाद्य कण्टकार्जुनाला दुसऱ्या एखाद्या वेळीं क्वचितच मिळालें असते. त्यामुळे अर्जुनपण्डित जोगावला आहे ! आजच्या जीवनाचे स्वरूपच असें धालमेलीचें, ओढाओढीचें, घालघसरींचें आणि धक्काबुक्कीचें बनून गेलें आहे की, एखाद्या सरळ वृत्तीच्या माणसालादेखील टर किंवा कुचेष्टा सुचावी. मग कण्टकार्जुनाला ती सुचेल, यांत काय नवल ? एका दृष्टीने कण्टकांचें पीक ही जशी कण्टकार्जुनाची निर्मिति आहे, तसाच तो अद्यकालीन 'जीवन'-खताचाहि महिमा आहे. एक शेतकरी, दुसरी जमीन ! मात्र श्रेय शेतकऱ्याचे ! बक्षीस त्यालाच ! कारण कसेल, त्याचीच जमीन ! (पहा : पृ. ३३.)

उपहास जेव्हा वाङमयांत व्यक्त होतो, तेव्हा उपहासाचा विषय आणि उपहासक यांचें विशिष्ट नातें आपल्याला नेहमी जाणवत राहतें. या नात्यांत दोन प्रकारची मौज असते : एक, उपहासकाचें मन, मत, त्याचा युक्तिवाद आणि तर्क यांच्या वरचढपणाची जाणीव; दोन, उपहास्य विषयाचा गैरपणा, अतार्किकता, दांभिकपणा आणि ढिसाळपणा याविषयीची तुच्छता.

मात्र अशा वेळीं उपहासकाला विषयाविषयीचा एक साक्षेप जरूर बाळगावा लागतो. तो असा की, विषयाच्या कच्चेपणाबद्दल लेखक-वाचकांत त्याने दुमत ठेवितां कामा नये. कारण वाचकानेच जर उपहास्य विषयाला अनुकूल अशी बाजू घेतली, तर उपहासाच्या दरडी उघडच ढासळूं लागतील. उपहासविषय हीं खलपात्रें बनलीं पाहिजेत. लाच, हुंडा, शत्रु, नशाबाजी, वेश्यामार्ग हीं अशीं खलपात्रें आहेत. त्यांच्या अधिक्षेपाच्या बाबतींत कोणाचें दुमत असणार? आणखी एक गोष्ट अशी की, टीकाविषयीभूत विषयाची मांडणी ही अतार्किक आणि असमर्थनीय असली पाहिजे. या संदर्भात 'नग्न-माहात्म्य' (पृ. ३१) किंवा 'श्लीलाश्लीलविवेक' (पृ. १६८) हे 'कण्टक' पहावे. कधीकधी एखादा समाजनियम अतिरिक्तपणें ताणलेला असतो ('स्वराज्य'–पृ. ३३); कधी कायद्याने उत्पन्न होणाऱ्या उफराट्या परिणामावर जमालगोटा दिलेला असतो ('सुवर्णनियमन'– पृ. २४); कधी थोरांमोठ्यांच्या दंभाचा पडदा टराटून फाडून टाकिलेला असतो (क्रिस्ताइन् कीलररूपी 'मत्स्यगंधा'– पृ. १०४); कधी एखाद्या फालतू रूढीची यथेच्छ टर उडविलेली असते ('पुष्टिमार्ग'–पृ. ११०); कधी आजकालच्या उथळ संग्राम-गीतांतली यांत्रिक ठरीव टक्केवारी सांगितलेली असते ('संग्रामगीत'– पृ. १०७); कधी सरकारी धोरणाला अंजन दिलेलें असतें ('निष्प्रेषणम्' – पृ. २६); कधी भोंदू संगीतज्ञाची हजेरी घेतलेली असते ('संगीतज्ञ:' –पृ. १०६); कधी समाजजीवनाच्या किडीवर औषध फवारलेलें असतें ('अश्वत्थवृक्ष:'– पृ. १५; 'चन्द्रस्य कालिमा'– पृ. ३६); कधी एखाद्या थोर तत्त्वाचीहि खाल काढिलेली असते ('शान्तिपारमिता' – पृ. ५०); कधी स्वदेशाच्या चष्म्यांतून शेजारच्या शत्रुतुल्य देशाचे वाभाडे काढिलेले असतात ('विपाक-पद्धति' – पृ. ६७–७७); कधी पुढाऱ्यांच्या आणि शासनाच्या तर नुसत्या धांदोट्याच उडविलेल्या असतात ('लोकाग्रणीपद्धति'– पृ. ७८–९५; पृ. १०–३२); कधी विद्यार्थ्यांना चिमटे, चपराका, छड्या असतात ('विद्याविद्यार्थिपद्धति'– पृ. ११४–१४२) आणि

त्यांतच विद्येच्या उपेक्षेसंबंधीची कडवट हळहळ व्यक्त केलेली असते. अशा प्रकारच्या वेगवेगळ्या विषयविशेषांची समग्र नोंद करण्याचें येथे कारण नाही. पण हें आवर्जून सांगितलें पाहिजे की, यांतल्या प्रत्येक कण्टकाची जात थोडीथोडी वेगळी आहे. कोठे ओरखाडा, कोठे चिमटा, कोठे चापटी, कोठे गुद्दे, कोठे श्रीमुखांत, कोठे छड्या कोठे फटके, कोठे तीव्र प्रहार, – असे त्यांत वेगवेगळे आविष्कार आहेत. हे सर्व आविष्कार वाङ्मयदृष्ट्या अतिशय रोचक उतरलेले आहेत. त्यांत सुरेख श्लेष आहेत, सफाईदार कोट्या आहेत, कुटिल कलाटण्या आहेत, शैलीदार प्रयोग आहेत, अभिनव वाग्विशेष आहेत. पण, आचार-विचारांतली विसंगति, अतार्किकपणा, स्वार्थ आणि ढोंगबाजी हें 'कण्टकाञ्जलीं'तल्या बहुसंख्य उपहासपर श्लोकांचें मुख्य अन्न आहे. या दृष्टीने पाहिलें, तर आपल्या सभोवारच्या जीवनांतल्या रोजच्या लहानमोठ्या विषयांनी कण्टकार्जुनावर, संस्कृतावर आणि आपल्यावर केवढा तरी उपकार केला आहे, हें आपल्याला निःसंकोच-पणाने कबूल केलें पाहिजे. म्हणूनच त्याने या विषयांचें आपल्या प्रस्तावनेंत शास्त्रोक्त 'तर्पण' केलेलें आहे!!

मात्र उपहासाची ही नौका जीवनाच्या कांठाकांठाने जात असल्यामुळे तिला जसा जिवंतपणाचा स्वाभाविक लाभ होतो, तसाच तिला निरंतरचा एक धोकाहि उत्पन्न होतो. उदाहरणार्थ पहा की, कांही म्हटलें, तरी अत्रे यांच्या 'झेंडूच्या फुलां'तला रंग आज बराचसा उडून गेला आहे. कालगतीने त्यांतले पेचहि थोडे ढिले झाले आहेत; आणि बारीक-बारीक संदर्भांचे त्या वेळीं महत्त्वाचे वाटणारे स्क्रू आता एकतर गंजून गेले आहेत, किंवा हरवले आहेत. तात्कालिकता हें जसें उपहास-विडंबनांचें एक अतिशय चैतन्यदायक आणि शक्तिदायक रामबाण औषध आहे, तशीच ती त्यांना लागलेली वाळवीहि आहे. आधारभूत घटना ही विस्मृतींत गेली कीं, तिच्या-वरची उपहासपर रचना ही वारा काढून घेतलेल्या रबरी फुग्या-सारखी होते. विडंबनाच्या अथवा उपहासाच्या बाबतींत कधीकधी आणखी एक गोष्ट जाणवते. ती थोडी सूक्ष्म आहे. विडंबित अथवा

उपहसित वस्तूसंबंधीची आपली भूमिका अथवा आपला दृष्टिकोण कधीकुधी पालटतो. असें झालें, म्हणजे कालगतीने तें पहिलें विडंबन जरी चैतन्यहीन झालें नाही, तरी तोकडें, टाचकें वाटू लागतें; आणि त्यांतली खुमारी अजिबात जरी गेली नाही, तरी उणावते खास. मुंजींत शिवलेले कपडे कॉलेजांतल्या वयांत घालून वावरावें, तसे ते विडंबनाचे कपडे मग दिसू लागतात. आणि मग विडंबनाने विडंबित वस्तु उपहसनीय होण्याऐवजीं विडंबनच स्वतः विडंबित होतें. उदाहरणार्थ, पटवर्धन-सावरकरांच्या भाषाशुद्धीच्या चळवळीची त्या काळीं महाराष्ट्रांत कांही थोडीथोडकी हेटाळणी, उपहास वा विडंबना झाली नाही. खूप विडंबनें झालीं. 'बोलपट', 'कार्यवाह' हे जे शब्द आज आपण सढळपणें वापरतो, तेदेखील उपहासविषय झाले होते. पण आज इंग्रजी-उर्दू-मराठी यांच्या विषयींची आपली संकलित भूमिका पूर्वीपेक्षा फारच पालटली आहे. प्रतिशब्दांच्या किंवा परिभाषेच्या मागे धावणें हा तर आज जवळजवळ युगधर्म होऊन बसला आहे. त्यामुळे एका काळीं चुरचुरीत वाटणारीं तीं जुनीं विडंबनें हींच आज उपहास्य ठरलीं आहेत. याची दखल आज आपण कितीशी घेतों ? एकदा तिरळ्या डोळ्यांनीच बघण्याची सवय झाल्यावर सरळ डोळ्यांनीं बघणें हेंच चमत्कारिक वाटावें, तसें होतें.

यांत विडंबनाला किंवा विडंबकाला बोल नाही. कारण हा एक सनातन प्रश्न आहे; आणि तो पुष्कळ क्षेत्रांत घुसलेला असतो. मूळ विडंबनरचना उत्तम असली, सुश्लिष्ट असली, उपहासांत निंदा नसली, मार्मिकता (म्हणजे मर्मभेदकता) असली, ती खऱ्या अर्थाने निकोप असली, म्हणजे कार्यभाग संपला. याहून अधिकाची चिंता वाहण्याचें कारण नाही. 'सर्वच निर्मिति अक्षर, अनंत आणि अविनाशी असली पाहिजे, हें गृहीत तरी कशावरून बरोबर ?' असाहि प्रश्न खचीत विचारतां येण्याजोगा आहे. कारण वाङ्मयाची गुणवत्ता आणि त्याचा टिकाऊपणा हीं कांही नेहमीच समव्याप्त नसतात. गुणवत्तेचे निकष वेगळे, आणि टिकाऊपणाचीं कारणें निराळीं. तीं कधी-कधी आनुषंगिकहि असतात. म्हणून कालदृष्ट्या टिकाऊ

नसलेलेंहि वाङ्मय गुणदृष्ट्या स्पृहणीय असूं शकतें. उलटपक्षीं, उपहास-विडंबनांचा जीविताविधिच जर मुळांत मर्यादित असल्याचें सिद्ध आहे, तर 'असें वाङ्मय मर्यादितच कां? तें अमर्याद कां असूं नये?' हा प्रश्न खरें म्हणजे प्रश्नकर्त्यालाच विडंबनीय ठरविणारा आहे. एखादी फॅशन् ही चार दिवसांपुरतीच आहे, हें ठाऊक असतांनाहि 'ती तात्कालिक स्वरूपाची फॅशन शाश्वत स्वरूपाची कां नाही?' असें विचारण्यासारखेंच हें आडमाप ठरेल.

या दृष्टिकोणाने पाहिलें, आणि 'कण्टकाञ्जली'चें परीक्षण केलें, तर अगदी चोखंदळ वाचकाचें आणि साक्षेपी समीक्षकाचेंहि ती समाधान करणारी आहे, असें दिसेल. तींतले कांटेहि आपल्याला टोंचावे, असेंच वाटेल; आणि संस्कृतांतल्या अतिरिक्त गोडीनें ज्यांच्या रुचीला मिठी बसली आहे, त्यांच्या रुचींत तिने चमचमीतपणाचें नवचैतन्यहि सळसळूं लागेल ('कण्टकक्वाथ'– पृ. ९).

'कण्टकाञ्जली'त व्यक्त झालेली शैली ही विडंबनाला अनुरूप अशीच आहे. विषयाच्या बाबतींत ही रचना जशी जीवनाकडे कललेली आहे, तशी शैलीच्या बाबतींत संस्कृतांतल्या मान्यवर कवींकडे झुकलेली दिसेल. असे पुष्कळ थोर-थोर कवि येथे हळूच हजेरी लावून जातात. कांही-कांही साखसुरत, उजागरीने ठिय्या देतात. 'नीति-शतक'कर्ता भर्तृहरि हा तर येथल्या मैफलींत तंबोऱ्यावरच बसला आहे. 'पञ्चतन्त्र'कर्ता विष्णुशर्मा हा तबल्यावर आहे, आणि अधूनमधून तो पाचपेचाचे मुखडे-मोहरे, बोल-आडबोल लावून राहिला आहे. मराठींतला वामनपंडित नेमक्या वेळीं येऊन मधल्या वेळची फक्त कॉफी घेऊन जातो. 'मुद्राराक्षस'कर्ता विशाखदत्त हलकेच येऊन आपल्या लांबलचक समासाच्या तारेवरून तरातरा निघून जातो. आणि कालिदास लाजरेपणाने येऊन संकोचत डोकावून जातो. मैफलींतले सारेच राग सरळ-सोपे नाहीत. कांही तेढेबाके आहेत; कांही अनवट आहेत. पण सर्वच रागाचा आविष्कार सफाईदार आहे; त्यांत कोठे सूर गेला नाही; उच्चारण कटकटीत झालें नाही; लय बिघडली नाही. प्रत्येक श्लोकाच्या चौथ्या चरणांत मजेदार

कलाटणी घेऊन सम पडते, आणि 'वाहवा' घेऊन जाते. पण ती जसा आनंद देते, तसाच एखादा रेशमी चिमटाहि घेऊन जाते. या समेच्या आधीचें तोंड अनेक प्रकारांचे आहे असें दिसेल. तें कधी कालिदासाची आठवण करून देईल, कधी आणखी कोणाची. या सर्वांचा वाचतांना होणारा परिणाम हा वृन्दवादनाच्या वाद्यमेळाप्रमाणे मोठा सुभग होतो. विडम्बनात्मकता ही सर्वत्रच पसरलेली असल्यामुळे पुष्कळदा वर्गाच्या शांत वातावरणांत मध्येच मांजरांची कळवण केकाटत यावी तसा मजेदार विक्षेप उत्पन्न होतो, आणि एक नवेंच तिर्कस पैलूंचें वातावरण उत्पन्न होतें. आपण लहानपणीं पुष्कळदा वर्गांत अनपेक्षितपणें येणाऱ्या अशा कुत्र्यामांजरांचे खरोखरच आभार मानिलेले आहेत ! विडंबनाचें स्वरूप प्रायः असें असतें; निदान येथे तें आहे. अशा या विडंबनांत एक तर नक्कल अशी नसते; आणि असली, तरी ती तंतोतंत नसण्यांत गंमत असते. बहिर्गोल भिंगाच्या आरशामध्ये जसा आपला चेहरा हा आपला म्हणून ओळखूं येऊनहि 'वाकुडाविचुका' दिसतो, तसें विडंबनाचें ऐनजिनसी स्वरूप असतें, —असावें लागतें. थोडक्यांत म्हणजे 'कण्टकाञ्जली'तल्याच व्यंगचित्रांप्रमाणे (खरें तर 'बिग'चित्रांप्रमाणे) त्याचें स्वरूप असतें.

'कण्टकाञ्जली'च्या स्वरूपाची यावरून स्थूल कल्पना येईल. पण तींतले पाचपेच आणि वक्रातिवक्र रेषा ओळखण्यासाठी तींतले श्लोक मुळांतून आस्वादिले पाहिजेत. त्यांत कधी टांग मारिलेली असते, तर कधी पट काढिलेले असतात. पण सर्व झटपट. कुस्ती निकालीं निघते; लांबत नाही ! या सर्व श्लोकांत व्यक्त झालेली कविवृत्तिहि मला लक्षणीय वाटते. तींत कोठेहि जळकटपणा नाही. वैफल्य नाही. धुसफूस नाही. मुहूर्तं ज्वलितं श्रेयो न च धूमायितं चिरम्. आकसखोरपणा नाही. उत्तानपणा नाही. पुढारी काय, नेते काय, विद्यार्थी काय, विद्वान् काय, — सर्व सारखे ! पण्डिताः समदर्शिनः ! त्यामुळे वाचतांना हवा कुबट-उबट-कुजकट राहत नाही. खेळती-मोकळी राहते. संताप, चीड जरूर आहे. पण त्यांची अभिव्यक्ति चरचरीत असूनहि मजेदार आहे. मुसलमानांचा होणारा अनुनय

आणि त्यांना मिळणाऱ्या सवलती पाहून या हिंदू कण्टकार्जुनाला ईश्वरापाशीं कोणती प्रार्थना करावीशी वाटते ?– "परमेश्वरा मला एकदाचा मुसलमान कर ! त्यांत सारं आलं ! मग मला पैसा नको; घर नको; सत्ता नको." ('प्रार्थना – पृ. ४५.) याहून जहरी उपरोध कोणता असेल ? निर्यातधोरणावर असाच एक सणसणीत कोरडा 'निष्प्रेषणम्' (पृ. २६) यांत ओढलेला आहे. पोस्त मागावयाला येणाऱ्यांची आणि तें देणाऱ्यांची किती हलक्या हाताने टोपी उडविली आहे, पहा. ('पुष्टिमार्ग' – पृ. ११०.) तसेंच 'ग्रामदान, धनब्रह्म, छात्रायण, देवस्य शुल्कश्रेणी' इत्यादिकांतलाहि उपहास कधी झणझणीत, कधी सौम्य, कधी मिस्किल, कधी छद्मी, असा बहुविध आहे. जीवनांतल्या लहानसहान घटनांनीहि स्पन्दन पावणारें कण्टकार्जुनाचें मन कसें संवेदनशील आहे, तें आपल्याला यांत जाणवतें. पण त्याचबरोबर जीवनाच्या इतक्या नासक्या-कुजक्या अंगांना स्पर्श करूनहि आणि त्यांच्याविषयी इतक्या सावधपणाच्या अधिक्षेपाने लिहूनहि कण्टकार्जुनाने स्वतःच्या निकोप वृत्तीची जी जपणूक केलेली आहे, ती पाहून त्याच्या मनाची घडण चांगलीच दणकट आणि सश्रद्ध असली पाहिजे, असाहि कयास होतो. जीवनांत नित्याप्रमाणे वावरूनहि कर्मयोग्याला जसा त्यांतल्या कर्मांचा लिप्ताळा नसतो, त्याप्रमाणे.

'कण्टकाञ्जली'तल्या व्यंगचित्रांनी अथवा 'बिग'-चित्रांनी या रचनेला एक खुमारी आली आहे, हें तर कोणालाहि जाणवेल. चमचमीत पदार्थ खातांना दातांखाली कचकन् मिरचीचा तुकडा रगडावा आणि एकीकडे कानशिलें गरम होत असतांनाहि जिभेला मात्र त्याने रुचि यावी, तशीं हीं 'बिग'चित्रें आहेत. पण या रचनेला कण्टकार्जुनाने जी गद्यात्मक 'टिप्पनी' लिहिलेली आहे, तीहि मोठी चुरचुरीत-फुरफुरीत आहे. ती वाचली नाही, तर वाचक एका चांगल्या गमतीला मुकतील, असें मला वाटतें. वेलीला तोलून धरण्यासाठी तींतून जशा वेलांटया-बाळया निघतात, पण तिला एक वेगळी शोभाहि आणतात, तसें ह्या 'टिप्पनी'चें स्वरूप

आहे. अगदी पहिल्या 'मङ्गलां'तच 'गलं धरतु' यांतील 'गलः' (गळा) म्हणजे काय, त्याचें मजेशीर स्पष्टीकरण पहा : 'गलः नाम स्कन्धशिरसोर्मध्ये वधादिसौकर्यार्थं वेधसा निर्मितः वर्तुलस्तम्भ-खण्डाकारः अवयवविशेषः ।' (पृ. ४.) हें वाचल्यावर जॉन्सन्च्या कांही व्याख्यांची आठवण व्हावी, हें स्वाभाविक आहे[1]. या प्रस्तावनेचा संभाव्य विस्तार आवरण्यासाठी टिप्पनीमधल्या केवळ कांही स्थळांचाच निर्देश येथे करितां येईल : 'गुण्डाग्रणीः' या समासाचा विग्रह (पृ. ३५); 'लक्षणसंग्रहः' यावरील भाष्य (पृ. ४४); 'छत्रपतेः आगमनम्' याविषयीचें भाष्य (पृ. ८०); 'ग्रामदानम्' यावरील टीका (पृ. १११); 'संस्कृताध्येतुः आकाङ्क्षा' यावरील टिप्पनी (पृ. १२४); इत्यादि. तात्पर्य, 'कण्टकाञ्जली'ची टिप्पनी ही नुसतीच श्लोकांच्या स्पष्टीकरणासाठी लिहिलेली नाही; तर त्यांत भर घालण्यासाठी आणि नवीन स्वतंत्र आविष्कारासाठीहि ती रचिलेली आहे.

एवढ्या विवेचनानंतर कण्टकार्जुनाच्या संस्कृत भाषेच्या प्रभुत्वाविषयी वेगळें असें कांही सांगावयाला पाहिजे, असें नाही. संस्कृताचा आविष्कार जसा सफाईदार आहे, तसाच तो वेचकपणा व्यक्त करणारा आहे. त्यांत अनेक जुन्या कवींचीं 'स्मारकें' आहेत. पण ही भाषा जुनवट आणि म्हणून जखडबंद झालेली नाही. तींत आधुनिकतेने येणारा एक टवटवीतपणा आहे; ताजेपणा आहे.

---

१ जॉन्सन्ची Oats या धान्याची व्याख्या : "A gram which in England is generally given to horses but in Scotland supports the people."

कोशांबद्दल तो म्हणतो, "Dictionaries are like watches : the worst is better than none, and the best cannot be expected to go true."

Lexicographer कोण, तें सांगतांना तो लिहितो, "A writer of dictionaries : a harmless drudge."

वाचकाचें मन सतत प्रफुल्लित ठेवण्याचें आणि एका हलक्या-फुलक्या पातळीवर नेण्याचें सामर्थ्य आहे. ती कोठेहि अडचणलेली किंवा गाठाळ झालेली वाटत नाही. कालिदासाप्रमाणे येथे शब्दावर कोटया करण्याची हौस पुरवून घेतलेली आहे. त्यामुळे क्वचित् 'प्रसाद' उशिरा मिळतो! पण अशीं स्थळें मुद्दामच शोधून काढावीं लागतील. कांही असलें, तरी संस्कृत भाषा ही आधुनिकहि जीवनाचे पैलू दरोबस्त व्यक्त करूं शकते; हसूं-खेळूं, नाचूं-बागडूं शकते; अद्यकालीन जीवनांतला रस मिटक्या मारीत चाखूं शकते; हें सर्व पाहून कोणाला आनंद आणि अभिमान वाटणार नाही? एखादा तरतरीत चेहऱ्याचा देखणा पुरोहित श्मश्रू करून आणि केसांचा व्यवस्थित भांग काढून, रेशमी वस्त्रें लेऊन, स्वच्छ वाणीने निर्मळ भाषा बोलत धर्मकार्याला बसावा, तसें हें दृश्य दिसतें!

या रचनेमध्ये संस्कृत भाषेचें जें स्वरूप प्रकट झालें आहे, तें लक्षांत घेतां पालि-भाषेंतलें पद्य (पृ. ९३) तींत आलें, किंवा बाल-संस्कृतभाषेंतलें (कीं संस्कृतबालभाषेंतलें?) पद्य (पृ. १६२; पृ. १६१) तींत आलें, तर आश्चर्य मानण्याचें कारण नाही. या दोन्ही स्थळीं विषय आणि भाषा यांची अनुरूपता कशी चपखल जुळून गेली आहे. संस्कृत भाषा ही जेव्हा कधीकाळीं रोजच्या व्यवहारांत नाचत-बागडत होती, तेव्हा ती संस्कृत भाषा बोलणारीं बालकें वा अर्भकें हीं काय बोबडें संस्कृत बोललींच नसतील?–जरूर बोललीं असतील! आणि तीं बोबडेंच संस्कृत बोललीं असणार! काय तीं एकदम पल्लेदार 'बाणभट्टीय' संस्कृतच बोलूं लागलीं?– शक्य नाही! काय दुष्यंताचा सर्वदमन, किंवा उर्वशीचा आयुस् हे एकदम कालिदासीयच भाषा बोलूं लागले?–छट्! काय लहानगे कौरवपांडव एकमेकांच्या कुरापती काढतांना संस्कृतांत भांडले-कळवंडले नसतील?– जरूर! आणि त्या वेळीं त्यांनी व्यासांची संभावित भाषा खासच वापरली नसेल! फार तर त्यांनी 'फुगा' (स्त्री.) हा शब्द वापरला नसेल; 'बयपी' (=बरफी) हा शब्द त्यांना ठाऊक नसेल; पण ह्याच शब्दांचीं त्या वेळचीं दुसरीं छोटीं बोबडीं भावंडे त्यांनी अवश्य

खेळविलीं - वागविलीं असलीं पाहिजेत ! तेव्हा अशा प्रकारच्या संस्कृताचा लोभसवाणा 'बोबलकांदा' नमुना आपल्याला येथे पहावयाला मिळतो[२]. सबंध संस्कृत वाङमयांत 'बोबलकांद्या' संस्कृतांतली एवढीच ही एकुलती एक पद्यरचना असावी.

यामधूनच अद्यकालीन जीवनाच्या संदर्भांतल्या संस्कृत भाषेच्या स्वरूपासंबंधीं एक प्रश्न उत्पन्न होतो. भाषा हें सामाजिक व्यवहाराचे, अर्थात् जीवनाचें, एक अत्यंत महत्त्वाचें अंग आहे, हें उघड आहे. अर्थात् व्यवहारांतल्या वस्तूंचें आणि कल्पनांचें प्रतिबिंब भाषेमध्ये पडणार. व्यवहार आणि भाषा यांत भेद पडून भाषा जर मागेमागे राहूं लागली, तर मात्र भाषा मागासते, टाचकी बनते, आणि मग तिची व्यवहाराला गांठण्यासाठीं फरफट निघते. म्हणून भाषेला व्यवहाराचा संदर्भ नित्य बाळगावा लागतो. प्रायः ती तो बाळगतेहि. परंतु संस्कृत भाषा ही बोलण्याच्या व्यवहारांतून लोपल्या-वर तिचा हा संदर्भ लोपला. ज्याप्रमाणे विज्ञानांचा विकास न झाल्या-कारणाने परिभाषेचा संदर्भ आज मराठीच्या बाबतींत उणावला आहे, त्याप्रमाणें. त्यामुळे संस्कृत भाषा ही अळून राहिली. आता, हें तिचें राहणें नाहीसें करावयाचें असेल, तर प्रथम तिला व्यवहारा-भिमुख बनविलें पाहिजे. त्यासाठी तिला अर्थातच आजच्या व्यव-हारांतल्या कित्येक कल्पना आणि वस्तु यांचे वाचक शब्द उचलावे लागतील; आणि ते आनंदाने, सुखासमाधानाने घ्यावे लागतील. मराठीने असें केलेंहि आहे. टेबल, कोट, बूट, बस, मोटार, टेलिफोन, क्रिकेट, बॅट, बॉल, हॉकी असे शेकडों शब्द आजवर मराठीने घेतले, आणि पचविलेहि. कारण या वस्तुच मुळी नवीन होत्या. मराठीच्या जीवनांत त्या प्रथमच आल्या. संस्कृताच्या जीवनांत तर त्या अगदीच नवीन आहेत. तेव्हा एक तर असे शब्द नवीन तरी बनवावे लागतील,

....

२ संकर-संस्कृताचा (hybrid Sanskrit) असाच मासला आपल्याला बौद्ध वाङमयांत पहावयाला मिळतो, हें वाङमया-भ्यासकांना ठाऊक आहे.

किंवा ते थोडे फिरवून, संस्कारून घ्यावे लागतील; अथवा ते जसेच्या-तसेहि घ्यावे लागतील. खरें पाहतां, संस्कृत भाषेने आपल्या जीवनांत यापूर्वी असें पुष्कळदा केलेलें आहे. तिने भारतांतल्या आदिवासी लोकांचे कांही शब्द घेतले आहेत; ग्रीक भाषेंतून घेतले आहेत; प्राकृत भाषेंतून घेतले आहेत. तण्डुल, कार्पास, पिक, नाटक, मिलिन्द, सुरङ्गा, गङ्गा, दीनार, यवन इत्यादि अनेक शब्द याचे साक्षीदार आहेत. हें सर्व सहज घडलें. इतकें की, आपणां संस्कृतज्ञांना मुद्दाम सांगितल्यावाचून आज त्याची क्वचितच जाणीव होते.

आज तर जीवन कितीतरी पालटलें आहे, आणि झपाट्याने पालटतहि आहे. त्याला अभिमुख व्हावयाचें, आणि त्याच्या संदर्भांत हालचाल करावयाची, तर संस्कृत भाषेला आपला संसार इतर भाषांच्याप्रमाणे ठेवावा लागणें अटळ आहे. हें प्रवाहपतितत्व नव्हे; हें 'स्वभावज कर्म' आहे. मात्र असें करितांना तिचें स्वरूप कोंगाडी होऊं न देण्याची खबरदारीहि घेतली पाहिजे. योग्य तेथे योग्य शब्द आणि कल्पना याचें सावधगिरीने पण मोकळ्या मनाने आणि दिलदारीने ऋण घेतलें पाहिजे, – घ्यावें लागेल. पहा की, तण्डुल, कार्पास या शब्दांनी गीर्वाणवाणीला भात खायला मिळाला, कपडे ल्यायला मिळाले!! आणि 'ऋण' या शब्दाने बिचकून जाण्याचेंहि कारण नाही. कारण भाषिक ऋण हें 'ऋण' नसतें की, ज्याची परतफेड करावी लागावी. तें देणारा देण्याने श्रीमंत ठरत नाही, कारण त्यानेहि कोणाचें तरी घेतलेलें असतेंच; आणि घेणारा घेतल्याने कंगाल होत नाही, कारण त्यानेहि कोणाला तरी दिलेलें असतेंच. ती देण्याघेण्याची घटना दुसऱ्यांच्या घरांतली मुलगी सून करून घेण्याप्रमाणे असते. प्रथम-प्रथम ती जरबेंत वागते. पण मागाहून ती नव्या घरांत एकजीव होऊन जाते, घराचा कब्जा घेते, आणि त्या नव्या घराला, जीवनाला एक संपन्नता आणि शोभा आणिते.

मौज अशी की, मराठीच्या संदर्भांत जी ही गोष्ट आपण सहज मानितों आणि आचरितों, तीच गोष्ट संस्कृत भाषेच्या बाबतींत

नुसत्या बौद्धिक भूमिकेनेहि मान्य करण्याला आपण वाजवीहून जास्त खळखळ करितों. संस्कृत भाषेचा लवचीकपणा, संपन्नता, प्रसव-सामर्थ्य आणि चिवटपणा हे गुण जर इतर भारतीय भाषांना आज-देखील उपकारक ठरले आहेत, आणि ठरत आहेत, तर ती स्वतःच त्या उपकाराला वंचित कां रहावी, तें खरोखर समजत नाही. ज्ञानदेवांनी म्हटल्याप्रमाणे कल्पवृक्षाच्या तळवटीं एखाद्या करंट्याने आपल्या झोळीला गांठी मारीत बसण्याप्रमाणे हें होतें. भाषेने स्वच्छ रहावें, सावध रहावें, हें कबूल; पण जें शिवतांच ओवळें होतें, असलें सोवळें या देववाणीने कां नेसावें? भारताच्या एवढ्या गुंतागुंतीच्या आधुनिक काळांतल्या राज्यघटनेचेंहि संस्कृतांत आखीव-रेखीव भाषांतर झालेलें आहे, ही घटना त्याच्या सर्वंकष गुणवत्तेच्या दृष्टीने लक्षांत घेतली पाहिजे. म्हणून या बाबतींत देववाणीने 'शनैस्त्वर्यताम्' (Hasten slowly) याचाच अंगिकार करून जपून पण झपाट्याने पावलें टाकणें तिच्या दीर्घकालीन हिताचें ठरणार आहे.

या विवेचनाला येथे एक महत्त्वाचा फाटा फुटतो. आज संस्कृतामध्ये लेखन करणारे लेखक हे स्वतः भिन्नभिन्न प्रदेशांतल्या वेगवेगळ्या भाषा बोलणारे आहेत. त्या त्या प्रादेशिक भाषा अर्थातच त्यांच्या हाडीमासीं मुरून गेलेल्या आहेत. तेव्हा त्या-त्या बोलभाषांच्या लकबा, कधी वाग्विशेष, कधी शब्द, कधी उच्चार, कधी आविष्कार यांचा कळत-न-कळत त्यांच्या लिखित संस्कृतावर परिणाम झाला, तर तें स्वाभाविक मानावें लागेल. वंगीय, अथवा हिंदी, अथवा तमिळ भाषा बोलणाऱ्या माणसाचे संस्कृताचे उच्चार (त्यांच्या आघातादिकांसह) किती वेगळे असतात, तें कोणालाहि जाणवेल. हा संस्कृतावरचा त्यांच्या-त्यांच्या बोलभाषेचा परिणाम होय. तितक्या प्रमाणाने संस्कृत भाषा ही अर्थातच उच्चाराच्या स्तरावर बदलली, असें म्हणणें प्राप्तच आहे. वंगीय मनुष्य गीतेचा पहिला श्लोक 'धॉम्मक्खेत्ते कुरुक्खेत्ते शॉमोबेता जुजुच्छॉबा: । ...इ०' असा वाचणार. सोवळ्या लोकांनी हें हवें तर चुकीचें म्हणावें. पण त्याची संस्कृताबद्दलची जिज्ञासा, ओढ ही अनिवार आणि

खरी आहे, एवढें तरी मान्य केलेंच पाहिजे. शिवाय, हें अपरिहार्यहि आहे. नाही तरी आपण मराठी भाषक पाणिनीचेच सर्व उच्चार थोडेच करतों, वा करूं शकतों ? आपल्या सर्वांच्या ज्ञ-च्या उच्चाराची परवड आपल्याला ठाऊक आहेच[3]. तेव्हा बंगाली बांधवाचे संस्कृताचे उच्चार शुद्ध करावयाला निघतांना आपणहि काचेच्याच घरांत राहत आहों, (हीहि इंग्रजी वाग्विशेषाची देणगी !) हें ध्यानांत ठेवणें बरें ! तेव्हा उच्चाराच्या स्तरावर 'प्रादेशिक संस्कृता'चें स्वरूप आपल्याला मान्य करावें लागतें, आणि तसें केल्याने देवांच्या या वाणीवर कांही आभाळ कोसळत नाही !

पण ही स्थिति एवढ्यापुरतीच मर्यादित राहत नाही. प्रादेशिक बोलभाषेच्या लकबा, वाग्विशेष, रचना याहि त्या-त्या प्रदेशांतल्या संस्कृतांत, खडकांतून पाणी घुसावें तशा, झिरपतात. असें झालें, म्हणजे आणखी एका वेगळ्या स्तरावर गीर्वाणभाषेचें स्वरूप बदलतें. हें कधी कळतं घडतें, कधी न-कळत. 'व्याख्यानं **ददौ**' हें कांही जुनें अभिजात संस्कृत नव्हे. तर इंग्रजींतून मराठीच्या द्वारा संस्कृतांत गेलेली ती लकब आहे. कारण पूर्वी संस्कृतांत व्याख्यान 'देत' नसत; 'करीत' असत. पण आता आपण मराठींत 'व्याख्यान देतों'; इतकेंच काय, संस्कृतांतहि 'व्याख्यान देतोंच' कीं ! मग असें 'संस्कृतांत व्याख्यान दिलें' तर तें 'दत्तम्' असेंच झालें ! 'कृतम्' नव्हे. शिवाय, 'व्याख्यानं कृतम्' याला वेगळी अर्थच्छटा आहे. भाषेच्या या उभय छटा संभाळावयाच्या, तर 'व्याख्यानं 'दत्तम्' असें निवळ म्हटल्याने संस्कृतांतलें व्याख्यान कोसळणार आहे थोडेंच ? व्याख्यानाच्या जोडीला आता 'मत मागितलें', 'मत दिलें', हेंहि येणार ! नव्हे, आलेंच आहे. तेव्हा 'मतं याचितम्', 'मतं दीयताम्', 'मतं दत्तम्', 'मतानि संगृहीतानि', 'मतं गृहीतम्', 'मताय (मतं याचितुम्) आगतः' अशा प्रकारचे हे वाक्प्रयोग

---

३. पहा : 'मराठीच्या व्याकरणाचा पुनर्विचार' : अरविंद मंगरूळकर : पृ. ७७–७९.

आता अपरिहार्य होणार. ही 'मता 'विषयीची कल्पनाच मुळी जर आपल्या नवीन जीवनांतली आहे, तर ती संगृहीत केली पाहिजे. मराठींतदेखील ती प्राचीन नाही. ती सर्वच भारतीय भाषांना घ्यावी लागणार आहे. आताच्या मुली खोपा, मूद, अग्रफूल, गादीचा जोडा घालणार नाहीत. कां घालतील ? बायका खोपा घालीत होत्या, त्याहि वेळीं त्या अजंठ्याची केशरचना आणि वेषभूषा करीत नव्हत्या, हें शिल्लक आहेच. यावरून मराठीच्या द्वारा, आणि मराठीच्या प्रभावाने महाराष्ट्र प्रदेशांतलें संस्कृत तितक्या प्रमाणाने उघड-उघडच 'मराठाळणार' ('मऱ्हाटयिष्यते') ! यालाच मी 'प्रादेशिक संस्कृत' म्हणतों. यांतून नवीन शब्दांना आता नव्या दीक्षा मिळणार. त्यांचीं लिंगें ठरणार, वचनें बनणार, रचना घडणार. तात्पर्य, या सर्वजणी संस्कृतांतल्या आपल्या नवीन सूनबाई आहेत ! त्यांना अजून आपल्या घरांतल्या परंपरा माहीत झाल्या नाहीत. त्या आपण त्यांना जाणवून देऊं. तरीदेखील त्या पूजाअर्चा करतांना स्वतःच्या नवीन धाटणीनेच करणार, हें आपण लक्षांत ठेविलें पाहिजे. आणि आजोबांनी आपल्या चष्म्याच्या भिंगांतून त्यांच्याकडे रोखून न बघतां दिलदारीने बघितलें पाहिजे ! काणाडोळा केला पाहिजे ! त्यांना संभाळून घेतलें पाहिजे ! पिढी उलटत आहे !

कण्टकार्जुनाची पिढी ही नवीन पिढी आहे. आणि 'कण्टकाञ्जलि' हा नवीन पिढीचा अभिनव आविष्कार आहे. थोडा बाभरा असेल, — पण आपलाच आहे. स्वाभाविकच 'कण्टकाञ्जलीं'त नवजीवनाचें भरपूर 'वाङ्मय-प्रतिबिंब' पडलेलें आहे. प्रादेशिक भाषेंतले, अर्थात् मराठींतले, अनेक वाग्विशेष तींत उतरलेले आहेत. कण्टकार्जुनाचें संस्कृत हें अत्यंत सुश्लिष्ट संस्कृत असूनहि त्यांत पुढील शब्द अगदी आनंदाने संस्कृतांतल्या आपल्या जुन्या मित्रांशीं गप्पागोष्टी करीत मांडीला मांडी लावून बसले आहेत ! एखादी कोटी झडली की हे जुने-नवे मित्र एकमेकांना टाळी देतात ! आणि पोट धरधरून हसतात ! पाठीवर शाबासक्या देतात ! आणि मजाच-मजा करतात ! — आता, या नव्या लोकांचा परिवार बघा ! यांतल्या कांहींनी तर बीटल्स-

सारखे कपडे केले आहेत ! कांही शहाणे आहेत ! कांही खोडयाळ आहेत ! कांही बंडखोर आहेत ! कांही थट्टेखोर आहेत ! कांही मिस्कील आहेत ! कांही कांही ! कांही कांही ! –

'गोलीततीः चालयन्', 'गलं √धृ', 'पङ्क्तिप्रपञ्च' (खास मराठी !), 'शिलां √भुज्' (= 'दगड खाणें'), 'विमा', 'गुण्डाग्रणीः', 'कृष्णं धनम्' (इंग्रजी-मराठी-हिंदी), 'मुस्लीम', 'पाकशासनविधि' (शासन = शिक्षा = दण्ड = कंदन), 'बाङ्ग', 'चीन-अमेरिका-रशिया', 'आ नाभितलात् √क्रन्द्', 'कृष्णापणः', 'कृष्णापणश्रीधराः', 'धवला नीतिः', 'सद्योजीवनकम्पनानि', 'भुतो', 'मेनन', 'फॉर्म', 'मुद्रितपट्टिका', 'सम्प', 'फुगा', 'बयपी', 'बोनस', 'बाबा-बुवा', 'गर्तं √व्रज्', 'भेलपुरी', 'त्रोटि' (= 'नळाची तोटी'), 'सिनेसुन्दरी', 'पुष्टिमार्ग' (= 'पोस्त'), 'रेशान', 'चहा', 'धूम्या' किंवा 'धूममुखी' (= 'सिगरेट'), 'कर्गजसायक' (= 'कागदाचे बाण'), 'कॅण्टीन', 'चौपाटी', 'आकाशवाणी', 'न श्वापि नः पृच्छति' (हें कुत्रें – बहुधा काळें – नक्कीच मराठी !), इत्यादि.

हे शब्द किंवा वाग्विशेष केवळ चूष म्हणून आलेले नाहीत. त्यांचा प्रयोग सप्रयोजन आहे. मराठी बोलणाऱ्या उत्तम संस्कृतज्ञाचे ते प्रयोग असल्याने त्यांनी मराठी वेष घेतला आहे, इतकेंच. पण ज्या विषयांचा प्रस्तुत 'कण्टकाञ्जलीं'त आविष्कार आहे, त्या विषयांत ते खुलून दिसतात. यांत औचित्यविचार आहे. एरव्ही, त्यांचे क्लिष्ट संस्कृत पर्याय काढिले असते, आणि ते वापरले असते, तर हलक्या-फुलक्या नाट्यप्रयोगांत तानांची भेंडोळीं फेकीत राहणाऱ्या तारतम्य-हीन नटाप्रमाणे तें अप्रयोजक दिसलें असतें.

सर्वच्या-सर्व 'कण्टकाञ्जलि' उपहासाच्या स्थायिभावाने भरलेली नाही, हें शेवटीं मुद्दाम सांगितलें पाहिजे. 'कण्टकाञ्जलीं'तल्या 'गार्हस्थ्यपद्धती'मध्ये (पृ. १४३–१६७) आपल्याला भिन्नरसांचा आविष्कार दिसतो. वात्सल्य आणि शृंगार यांचें रम्य इंद्रधनुष्य

येथल्या कांही श्लोकांमध्ये प्रकट झालेलें दिसेल. ('तातं तालय' – पृ. १६१); तर कांही श्लोकांमध्ये मुग्ध शिशुजल्पितें ऐकू येतील. उपहासाच्याहि रुचीचा या 'पद्धती'मध्ये थोडा पालट होतो; आणि उपहास, परिहास, वात्सल्य, शृंगार यांचें एकत्रित मनोज्ञ दर्शन होतें. मी तर सुचवीन की, कांही बडबडगीतें, कांही अंगाईगीतें हींहि यांत शोभून दिसलीं असतीं. आणि मुग्ध बालकांसाठी अशा बालसंस्कृतांतलीं गीतें, कथा हींहि प्रकट होण्याची योग्य वेळ आता आलेली आहे. संस्कृतांत वाङ्मयाचें हें शिशुदालन आजवर तरी अज्ञात आहे.

या ठिकाणीं 'कण्टकाञ्जली'चें विवेचन जरी संपत असलें, तरी 'कण्टकाञ्जलि' संपलेली नाही, हें परिशिष्टांतल्या श्लोकांवरून सहजच दिसेल. 'कण्टकाञ्जलि' थांबणार नाही. जोवर जगांतलीं दुरितें आहेत, आणि जोवर कण्टकार्जुन आहे, तोवर 'कण्टकाञ्जली'चें असे अर्घ्य येत राहणार, यांत शंका नाही. म्हणून असें म्हणावेसें वाटतें की,

यावत् स्थास्यन्ति दुरितान्यर्जुनो विषया भुवि ।
तावदर्जुनपण्डाया वाचस्पत्यं तनिष्यते ॥

तसेंच,
येन शास्त्रं च शस्त्रं च विष्णुनोत्तेजिते पुरा ।
तस्य भूमौ वपन् बीजं जीयात् स 'नर'पुङ्गवः ॥

शास्त्रं च शस्त्रं च ब्रह्मक्षत्रे । एतेन विट्शूद्रौ अपि ग्रहीतव्यौ । तथा ह्युपलभ्यते जाबालोपनिषदि –

'कलौ भवन्ति धर्मस्य चत्वारश्चरणा भुवि ।
ब्रह्मक्षत्रे हि विट्शूद्रौ क्रमेणैते महत्तराः ॥' इति ।

विष्णुना विष्णुगुप्तेन कौटिल्येनेति यावत् । 'नामैकदेशग्रहणे नामग्रहणम्' इति न्यायेन । 'नरः' इति बदर्यां किल तप्यमानस्य अर्जुनस्य अपरनाम । नरः अर्जुनः कण्टकार्जुनः इत्येतत् न दुरवगमम् ।

'पामीर',
२०५७, सदाशिव, पुणें–९
२४ जुलै, १९६५

अरविंद मंगरूळकर

अ थे द मा र भ्य ते –

अथेदमारभ्यते क ण्ट का ञ्ज लि: नाम अपूर्वं तन्त्रम् । यस्यायमाद्यः श्लोकः –

सुदृष्टं सुपरिज्ञातं सर्वानुभवगोचरम् ।
तत् काव्ये विनियोक्तव्यं कण्टकेन यथा कृतम् ॥

तद्यथानुश्रूयते – अस्ति दाक्षिणात्ये जनपदे पुण्यपत्तनं नाम नगरम् । तत्र निःशेषकविगुणापेतः, विविधशास्त्राध्ययने क्षपितानेकसंवत्सरः, अनवरतप्रवृत्तचर्चाध्यापनादिनिमित्ततारस्वरभाषणोच्छुष्ककण्ठः, प्रतिवादिगजेन्द्रनिबर्हणसमर्जितमहा (ऽ)यशाः, ग्रन्थनिबन्धादिप्रसङ्गेन लिखितकटिदघ्नकर्गजभारः दुर्गृहीत(प्रदीर्घसमग्र)नामा अर्जुनः नाम ग्रन्थकीटः प्रतिवसति । तस्य कदाचित् स्वकृतग्रन्थसमीक्षणानि महाजनकृतानि वीक्षमाणस्य चेतसि चिन्ता समुदपद्यत – 'को गुणः शास्त्रेण, यत् परिशीलयता जीविकापर्याप्तमपि कथंकथमपि आसाद्यते अर्थजातम्? यत्र च महता परिश्रमेण ग्रन्थं लिखतः पठिता समीक्षकोऽपि दुर्लभः, किमुत अन्यजनः! तत्तच्छास्त्राध्यापकोऽपि नूनं कश्चिदेव मे ग्रन्थं पठति – 'अन्यतरस्याम्'। प्रकाशकश्च नित्यं कुर्कुरा(गुर्गुरा)यते – अग्राहकः शास्त्रग्रन्थव्यवहारः, इति । शासकाः अपि आहुः – न वयं शास्त्रैः अर्थिनः; अस्ति नः अन्यत् (निर्वाचनादि) संपाद्यतरं कार्यजातम् इति । तन्नियुक्ताश्च बोद्धारः (अर्थात् 'मत्सरग्रस्ताः') दुरवगमार्थं शास्त्रतत्त्वं हस्तामलकमिव विवृण्वन्तमपि, सूक्ष्मतर्कावगाहिनमपि, सहस्राधिकपृष्ठात्मकमपि ग्रन्थं 'बालपाठ्यपुस्तकम्' इति विडम्बयन्ति! अथवा साध्विदमुच्यते –

शाखायां स्थित एव हि स्वयमहं तां जातुचिच्छिन्नवान्,
शास्त्रे बालगिरं श्रितो यदलिखं ग्रन्थं महाविस्तरम् ।

'दर्पान्धाः प्रभवः, जनो जडमतिः, बोद्धा न निर्मत्सरः' –
जानानोऽपि सुभाषितं यदवदं, तेनैव नष्टोऽस्म्यहम् ! ॥

अत्सत्यं विरलः तादृशः शास्त्राधीती, यः अवृद्धोऽपि, अमन्त्रिमित्रमपि, अचाटुवचनोऽपि, अनन्यच्छत्राश्रितोऽपि, जीवन्नेव गौरवं कृतार्थपदवीं वा आरोप्यते अविद्यैरपि अधिकारवद्भिः, किमुत समानविद्यैः ! तस्मात् चिरपरिचितेनापि अलम् अनेन अनर्थकेन शास्त्रानुरोधेन ' इति ।

इत्येवमादि चिन्तयतः अस्य मद्यबन्ध (Prohibition) परीक्षार्थं सर्वकारेण नियुक्तायाः टेकचन्दसमितेः साक्ष्यश्रवणादिकार्यवृत्त वृत्तपत्रनिविष्टं दर्शनपथे समायातम् । दृष्ट्वा च तत् मनसि भावयतः लेखनीचालनपरस्य अस्य मुहूर्तेन हस्तः संदर्भमिमं प्रासूत –

'सा हृद्या मदिरा, स शौण्डिकवृषा, सार्थः स मद्यार्थिनां,
पार्श्वे सा विटचेटषण्ढपरिषत्, ताम्बूलतुण्ड्यश्च ताः ।
ते कण्ठप्रणयाश्च, ते कलकलाः, ता गालयः, ते भ्रमाः, –
सर्वं यस्य वशाद् धरान्तरमगाद्, राज्याय तस्मै नमः ॥'

लिखितमात्रे च एतस्मिन् ' किमिदं व्याहृतं मया ' इति चिन्तयतः, ' कथमेतद् भर्तृहरेः विडम्बनं संस्कृतज्ञाः सहिष्यन्ते ?' इति व्याकुलीभूतस्य, प्रथममेव आस्वादितसुरारसस्य श्रोत्रियस्येव धर्मविलोपं लोकापवादं च उत्प्रेक्षमाणस्य, कथंकथमपि क्षपितदिवसस्य, रात्रौ शय्यायां विलुठतः ' निद्रा चिरेण नयनाभिमुखी बभूव ' । स्वप्ने च अस्य स्वयं स्वयंभूः भगवान् बलीवर्दप्रमाणहंसचतुष्टयाकृष्टरक्तकमलानुकारिस्यन्दनोपविष्टः, रथ्यासु प्रतिचतुष्कं नियुक्तैः यातायातनियन्त्रणपुरुषैः अतिकर्कशं शिट्टीः (Whistles) धमद्भिः बलात् निवारितसंत्रस्तपुरुषान्तरसंचारैः उपकल्पितान्तरः, जीप (Jeep) वाहनोपविष्टैः बहुभिः रक्षाधिकारिभिः दिश्यमानमार्गः, तादृशैरेव च अन्यैः अनुगम्यमानः, किं बहुना प्रसूतिसदनोद्घाटनाय कुटुम्बनियोजनप्रचाराय वा प्रस्थितः अपरः मन्त्रीव मुख्यः, विस्मयविवृत-पोष्टपेटिकानुकारि-वदनैः

उभयतःपार्श्वं स्थितैः नागरिकजनैः चकितचकितम् अवलोक्यमानमुख-कमलचतुष्टयः, 'झिन्दाबाद ! झिन्दाबाद !' इति गर्जतः (अगर्जतश्च) कांश्चित् युगपत् चतुर्दिशं बद्धाञ्जलिः सस्मितं कृतप्रत्यभिवादनः, गृहद्वारम् उपेत्य, खादीवस्त्रधारिणा सारथिना ससंभ्रमम् अवतीर्य उद्घाटितकमलदलाकारद्वारफलकः स्यन्दनात् अवततार। अवतीर्य च ससंभ्रमागतेन, 'किमिदम् उपस्थितम्' इति वितर्कयता उपस्थाय अर्जुनपण्डितेन 'इत इतो भगवान्' इति प्रदिश्यमानमार्गः पितामहः चन्दनयष्टिकावलम्बनेन शनैः शनैः पदानि क्षिपन्, प्रविश्य, सत्वरं गृहजनोपनीतां जीर्णखुर्चिकाम् (Chair) अध्यास्य, समीपस्थात् उपाहारगृहात् तत्क्षणम् आनीय दत्तं चहामृतं कपेनैव किमपि किमपि आचामन्, अदूरे भूमावेव अर्धोपविष्टम् अर्जुनपण्डितं कुशलप्रश्नेन आश्वासयन्, प्रत्यक्षरं मधुभृतामिव मृद्वीम् इमां गिरम् उदीरयामास --

'विदितं वत्स मे सर्वं यत् ते मनसि संस्थितम्।
मा भद्र तव चिन्ता भूत् "किमिदं व्याहृतं मया" ॥
श्लोक एव त्वया बद्धो नात्र कार्या विचारणा।
मच्छन्दादेव ते ब्रह्मन् प्रवृत्तेयं सरस्वती ॥
लोकस्य चरितं वत्स दृश्यते यद् गृहे गृहे।
यद् वचः, यन्मनः, कृत्स्नं तत् श्लोकग्रथितं कुरु ॥
प्रत्यहं यत् सुखं दुःखं लोकैरत्रानुभूयते।
अपरामृश्य तन्नीतं संस्कृतं कविभिः क्षयम् ॥
तत् पुनर्देववाणीयं मुखतस्ते विनिःसृता।
लोकजीवनमामृश्य स्वयमाप्नोतु जीवनम् ॥
रहस्यं च प्रकाशं च लोकस्य चरितं तव।
करामलकवत् ज्ञातं मत्प्रसादाद् भविष्यति ॥
संस्कृतेन यथा लोको हसितुं प्रभविष्यति।
तथा लोककथां कुर्याः, लोकः श्लोकत्वमृच्छतु ॥
यावत् स्थास्यन्ति पक्षाश्च चरणानि च भारते।
तावल्लोककथेयं ते लोकेषु प्रचरिष्यति ॥'

इत्युक्त्वा भगवान् ब्रह्मा तमामन्त्र्य मनीषिणम् ।
द्वारस्थं रथमास्थाय राज्यपालाश्रयं ययौ ।।
यावच्चित्त्रीयमाणश्च तिष्ठत्यर्जुनपण्डितः ।
'उत्तिष्ठ भोः, चहा सिद्धे'त्युच्चैरूचे कुटुम्बिनी ।।

एवमुक्तश्च तया प्रतिबुद्धः, नेत्रे उन्मील्य, शय्यायामेव स्थितः पूर्वकायेन उत्थाय उपविष्टः,कूर्परयोः बाहू परावृत्य कन्धरायां विन्यस्ताग्रहस्तः, आलस्यवलितकैः इतश्चेतश्च देहम् आयामयन् मुखान्तरुच्चरितानिर्वचनीयगडगडध्वनिः, जागरितेन्द्रियः, शय्यायाः अवतीर्य, मुखप्रक्षालनादि निर्वर्त्य दिनारम्भकार्यकलापं, गृहिण्या उपन्यस्तम् अध्यास्य काष्ठपट्टकं जोषमेव चहाघुट्टकान् गिलन्, अननुभूतपूर्वेण तन्मौनेन विस्मयमानया तया 'किमेवमिदानीं विमनस्कः इव आर्यपुत्रः? कच्चित् अनामयं भवतः ? किं नु नामदुःस्वप्नायितम् ?' इत्येवं बहुधा पृच्छ्यमानोऽपि अश्रुतवचनः इव अनुत्तरमेव आस्त । अर्धप्राशितचहाश्च उत्थाय यत्रकुत्रापि निबद्धदृष्टिः, स्वप्ने इव एव वर्तमानः, 'अत्र तेन आसितम्, एवं प्रेक्षितम्, अत्र पादुके न्यस्ते, इत्थं प्रहसितम्, एवम् उक्तम्, एवं विलोकितम्' इत्यादिप्रकारेण तमेव स्वप्नोदन्तं मनसि रोमन्थयन्, सततं तमेव भगवतः संदेशं हृदि भावयन्, गृहान्तरेव तत इतः चरन्, पर्याकुलया भार्यया साशङ्कं वीक्ष्यमाणः घटिकामात्रं स्थितः, यावत् युगान्तरं सहस्रांशुः आरूढः ।।

तस्यैवं प्रमत्तस्येव चेष्टमानस्य अर्जुनपण्डितस्य चिरप्ररूढस्नेहः, द्वितीयमिव हृदयं कृष्णपण्डितः नाम सुहृत् समायातः। अर्जुनपण्डितेन च यथापूर्वम् अकृतस्वागतः असौ यावत् विस्मितः तिष्ठति, तावत् अर्जुनभार्या उपसृत्य चिन्ताभारावशीर्णस्वरा भर्तृमित्रं करुणया गिरा शनैरवादीत् – 'अद्य शयनत्यागात् प्रभृति एवमेव चेष्टते आर्यपुत्रः। न ज्ञायते, किं केनापि व्याधिना ग्रस्तः, आहोस्विद् दुष्टभूतेन गृहीतः ! न मामपि आलपति । न च कर्तव्येषु कर्मसु प्रवर्तते । वैद्यः तावदाहूयतां मान्त्रिको वा, यं वा अन्यं प्राप्तकालं मन्यते भवान् ।' ताम् एवं

व्याकुलीभूतां पुरुषसहजया धृत्या आश्वासयन् कृष्णपण्डितः सुहृदम् अनिच्छन्तमपि अभ्यन्तरं प्रवेश्य एकान्ते अवोचत् – 'सखे,

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ? ॥

किमिदं ते वयसः समुचितं, कुलस्य क्षमं, शास्त्राभ्यासस्य वा अनुरूपं, यदेवम् उन्मत्त इव चेष्टमानः भार्यामपि नालपसि, मित्रमपि मादृशं नावेक्षसे ? उद्वाहोन्मुखे वयसि वर्तमानानां वा काव्यव्याधिग्रस्तानां वा ईदृशः आचारः संभाव्यते, न त्वादृशानां कुटुम्बिनां शश्वत्-परिशीलितशास्त्रग्रन्थराशीनाम् । तत् कथय, कुतः इयं ते अवस्था ? विश्रब्धम् उच्यताम् । नाहं ते परकीयः । त्वद्रहस्यगोप्ता परं विश्वास-भाजनं मित्रं खलु अहम् ।' एवमादिभिः परःशतैः वचोभिः समाश्वासितः चिरेण प्रत्यासादितहृदयः इव नीचैःस्वरेण अर्जुनपण्डितः यथादृष्टं कमलासनागमनादिकम् उदन्तं सुहृदे निवेद्य, तद्बीजभूतं 'सा हृद्या' इत्यादिकं श्लोकमपि श्रावयामास । तत् सर्वं निशम्य कृष्णपण्डितः अब्रवीत् –

'किंतु मतिमतां वर, स्वप्नः खलु असौ ! न वस्तुवृत्तम् ।'

'ननु स्वप्नाः एव देवानां दर्शनभूमयः !' आह अर्जुनः सदार्ढ्यातिशयम् । 'तस्मात् यदादिष्टोऽस्मि, तथैव आचरिष्यामि । एष मे निश्चयः ।

निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु,
प्रारब्धमुत्तमजना न परित्यजन्ति ॥'

तं तथा आगृह्णन्तं दृष्ट्वा 'प्रविष्टदेवदर्शनभूमिः अभूमिः अयम् इदानीम् उपदेशस्य' इति संप्रधार्य कृष्णपण्डितः 'यत् ते रुचितं तत् कुरु; परं मा सर्वथा व्यवहारविलोपं कृथाः; अन्यथा लोकस्त्वाम् उन्मत्तं मत्वा उन्मत्तशालायां नियमयिष्यति;' इति उपदिश्य, प्रतिगन्तुकामः भ्रातृजायां समाश्वासयन् उवाच – 'चिन्ता न कार्या । अनामयं ते भर्तुः । केवलं स कवीबुभूषुः । तदेवं क्रियताम् । यत् करोति तत् करोतु । नास्य

प्रतिबन्धः कार्यः । कालेन स्वयमेव प्रकृतिमापत्स्यते । एष एवास्य रोगप्रशमनोपायः । यदि किञ्चित् पठेत्, तर्हि समाहिततया श्रोतव्यम् । साधुवादाश्च प्रमुक्तकण्ठं दातव्याः ।' इति आश्वास्य गतः कृष्णपण्डितः । अर्जुनपण्डितोऽपि ततः आरभ्य अविलोपितव्यवहारः, केवलं शास्त्राभ्यास-विमुखः, लोककथाविरचनैकनिश्चयः, यत्र क्वापि स्थितः सर्वदा लोक-चरितं निरीक्षमाणः अन्तरान्तरा श्लोकान् कुर्वन्नास्ते । सुहृदोऽपि अस्य श्लोकेषु समुपजातरसाः 'मर्मोद्घाटनेन लक्ष्यभूतानां जनानां व्यथाकराः, नूनं कण्टकाः एव इमे श्लोकाः' इति विचिन्त्य 'कण्टकाः' इति नाम्ना तान् व्यपदिदिशुः । तस्मात् कालात् आरभ्य अर्जुनपण्डितः 'कण्टकार्जुनः' इति नाम्ना लोके प्रथितः बभूव । कण्टकाश्च अस्य सानुवादं समये समये प्रकाश्यमानाः विदग्धानां परां प्रीतिं पुपुषुः ॥

एवं गतेषु केषुचित् दिवसेषु कण्टकैकरुचीनां क्रमेलकानां वृत्तमिदं श्रुतिपथम् अगात् यत् 'ईदृशः तादृशः कश्चित् पण्डितः कण्टकानां समाहारं करोति, कृष्णापणवणिक्पुङ्गवः इव तण्डुलगोधूमादीनाम्' इति । तत् श्रुत्वा 'का गतिः इदानीं कण्टकमात्राशिनः उष्ट्रसमाजस्य ?' इति चिन्ताम् आपन्नाः, क्रमेण च क्रोधस्य परां काष्ठाम् आरूढाः उष्ट्राः तादृशं किमपि संकल्पयाञ्चक्रुः, येन जीवितसंशयम् आपन्नः तपस्वी कण्टकार्जुनः; अतिसरलहृदयः च तादृशावस्थमपि आत्मानं परमार्थतः ज्ञातुं न शशाक । किं तु वृत्तमिदं चारचक्षुषा '**मङ्गरूळकरो**'पाख्येन '**अरविन्द**'पण्डितेन, कण्टकार्जुनस्य परमोपकारिणा, विदित्वा तत्कालं पत्रं विलिख्य ज्ञापितः असौ कण्टकदुर्ललितः, यथा –

'भोः क ण्ट का र्जु न !

निपीय कण्टकक्वाथमुग्रगन्धं दिने दिने ।
स्वस्थाश्च पीनदेहाश्च जाताः स्मः कण्टकार्जुन ॥
प्राप्तोऽस्माभिः सुवैद्यस्त्वं स्वास्थ्यं संजनयन्निह ।
अन्विष्यान्विष्य योऽस्मभ्यं कण्टकान् प्रतियच्छति ॥

विचिन्वन् कण्टकांस्तीक्ष्णान् प्रत्यग्रान् कोमलानृजून् ।
दृष्टः क्रमेलदर्शं नः उल्लम्ब्योल्लम्ब्य कन्धराम् ॥
वीतचिन्ता वयं जाता आत्मनः स्वस्थतां प्रति ।
सचिन्तास्तु भृशं हन्त त्वत्स्वास्थ्यविषये वयम् ॥
शृणु भद्र हितां वाचं जीविते यदि ते स्पृहा ।
अङ्गास्माद् विरमोद्योगात् क्रुद्धास्तेऽद्य क्रमेलकाः ॥
संभय निश्चितं यत् तैः सभायां वक्रकन्धरैः ।
चिन्त्यतां निपुणं तद् भोः, कुटिला हि भयावहाः ॥
"दुर्भिक्षं भारतेऽन्नस्य पश्यन् कण्टकभक्षकः ।
कोऽयं नवावतारोऽद्य क्रमेलान्नस्य भागहृत् ? ॥
कण्टकानां सुदुर्भिक्षं करिष्यत् क्षुधया मरौ ।
कृच्छ्रं महत् क्रमेलानामस्माकमिदमागतम् ॥
अन्यत्र कण्टकेभ्योऽत्र भूमिर्नो नो प्रसूयते ।
अपि तान् पातयन् नूनं पातनीयोऽयमेव नः ॥
अत्तु वा मात्तु वान्नाद्यं नैव स्पृशतु कण्टकान् ।
नो चेदद्य विधास्यामः कण्टकस्यास्य शोधनम् ॥"

इति आवेदयति – कश्चित् हिताशंसी ।'

पठितमात्रे च एतस्मिन् मुहूर्तम् इव सन्नमतिः कण्टकार्जुनः मनसि अकरोत् – 'किमिदम् अतर्कितम् उपनतम् ? कैः अत्र पिशुनायितम् ? धिक् तान् अकारणशत्रून्, ये अन्यथा सन्तम् अन्यथा ग्राहयन्ति ! किमिदानीं कर्तव्यम् ? यत् स्वयं स्वयंभुवा आदिष्टम्, तत् किम् एतावत्या विभीषिकया त्यक्तुमुचितम् ?' इत्यादि बहु विचिन्त्य किमपि संप्रधार्य कण्टकार्जुनः उष्ट्रान् उद्दिश्य पत्रमिदं व्यलेखीत् –

'भोः उष्ट्राः !

स्वस्ति । (विद्या-)पण्यपत्तनात् कण्टकार्जुनः अत्रभवतः राजस्थानस्थितान् उष्ट्रश्रेष्ठिनः एतदन्तं पदपादपेषु प्रणिपत्य वज्ञापयति ।

अस्मन्निषेधसभायां यद् भवद्भिः सार्वमत्येन व्यवसितम्, तत् नारदीयात् वार्ताविनिमयकेन्द्रात् श्रुतवतां नितरां चेखिद्यते नश्चेतः। नोत्सहामहे संभावयितुमीदृशं प्रकृत्या(ऽ)वक्रेषु युष्मासु[१]। केवलम् एतावदेव प्राप्तकालं वक्तुमिच्छामः – अवश्यम् अत्र वस्तुनि केनापि अनृजुमतिना, प्रकृतवाक्येनेव कुटिलकन्धरेण, भवतां मतिविपर्ययेण कारितेन भवितव्यम्। किमत्र कुर्मः, अन्यत्र असकृत् सद्भावप्रतिश्रावणात्? सर्वथा अनपराद्धाः वयं भवताम्। तत् मुच्यताम् अयम् अस्मासु अकारणप्रद्वेषः। भवद्भक्तिमात्रं हि वयं साफल्यं जनुषः मन्यामहे।

अथापि कुटिलमतिकौशलवशात्, दूरारूढत्वात् न शक्यते त्यक्तुम् अस्मासु प्रद्वेषः, तत् आमन्त्रयामहे भवतः अपुनर्दर्शनाय, एतावदेव अन्ते श्रावयित्वा –

यन्नित्यं परितो विलोक्य चिनुमो वक्रान् ऋजून् कण्टकान्,
भो उष्ट्राः! सुखमास्यतां!! न भविता दुर्भिक्षमेतेन वः।
युष्माकं वदनारविन्दविवरेष्वेते पतन्त्वश्रमात्
इत्येवोपचिताः, न मर्षयथ चेत् एते गताः स्मो वयम्!॥

भवदीयः – कण्टकार्जुनः।'

इदं पत्रं पठित्वा उष्ट्राः समाहिताः। अनुपद्रुतश्च कण्टकार्जुनः निरन्तरायं कण्टकगवेषणं कुर्वन् आस्ते॥

एवं परिहृतेऽपि एकस्मिन् कृच्छ्रे कृच्छ्रान्तरं किमपि प्रसक्तम्। कण्टकान् एतान् परामृशतां केषाञ्चित् पण्डितानां शिरःशूलः संजातः। केचिदाहुः – 'अत्याहितम्! अत्याहितम्! इयं देववाणी व्यासवाल्मीकिकालिदासादिभिः देवदेवर्षिमहर्षिराजर्षिचरितानि गायद्भिः परमं माङ्गल्यं प्रापिता। सेयम् अनेन कविदर्दुरकेण हताशेन चौरगुण्डविटचेटादिचरितानि उपनिबध्नता अमेध्यपदवीं नीता। असूर्यम्पश्या खलु अनेन दुरात्मना रथ्यायाम् आकृष्य प्रधर्षिता!

१. इदं वाक्यं 'नोत्सहामहेऽसंभावयितुमीदृशं प्रकृत्या वक्रेषु युष्मासु' इत्यपि पठितुं शक्यते। जयतु संस्कृतम्!

यत्सत्यम् अस्य संस्कृतं संस्कृतमेव न । संस्कृतस्य भ्रष्टानुकारमात्रं खलु एतत् । "गुण्डः, कॉलेजम्, सम्पः, बोनसः, रेल्वे, चहा" इत्यादयः असाधवः शब्दाः संस्कृतत्वेन स्वप्नेऽपि नोत्प्रेक्षितुं शक्याः । '

अपरे प्राहुः – 'सत्यं शिवं सुन्दरम् इति खलु साहित्यस्य परमा प्रस्थानत्रयी । इदं च सर्वं कण्टकार्जुनीयं कृष्णकृत्यं सर्वात्मना असत्यम् अशिवम् असुन्दरं च । ईदृशं कुकर्म नीतिं रिरक्षिषुभिः नैव कदापि क्षन्तव्यम् । अभियुज्यताम् अयम् असमीक्ष्यकारी न्यायालये । असंशयं शठोऽयं दण्डमर्हति । '

केचित् तु दयालवः परोक्षे कण्टकार्जुनम् उपादिशन् – 'त्यज्यताम् अयम् अकार्यपक्षपातः । प्रयोज्यतां प्रतिभा साधुषु कार्यान्तरेषु । येन आत्मनोऽपि जनस्यापि च समुन्नतिः भवेत्, राष्ट्रं च अभ्युदयं भजेत् । '

कण्टकार्जुनस्तु एतेषां माङ्गल्यमार्तण्डानां, नीतिनायकानां, राष्ट्ररक्षाधिकारिणां च आक्षेपान् उपदेशांश्च शृण्वन्नपि सुतराम् अनाकुलितचेताः, स्वायम्भुवं वचः नितरां श्रद्दधानः कण्टकोच्चय कुर्वन्नेवास्ते । न च किमपि उत्तरं करोति ।।

कदाचित् कुतूहलिभिः सुहृद्भिरेव निर्बन्धपृष्टः वक्ति – नास्ति मे महाकविपदे राष्ट्रकविराज्यकविपदयोः वा कोऽपि अभिलाषः, येन माङ्गल्य-नीति-राष्ट्राभ्युदयप्रयोजनं काव्यं मे कर्तव्यताम् आपद्येत । केवलं लोकस्य सुखं दुःखं च कविवर्त्मानुसारेण प्रकटीकुर्याम्, इत्येव मे आकाङ्क्षा । सन्ति च अत्र कर्मणि मम पूर्वेषां कवीनां निदर्शनानि, – शूद्रकस्य मृच्छकटिकम्, नीलकण्ठदीक्षितस्य कलिविडम्बनम्, अपरस्य कस्यचित् माहिषशतकम्, अविदितकर्तृकाणि च परःसहस्रं सुभाषितानि । सर्वमेव इदं वाङ्मयम् अनीतिकरं राष्ट्राभ्युदयविघ्नकरं च स्यात्, यदि मत्कृतयः तथा स्युः । अपि च किं प्रतिभा नाम सर्वकर्मकरः किंकरः, येन इयं यस्मिन् कस्मिन्नपि विषये बलात् प्रवर्त्यमाना प्रवर्तेत ? सत्यपि एवं, न एतैः आक्षेपकैः कलहयितुम् उत्सहे । यदि मत्कृतिः तेषां रुचये स्यात्, तर्हि पठन्तु; यदि न स्यात्, मा पठन्तु । नाहम् एतं मार्गम्

उत्स्रष्टुम् इच्छामि। न च एतेन संस्कृतस्य हानिः स्यात् इति स्वप्नेऽपि चिन्तयितुं युक्तम्। यदि स्यात्, लाभः एव स्यात्। न हि जनानाम् अभिमुखं नीयमाना हीयते कापि वाणी। मम तावत् मनसि शङ्कालेशोऽपि नास्ति, यत् संस्कृतस्य पुनरुज्जीवनं केनापि उपायेन भविष्यति चेत् अनेनैव भविष्यति। दर्शितश्च अयमर्थः अन्यतमस्मिन् कण्टके –

'स्पृष्टं स्त्रीविटचेटशूद्रयवनैर्गीर्वाणवाङ्मन्दिरं
भ्रष्टं स्यादिति तालयन्त्रितमिदं कुर्वन्ति, तेभ्यो नमः।
किं गालीषु, किमर्चनेषु, किमु वा शास्त्रेषु, किं प्रेमसु,
सर्वे संस्कृतभाषिणो यदि, तदा देवस्य कुर्यां बलिम्॥'

एतेन 'संस्कृतं पण्यभाषा – बझार लॅङ्ग्वेज – मा भूत्' इति आगृह्णन्तः शुचित्ववादिनः प्रत्याख्याताः द्रष्टव्याः। एकतः संस्कृतस्य अभ्युदयं काङ्क्षन्तः एते विद्वांसः अपरतः अभ्युदयबीजभूतं तत्प्रसारं निषेधन्ति इति अतीव असमञ्जसम्। कथमेवम् अर्धजरतीयं लब्धुं शक्यम्? अहं तावत् मन्ये, एते एव संस्कृतस्य प्रथमे शत्रवः, ये एवं संस्कृतं गुरुभाराभिः परम्पराभिः निगलयन्ति!

अथ योऽयम् आक्षेपः यत् असंस्कृतं मे वचनम् इति, 'गुण्ड-कॉलेजा'दिशब्दाश्च निदर्शनम्, अत्र ब्रूमः – पुरातने काले यदा जनाः संस्कृतेन व्यवहरन्ति स्म, न तदा चहा वा रेल्वे वा कॉलेजं वा आसीत्। अतः तद्वाचकाः शब्दाः व्यवहारसिद्धाः संस्कृते न सन्ति इत्यत्र वस्तुनि, मन्ये, न कोऽपि प्रेक्षावान् विवदेत। असन्तश्च शब्दाः अन्यतः गृह्यमाणाः कथं दोषावहाः भवेयुः, इति अहं तावत् न जाने। यदि कश्चित् ब्रूयात् – संस्कृते अविद्यमानाः शब्दाः संस्कृतैः प्रकृतिप्रत्ययादिभिः निर्मातुं शक्याः इति; तं प्रति ब्रूयात् – ईदृशाः शब्दाः प्रायेण दैर्घ्यादिदोषदूषितत्वात् विरसताम् आवहन्ति (तद्यथा – 'रेल्वे सिग्नल' इत्यर्थे 'अग्निरथगमनागमनसूचकताम्रलोहपट्टिका' इति, 'सॅण्डविच' इत्यर्थे 'वालुकापिशाचिका' इति), संक्षिप्यमाणाश्च बोधकाः एव न भवन्ति। 'दुर्बोधाः अपि तत्र तत्र टिप्पण्यादिभिः

रूढशब्दनिर्देशपुर:सरं बोधनीया:' इति चेत्, हन्त! घट्टकुट्यां प्रभातायितम्। एतदपेक्षया किमिति ते प्रथममेव न प्रयुज्यन्ते? अपि च 'रेल्वे-कॉलेजा'दय: शब्दा: यदि इदानीन्तनासु भारतीयभाषासु आङ्ग्लीत: गृह्यमाणा: अनुमन्यन्ते, तर्हि संस्कृतेनैव किम् अपराद्धम्? एवं च अन्यभाषाभ्य: नवशब्दग्रहणं जगति सर्वासाम् एव भाषाणां साधारण: धर्म:। आङ्ग्ल्यापि हि स्वीकृता: एव केचन भारतीयभाषाभ्य: शब्दा:, प्रामाणिकेषु कोशेष्वपि समावेशिता:। तद्यथा 'पण्डित, महात्मा, पेन्दाल (Pandal), पक्का, बदमाश, गुण्ड' इत्यादय:। संस्कृतेनापि पूर्वस्मिन् काले भाषान्तरेभ्य: 'तण्डुल:, पिक:' इत्यादय: बहव: शब्दा: स्वीकृता: इत्यत्र भाषाशास्त्रविद: प्रमाणम्। किं च संस्कृतशास्त्रग्रन्थेषु प्रयुक्ता: 'डित्थ-डवित्था'दय: शब्दा: केभ्य: संस्कृतप्रकृतिप्रत्ययेभ्य: आगता:, तद् वक्तव्यम्। ते यदि नैरुक्तसरणीम् अनुसृत्य 'न त्वेव न निर्ब्रूयात्' इति वचनं प्रमाणीकृत्य बलादेव येनकेनापि संस्कृतधातुना संबध्येरन्, 'रेल्वे-कॉलेजा'दिशब्दा: अपि तथा संबध्येरन्। निदर्शितं चैतत् अन्यतमस्मिन् कण्टके – 'चीनश्चूर्णयतीति चोरयति वा, वा चीयतेर्वा छले:' इति। तस्मात् अन्यभाषाभ्य: शब्दग्रहणम् अदोष:।

अथ साधारणशब्देषु वा वाक्यरचनासु वा दोष: उद्भाव्येत, 'नैते कण्टकगता: संस्कृतप्रकृतिम् अनुसरन्ति' इति, अत्र ब्रूम:–एतत् प्रमाणपुर:सरं साधयितुम् अर्हन्ति विद्वांस:। यस्मात् 'एकाकिनी प्रतिज्ञा हि प्रतिज्ञातं न साधयेत्'। वयमपि अत्र सिद्धा: दर्शयितुं यथा कण्टकसंस्कृतं संस्कृतप्रकृतिमेव अनुसरति इति। वयमपि संस्कृतवाङ्मये किमपि कृतपरिश्रमा:; जानीमश्च व्यासस्य, वाल्मीके:, कालिदासस्य, शूद्रकस्य, भवभूते:, बाणभट्टस्य, भर्तृहरे:, पतञ्जले:, शबरस्य, भट्टस्य, शंकराचार्याणाम्, जयन्तभट्टस्य, माधवाचार्याणाम्, अन्येषामपि च प्रथितसंस्कृतग्रन्थकृतां सरणीम्। वयमपि परीक्षिष्यामहे, कियद्वा एतेषाम् आक्षेपकाणां विदितम् अविदितं वा संस्कृतस्य इति, कियद्वा एतेषाम् आत्मन: संस्कृतनिबन्धन संस्कृतम् अन्यथा वा, इति। अथ यदि

अयमाक्षेपः यत् कण्टकस्थाः कल्पनाः, विषयाः, उपमानादीनि च न पूर्वसंस्कृतवाङ्मयगतैः कल्पनादिभिः संवदन्ति इति, अङ्ग विद्वन्! नवनिर्माणायैव बद्धपरिकराणां विषये कोऽयम् आक्षेपः! कालिदासादीनामपि हि किं संवदति च्छान्दसेन संस्कृतेन संस्कृतम्? ननु अयमेव साहित्यस्य अलंकारः, यत् अपूर्ववस्तुनिर्माणं नाम। दर्शितश्च अस्माभिः अयमर्थः अन्यतमस्मिन् कण्टके –

'सारङ्गाः कमलानि भृङ्गकरिणौ शृङ्गारशान्तौ रसौ
रक्षांस्यप्सरसो नृपा रतिरणा हंसाः सरो मानसम्'।
– चर्वंत्यास्तव वाणि! कालममितं या(ऽ)रोचकग्रस्तता,
सा नश्यत्विति कण्टकैरभिनवः क्वाथोऽयमायोजितः॥'

कुर्वन्तु आक्षेपकाः स्वात्मन्यपि क्वाथस्यास्य प्रयोगम्। तेषामपि अनेन अरोचकं नश्येत् इति दृढम् आशास्महे। यदि न नश्येत्, क्षेत्रियं तेषां रोगं मन्यामहे। क्षेत्रियश्च रोगः नानिपात्य देहम् उपशाम्यति, इति प्रसिद्धं लोके। को वेद, अस्माकमपि अयं नवनिर्माणकुतूहलं क्षेत्रियः रोगः एव स्यात्। तथा सति अस्यापि उपशमः न अस्मद्देहपातात् प्राक् भविष्यति, इत्यपि व्यक्तमेव – इति॥

कृष्णपण्डितः तावत् प्रथमं तथावादी भूत्वापि न अधुना रोगम् इमं मन्यते, प्रत्युत भेषजमेव एतत् प्रतिजानीते। आशृणोति च प्रसङ्गेन अर्जुनपण्डितम् –

'नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयार्जुन।
स्थितोऽस्मि गतसंदेहः करिष्ये वचनं तव॥'

'यदि सत्यमेव करिष्यसि मे वचनम्,' तत्कालम् आह अर्जुनपण्डितः, 'कुरु मे कण्टकानाम् आङ्गल्या च मराठ्या च अनुवादम्, येन असंस्कृताः (अर्थात् संस्कृतानभिज्ञाः) अपि जनाः ज्ञास्यन्ति, कियद् वा संस्कृतेन आविष्कर्तुं शक्यते इति।'

कृष्णपण्डितः अब्रवीत् – 'मद्वचनाश्रयेणैव स्वेष्टं साधयता कृतं त्वया वचसि कौशलम्! आस्तां तावत् एतत्। न स्वोक्तम् अतिचरि-

ष्यामि। किं तु सखे, मूलस्य रससर्वस्वं मूलभाषामुखेनैव आस्वादयितुं युक्तं शक्यं च, न भाषान्तरमुखेन। तदुक्तम् अभियुक्तैः–

मूलभाषामुखेनैव रसं पिबति पण्डितः।
को हि प्रियाधरास्वादे दूतीं प्रतिनिधास्यति ? ।।'

तत् श्रुत्वा 'अहो, त्वमपि कण्टकोचितम् आलपितुम् आरब्धः, इति सत्यमेव अधुना जितं मया ! अद्यास्मि कण्टकार्जुनः ! ' इति उच्चैः विहस्य अर्जुनपण्डितः अवोचत – 'वयस्य' सत्यं यत् त्वं ब्रवीषि। तथापि इमे कण्टकाः संस्कृतानभिज्ञानामपि विदिताः स्युः, इति दुर्निवारः खलु मे अभिलाषः। शक्यं च भाषान्तरमुखेन कल्पनासौन्दर्यम् आस्वादयितुम्; मा नाम आविष्कारसौन्दर्यम्। अपि च प्रियाविप्रयोगे किं तदीयं चित्रं न प्रतिनिधीक्रियते ? अगतिका हि इयं गतिः, यद् अनुवादः। तदलं विवादेन। उक्तं त्वया – करिष्ये वचनं तव, इति। ज्ञापितोऽसि च मद्वचनम्। अयुक्तम् इदानीं विचारयितुम्। सर्वथा कृतनिश्चयोऽस्मि एतत् " त्रैभाषिकं सूत्रम् " (Three-Language Formula) अनुसर्तुम्। अनतिक्रमणीयवचनाः खलु शिक्षाधिकारिणः।'

कृष्णपण्डितः प्रहसन्निव अब्रवीत् – 'जानामि ते शिक्षाधिकारि-विधेयताम् ! यथाबलं प्रयतिष्ये तव अभिलाषं पूरयितुम्।' ततः कतिपयैः अहोभिः कृतः कृष्णपण्डितेन अनुवादः, दत्तश्च असौ अर्जुन-पण्डिताय। पृष्टं च – 'किं ते भूयः प्रियम् उपकरोमि ? ' परः प्राह – 'भगवन्, किम् अतः परमपि प्रियमस्ति ? तथापि इदमस्तु – मुद्रणीयाः संप्रति कण्टकाः। तत् प्रस्तावनां लेखितुम् अर्हति आर्यः। भवन्तम् अन्तरेण नान्यं पश्यामि चिरपरिचितं कण्टकैः एतैः।' इयम् अभ्यर्थना कृष्णपण्डितेन ससमयम् ऊरीकृता – 'लेखिष्यामि, यदि मया लिखितम् अन्यथा न कृत्वा मुद्रापयिष्यसि। अनुमतम् ? ' 'बाढम् अनुमतम्। अक्षरमपि ते नान्यथा करिष्यामि ! ' एवम् आश्रावितः यद्यत् कृष्ण-पण्डितः व्यलिखत्, सर्वं तत् एतदन्तम् उपन्यस्तम्। न च प्रतिश्रुतम् अन्यथा कर्तुम् उत्सहे, इति जोषमेव अत्र वस्तुनि तिष्ठामि, विप्रति-पादनं हि नाम अन्यथाकरणमेव इति। अधिकं तु विषयान्तरगोचरं

च लिखन् न अपराद्धः मित्रस्य भविष्यामि, इति शेषमात्रम् अनन्य-निर्वर्त्यम् उद्दिश्य किमपि लिखामि ।।

यत्तत् त्रैभाषिकं सूत्रं मया पूर्वं व्यपदिष्टम्, तत् सर्वात्मना अनुसर्तव्यं चेत् प्रस्तावनाभिः अपि त्रैभाषिकीभिरेव भवितुं युक्तम्, अन्यथा अन्यायास्पदं संस्कृतानभिज्ञाः भवेयुः, इति विमृश्य, संस्कृत-प्रस्तावना कृष्णपण्डितेन लिखितपूर्वैव इति पश्यता मया शेषाभ्यां भाषाभ्यां प्रस्तावनालेखनाय विज्ञापितौ आचार्यवर्यौ मद्भाग्यवशात् तत्कालम् ऊरीकृत्य कार्यम् इदम् अचिरात् निर्वर्तितवन्तौ, इति स्वयमेव सासूयोऽस्मि आत्मनः भागधेयेषु । एतत् तु अवधेयम्, यत् एताः तिस्रः प्रस्तावनाः त्रिभिः लेखकैः स्वतन्त्रतया ग्रथिताः; नासु अन्य-तमास्थम् अन्यतमस्याम् अनुवादरूपेण लब्धुं शक्यम् । आसु आङ्गली-मयी प्राचार्य-**नरहर-गोविंद-सुरु**महोदयैः, मराठीमयी च प्राध्यापक-**-अरविन्द-मङ्गरूळकर**महोदयैः सत्सु अपि बहुषु कार्यकलापेषु महान्तं समयं व्ययीकृत्य ग्रथिता, प्रेमातिशयश्च मयि प्रकटीकृतः, इति अनयोः आचार्यवर्ययोः सुमहान्तम् उपकारभारं वहामि । उभाभ्यामपि एताभ्यां संस्कृतप्राकृते चिराय अध्यापितः अहं तदध्यापनबीजस्य, स्वाध्यायपरिशीलनचिन्तनादिना पोषितवर्धितस्य संस्कृततरोः फलभूतम् इमं नवसंदर्भम् आस्वादनाय एताभ्याम् उपहरन् धन्यम् आत्मानं मन्ये । विशेषतस्तु प्राचार्य-**सुरु**महोदयैः स्वयं ये संस्कृतसंदर्भाः – 'नूतनं गीतगोविन्दम्', 'अमरकाव्यम्' (उमर - खय्यामकृतकाव्यानुवादः), वाडिया-कॉलेजगतानां सहाध्या-पकानां वर्णनम्, इत्येवमादयः – विरचय्य श्राविताः, परिहाससंस्कारश्च आहितः, तस्यैव बीजस्य फलमेतत् परिणमति योऽयं कण्टकाञ्जलिः नाम । यत्सत्यं गुरुस्थानीयैरपि अ-भयस्थानभूतैः एतैः छात्रेषु वात्सल्या-तिशयं वहद्भिः यदि काले काले कार्ये कार्ये प्रोत्साहितः नाभविष्यम्, न तर्हि अहं योऽस्मि तत्तां प्रत्यपत्स्ये । प्राध्यापक-**मङ्गरूळकर**महोदयेभ्य-स्तु ऋणादानम् इतोऽपि पूर्वं मया आरब्धम् आसीत् । एतैस्तु गुरु-स्थानीयैरपि सुहृत्स्थानीयैः महाभागैः 'इदं शुद्धम्, इदमशुद्धम्, इत्थं

हकारः लेखनीयः, इत्थम् एकारः इकारश्च, इत्थं संयुक्ताक्षराणि, अत्र बिन्दुः देयः, अत्र न देयः ' इत्येवमादितः आरभ्य अहं विनये आहितः, रसास्वादेन परिचायितः, तेषु तेषु शास्त्रेषु अभ्यन्तरीकृतः, सूक्ष्मेक्षिकया संस्कृतः, चिकित्साचक्षुषा योजितः, – किंबहुना, यद्यत् वैदग्ध्यस्य वैदुष्यस्य च मूलभूतम्, तेन सर्वेण संभारेण संनाहितः, क्रमेण च आत्मनिर्विशेषतां नीतः, प्रसङ्गतश्च अग्रस्थानमपि आरोपितः । अयं च कण्टकाञ्जलिः प्रथमं तैरेव गोमन्तकीये संस्कृतसंमेलने (दि. ७-७-१९६४) अंशतः पठित्वा प्रकाशतां नीतः । न खलु तादृशीं शब्दसंहतिं जानामि, यया एतेषां महोदयानाम् उपकृतिं सौहार्दं वा तद्विषयिणीम् आत्मनः कृतज्ञतां वा याथार्थ्येन प्रकटयितुं शक्नुयाम् । इदानीं **कृष्णपण्डितः**, संस्कृतप्रस्तावनालेखकः । तस्य यदि उपकारभारं स्मरिष्यामि, आत्मन एव तर्हि उपकारभारं स्मरिष्यामि ! यः खलु जन्मनः प्रभृति मया सह सुखदुःखयोः सर्वथा अपृथग्भूतः, तस्य उपचारम् अनुसृत्य उपकारस्मरणं नूनं कैतवमात्रफलकं संपद्येत ।।

अन्ते च अस्य संदर्भस्य – कण्टकानाम् – विषयभूतानां तेषां तेषां जनानाम् ऋणं न स्मरेयं चेत् नूनं कृतघ्नः भवेयम् । यदि रावणः न अभविष्यत्, न अभविष्यत् रामायणम्; न च वाल्मीकिः आदिमहाकविः । यदि दुर्योधनादयः न अभविष्यन्, न अभविष्यत् महाभारतम्; न च व्यासः सर्वज्ञः इतिहासकृत् । तस्मात् वाल्मीकिना व्यासेन च रावणस्य दुर्योधनादीनां च कृतज्ञेन भवितुं युक्तम् । विशेषतः वाल्मीकिना निषादस्यापि ऋणं स्मर्तुं युक्तम् । स चेत् क्रौञ्चमिथुनात् एकं नाहनिष्यत् निषादः, न नूनम् आदिकवेः मुखात् छन्दोमयी वाक् प्रावर्त्स्यत् । उपक्षिप्तः अयमर्थः मया अन्यत्र –

निषाद ! मा गाः परमं विषादं;
प्राचेतसः क्रौञ्चवधार्द्रचेताः ।
रामायणं यत् प्रणिनाय दिव्यं,
त्वमेव तत्रासि यतो निमित्तम् ।।

इममेव न्यायमनुसृत्य कण्टकाञ्जलिस्थमुक्तकविषयभूतानां सर्वेषाम् उपकारभारं वहामि; अर्पयामि च तेभ्यः शिष्टाचारम् अनुसृत्य स्मृत्युक्तेन आश्वलायनीयेन विधिना जलाञ्जलिम् –

'देवताः तृप्यन्तु। राज्यकृतः तृप्यन्तु। मन्त्रिणः तृप्यन्तु। उपमन्त्रिणः तृप्यन्तु। उपोपमन्त्रिणः तृप्यन्तु। मन्त्रिसचिवाः तृप्यन्तु। मन्त्रिकलत्राणि तृप्यन्तु। मन्त्रिपुत्राः तृप्यन्तु। मन्त्रिभृत्याः ...'

अथवा, किमनेन पुनरुक्तेन? ये ये आनुपूर्व्यां लक्षिताः उपलक्षिताश्च सज्जनाः, ते सर्वे तृप्यन्तु! ॥

'अथेदमारभ्यते' इति उपक्रान्तम्। यथासंकेतं च 'अतोऽहं ब्रवीमि' इत्युक्त्वा प्रमुखे उपक्षिप्तेनैव श्लोकेन उपसंहर्तुं युक्तम्। किं तु अद्यापि अनारब्धमेव स्वरूपतः कण्टकतन्त्रम्। तथापि नाहमत्र प्रथमः अपराधी। 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति प्रतिज्ञाय 'ब्रह्मजिज्ञासा आरम्भणीया न वा' इत्यादि बहु बहु विकल्प्य ऊहापोहं कुर्वन्तः शास्त्रकाराः अत्र पूर्वे अपराधिनः। तेषाम् अनुयायिनः न विना तादृशेन वस्तुना तुष्येयुः, इत्येव अयमत्र प्रपञ्चः कृतः। अपरथा चर्वणामात्रपरमार्थं काव्यं किं प्रस्तावनाम् अन्तरेण नास्वाद्येत?

अनेन उपोद्घातेन स्मृतम् – इमं कण्टकाञ्जलिं पठतां शृण्वतां वा यदि केषाञ्चित् कदाचित् केचित् श्लोकाः कोपादिभावम् (आस्वादविघ्नभूतम्) उत्पादयेयुः, (भरतप्रयुक्तनाट्यार्थाः इव असुराणाम्,) तान् प्रति उच्यते, 'परिहासविजल्पितं सखे।' इदं प्रकाशम्। जनान्तिकं तु, 'न तथाप्येतदपारमार्थिकम्।'

पुण्यपत्तनम्। १-८-१९६५ **कण्टकार्जुनः**

आनुपूर्वी

३. पञ्चशीलपद्धतिः

४. धर्मातीतपद्धतिः

५. जगदेकराष्ट्रपद्धतिः

मूषकदौत्यम् ६१ । अस्माकं लक्ष्मीः ६२ ।
बलप्रतिबलम् ६३ । जीविका ६४ ।
नवं रामायणम् ६५ ।

६. विपाकपद्धतिः

पाकः ? – विपाकः ६७ । भूतनिवासः ६८ ।
पाकम् ? – पापम् ! ६९ । पाप-पाक-पाताः ७० ।
काकोलूकीयम् ७२ । अरण्यरुदितम् ७४ ।
चतुरः शशकः ७५ । उपायः ७६ ।

७. लोकाग्रणीपद्धतिः

सत्यम् ७८ । अग्रणीः ७९ ।
छत्रपतेः आगमनम् ८० । अभिनवा केकावली ८१ ।
त्रिविधाः पक्षाः ८३ । अद्वैतसिद्धिः ८४ ।
विनिमयः ८५ । 'दातारः' ८६ ।
निर्वाचनसूक्तम् ८७ । गर्दभः ८८ ।
श्रद्धाञ्जलिः ९० । मनस्यन्यत्, वचस्यन्यत् ९१ ।
चीनाय तस्मै नमः ९२ । 'बुद्धं सरणं गच्छामि' ९३ ।
हे कौटिल्य ! ९५ ।

८. जीवनोद्योगपद्धतिः

ते के ? – न जानीमहे ! ९७ । कम्बलकीटकः ९८ ।
स्थानिवत् आदेशः ९९ । चलचित्रम् १०० ।
वैद्यचक्रम् १०१ । रुग्णशान्त्यालयः १०२ ।

मद्यम् १०३। मत्स्यगन्धा १०४।
दैवज्ञः १०५। संगीतज्ञः १०६।
संग्रामगीतम् १०७। किं कस्य मूलं धनम् ? १०८।
मुद्रकः १०९। पुष्टिमार्गः ११०।
'ग्राम'दानम् १११। धनब्रह्म ११३।

९. विद्याविद्यार्थिपद्धतिः

विद्यावतां गतिः ११४। प्रशासनकृपा ११५।
शास्त्रिणः भागधेयम् ११६। छत्रम् ११७।
पण्डितः ११८। नापितपण्डितौ ११९।
सुधाह्रदः १२१। संस्कृतपण्डितः १२२।
संस्कृताध्येतुः आकाङ्क्षा १२३। वागीशः १२५।
अथ शब्दानुशासनम् १२६। स्फोटः १२७।
ग्रन्थलेखनम् १२९। गर्तं व्रज १३०।
भूगोलग्रन्थाः १३१। दुर्भिक्षम्! दुर्भिक्षम्! १३२।
छात्रायणम् १३४। विद्यार्थिरामायणम् १३५।
विद्यार्थिभारती १३६। अपूर्वा संगीतगोष्ठी १३७।
आकाङ्क्षा १३८। दीपिकादूषणम् १३९।
परीक्षकः १४१।

१०. गार्हस्थ्यपद्धतिः

विवाहापणः १४३। विवाहेच्छुः १४४।
वरस्य आशीः १४५। चतुरः श्वशुरः १४६।

११. तत्त्ववित्पद्धतिः

१२. अञ्जलिबन्धः

परिशिष्टम्

॥ ॐ ॥ उष्ट्राय नमः ॥

कण्टकाञ्जलिः

□

॥ अस्य श्रीकण्टकाञ्जलिस्तोत्रमन्त्रस्य ॥

॥ कण्टकार्जुन ऋषिः ॥

॥ श्री-उष्ट्रो देवता ॥

॥ विडम्बनं छन्दः ॥

॥ वक्रोक्तिः शक्तिः ॥

॥ सर्वानुभूतिः कीलकम् ॥

॥ सकलजनहितार्थे दम्भोद्धारणे विनियोगः ॥

□

गु ड जि ह्वि का

चक्षुर्भर्तृहरेः सतत्त्वनिहितं
प्राचां गिरः प्रौढतां
हासं शौद्रकमुत्कटं
प्रतिपदं यच्छद्मना भाषणम्
सद्योजीवनकम्पनानि च
सखे !
द्रष्टुं स्पृहा तेऽस्ति चेत्
एकस्थानि
अथ कण्टकाञ्जलिरयं सर्वात्मना सेव्यताम्

१. मुखबन्धः

PRELUDE

प्र स्ता व ना

म ङ्ग ल म्

आहृत्य द्रविणं यथाविधि करैः, तद् योजनाग्नौ क्षिपन्,
अन्नानि कशयन्, खलांश्च बलयन्, गोलीततीश्चालयन्।
इत्थं पञ्चमुखः समक्षमनिशं लोकानिमान् संहरन्
सर्वस्मात् परतो गलं धरतु मे श्रीसर्वकारो हरः ॥

टि प्प नी : ' अ धि रो ह णी '

कष्टं खलु स्वकाव्यार्थप्रकटीकरणं कवेः ।
व्याख्यातान्यस्तु को मे स्यादितीयं टिप्पनी कृता ॥
भूमिस्थितः कथं लोको लम्बयेत् कण्टकाञ्जलिम् ।
यावदुष्ट्रमुखाम्भोजं ?— सेव्यताम् ' अधिरोहणी ' ॥

अथ तत्रभवान् (कु-)कविः कण्टकार्जुनः प्रारिप्सितस्य (वस्तुतः, अवसितस्य) ग्रन्थस्य निर्विघ्नमुद्रणविक्रय-

पारितोषिकानुदानलाभाद्यर्थं नष्टाचारपुनरुज्जीवनार्थं च कृतं कष्टदेवतास्तवनात्मकं मङ्गलं ग्रन्थपत्रसंख्यामूल्यवृद्ध्यर्थं ग्रन्थादौ निबध्नाति – आ हृ त्य इति । आ हृ त्य – लोकेभ्यः। य था वि धि – विधिः वेदादीनामाज्ञा, राज्यकृतां च । क रैः– हस्तैः, टॅक्सैश्च; उभाभ्यामपि हि द्रविणमेव आहर्तव्यं भवति। यो ज नाः – पाञ्चवर्षिक्यः । कृ श य न् – कृशीकुर्वन्, दुर्लभतां च नयन् । ख ला न् – चौरगुण्डविद्रोहिस्फोटकृदादीन् । ब ल य न् – बलिनः कुर्वन् । गो ली त तीः चा ल य न् – बन्दूकास्त्रैः ' अन्तवतः देहान् ' देहिभ्यः वियोजयन्। स म क्ष म् – एतेन इदमुक्तं भवति, यत् नायं देवः श्रद्धान्धवृद्धजनस्य विवेकविकलायाः धियः उत्प्रेक्षितमात्रम् । किंतु प्रत्यहं सार्वजनीनानुभवसिद्धः एव अस्य प्रभावः । कालिदासोऽप्याह – ' प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिः ' इत्यादि । प र तः – अनन्तरम्। ग लं ध र तु – मोटनार्थम् । 'जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः ।' गलः नाम स्कन्धशिरसोर्मध्ये वधादिसौकर्यार्थं वेधसा निर्मितः वर्तुलस्तम्भखण्डाकारः अवयवविशेषः । स र्व का रः – सर्वं (संहारकार्यं) करोति इति। (रलयोः अभेदाभ्युपगमे तु 'सर्वस्य कालः'; महाकालः इति यावत्।) अयं शब्दः अद्यत्वे राज्यकृताम् अभिधानम् इति प्रयुज्यते । ह रः – अनेन कवेः (कालिदासस्येव) शिवभक्तत्वं सूच्यते ।

Invocation

(Since a *Sanskrit* text is bound to begin with an invocation—) May the glorious omnipotent God *Hara* (*Shiva*), the ruler, who constantly destroys the world (also, people) before our eyes in a fivefold

manner, — viz. collecting money through heavy taxes by formulating suitable statutes, pouring it into the fire of the Plans, creating scarcity of food, promoting the wicked, opening fire on the people, — seize my neck last!

शुभ चिंतन

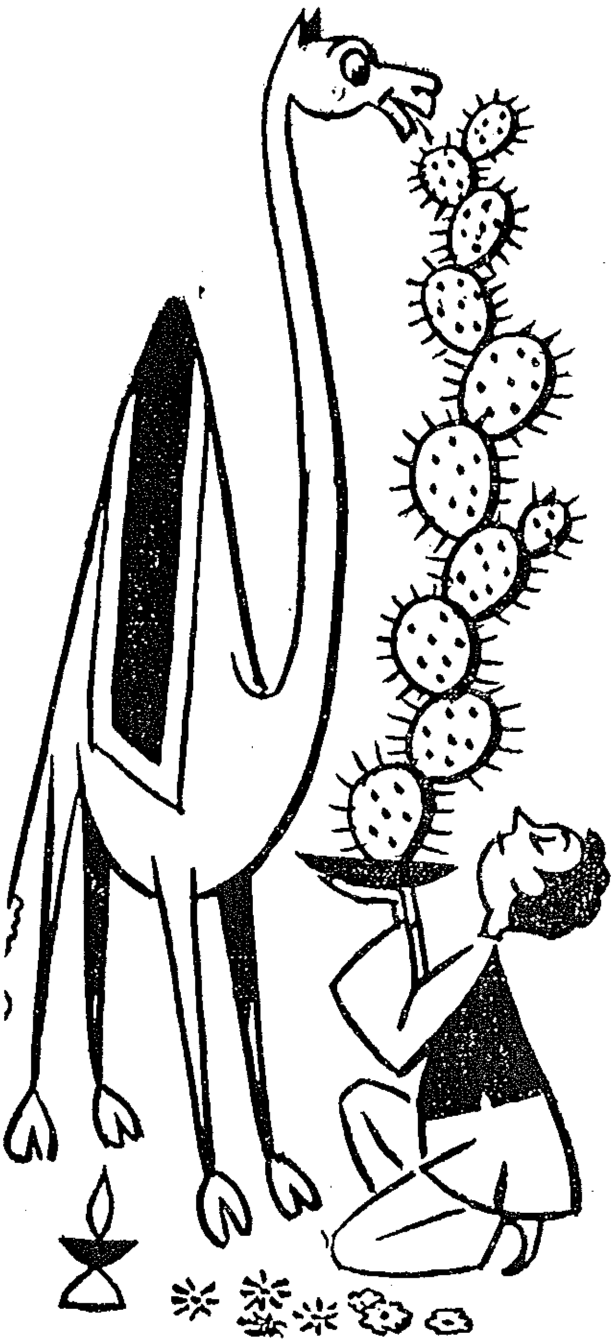
करांच्या द्वारा यथाशास्त्र द्रव्य जमा करून, तें योजनारूपी अग्नींत हवन करून, अन्नधान्याचा तुटवडा निर्माण करून, गुंडांना शिरजोर करून आणि धडाधड गोळीबार करून, – याप्रमाणे पांचां मुखांनी सर्वांसमक्ष या जनतेचा संहार करणारा श्री १०८ सरकाररूपी महाकाल माझें मानगूट सगळ्यांत शेवटीं पकडो !

□

कण्टकाः

केयं व्याकुलता 'तुदेयु'रिति ? न क्षिण्वन्त्यमी कण्टकाः
काव्यज्ञान् विबुधानलौकिकरसं दृष्ट्वैव तृप्यन्ति ये ।
ये चाप्युन्नतकन्धराः पृथुपदाः पूर्णप्रशस्तोदराः
दुष्प्रेक्ष्याश्चिरकण्टकप्रणयिनस्तेषामलं चिन्तया ।।

विबुधान् – विदुषः; पक्षे, देवान्। अलौकिकरसम् – काव्यगतम्, अमृताख्यं च । दृष्ट्वैव – 'देवा हि अमृतं दृष्ट्वैव तृप्यन्ति,' इत्यागमोक्तेः । न च दर्शनमात्रेण कण्टकाः तुदन्ति, किंतु अग्रवेधेन । 'उन्नतकन्धराः .... चिरकण्टकप्रणयिनः' – उष्ट्राः महापदस्थाः अ-सुजनाश्च । एतानि विशेषणानि श्लिष्टानि ।

अलौकिकरससेवित्वात् काव्यज्ञैः कण्टकरुचित्वाच्च महा(दुर्)-जनैः कण्टकाञ्जलिः निःशङ्कं सेवनीयः , इत्यभिप्रायः ।

THORNS

Are you worried that these thorns would prick you? — Well, they do no harm to the connoisseurs of poetry, the wise, who are satisfied by just beholding unworldly flavour (in poetry) in the same way as the gods are by the nectar. As to those who have a high neck, broad feet, a capacious belly which is fully fed, an ugly look, and a habitual liking for thorns, i. e. the camels, (also, those who are stiff-necked, high-placed, gluttons, inaccessible and fond of the wicked,) there need be no worry.

कांटे

'हे टोचतील, टोचतील,' म्हणून कशाला भितां ? हे कांटे चतुर काव्यज्ञांना मुळीच टोचत नाहीत; कारण ते काव्यांतला

लोकोत्तर रस नुसता पाहूनच तृप्त होतात. आतां जे उंच मानेने वावरणारे, मोठ्या पावलांचे (तसेंच, मोठ्या स्थानांवरचे) अवाढव्य पोट तुडुंब भरलेले, कुरूप (तसेंच, दृष्टीला न पडणारे) असे कोणी (अर्थात् उंट, किंवा महापदस्थ दुर्जन) आहेत, त्यांना तर कांटयांचा (तसेंच, गुंडमवाल्यांचा) नेहमीचाच सराव (आणि लळाहि) आहे. त्यांची काळजी हवी कशाला ?

□

सं स्कृ त म्

सर्वासां जननी गिरां विबुधगीर्नो वा – न जानीमहे;
तस्यामेव हि संस्कृतिः श्वसिति वा नो वा – न जानीमहे ।
राष्ट्रस्याभ्युदयस्तयैव भविता नो वा – न जानीमहे;
वाल्मीकौ तु दृढं रता मतिरिति प्रीणाति नः संस्कृतम् ।।

वाल्मीकिः अत्र कालिदासादीनामपि उपलक्षणम् ।

Sanskrit

We do not know whether or not the speech of Gods, i. e. Sanskrit, is the mother of all languages. We do not know whether or not our culture breathes exclusively in it. We do not know whether or not our nation is going to rise only because of it.

We know only this much : our heart is deeply attached to *Valmiki*. Well, this is why we love Sanskrit.

सं स्कृ त

देववाणी ही सगळ्या भाषांची आई आहे कीं नाहीं आम्हांला माहीत नाही. संस्कृति तिच्यांतच जगते कीं नाही, आम्हांला

माहीत नाही. राष्ट्राचा उत्कर्ष तिनेच होणार आहे कीं नाही, हेंहि आम्हांला माहीत नाही. पण वाल्मीकीवर आमचें मन फार फार जडलें आहे. बस्, तेवढ्यासाठीहि आम्हांला संस्कृत प्रिय आहे !

□

नू त्नः प्र ब न्धः

आस्वाद्यां विवृतार्थरोचिषमपि प्रौढां प्रबन्धावलिं
रस्यां भावघनां सतीमपि, परं गीर्वाणवाणीमयीम् ।
अद्यत्वे न भजन्त्यसंस्कृतगिरः स्वादानभिज्ञा जनाः,
नूत्नां कः शृणुयात् क्रियां ? सहृदयाभावे च कः संदृभेत् ? ॥

कः खलु ज्ञातास्वाद उक्तगुणां कृतिं विहातुं समर्थः ?

New Composition

People nowadays turn their backs even on poetry which is already there, profuse, high-ranking, relishable, rich in meaning (also, beauty), replete with sentiments and soaked in emotions (also, love), and chaste (like a young lady of good birth), but — is in *Sanskrit*; as they have no knowledge of *Sanskrit* (also, they are unrefined in speech) and hence no taste for its poetry. Who will then listen to a new composition ? And when there is no one to listen, who will produce one ?

न वी र च ना

ज्या आस्वादयोग्य आहेत, अर्थकांतीने उजळणाऱ्या आहेत, पूर्ण वाढ (किंवा विकास) झालेल्या आहेत, रसपूर्ण (किंवा, प्रणयोन्मुख) आहेत, भावार्द्र आहेत, – पण संस्कृतनिबद्ध

आहेत, अशा कितीतरी ललित रचना अस्तित्वांत असतांनासुद्धा वाणीचे असंस्कृत आणि म्हणून आस्वाद न जाणणारे आजचे लोक त्यांच्याकडे पाठ फिरवतात ! मग नव्या रचनेला कान देईल कोण ? आणि रसिकच कोणी नसल्यावर नवी रचना तरी करील कोण ?

□

क ण्ट क क्वा थः

'सारङ्गाः कमलानि भृङ्गकरिणौ शृङ्गारशान्तौ रसौ
रक्षांस्यप्सरसो नृपा रतिरणा हंसाः सरो मानसम्'।
चर्वन्त्यास्तव वाणि ! कालममितं यारोचकग्रस्तता,
सा नश्यत्विति 'कण्टकै'रभिनवः क्वाथोऽयमायोजितः॥

'सा र ङ्गाः ... मा न स म्' – संस्कृतकाव्यस्य प्रायिकाः विषयाः प्रतिमानानि च ।

A DECOCTION OF 'THORNS'

Deer, lotuses, bees and elephants, sentiments of love and peace, demons, nymphs, kings, dalliance and war, swans, the *Manasa* lake, — chewing this food endlessly, O Speech! you have lost your appetite. To cure you of this ailment, I have prepared this new decoction of 'thorns'.

कां ट्यां चा का ढा

'हरीण, कमळें, भुंगे, हत्ती, शृंगार आणि शांत हे रस, राक्षस, अप्सरा, राजे, प्रणयसंगर, हंस, मानस सरोवर', – हें सारें अनंत काळ चघळून-चघळून हे सरस्वती ! तुझ्या तोंडाची रुचि पार गेली आहे. ती पुन्हा आणून द्यावी, म्हणून हा 'कंटकां'चा नव्या तऱ्हेचा काढा बनवला आहे !

□

१. रामराज्यपद्धतिः

THE WAY OF THE RAMRAJ

रा म रा ज्य प्र क र ण

न न्द रा ज्य म्

कामं नन्द ! जनाञ्जहि त्वमनघानागस्कृतः पालय,
लक्षं दण्डय तान् प्रियास्तव न ये, कारासु वा तान् क्षिप ।
नन्दोन्मूलनदृष्टवीर्यमहिमा क्रुद्धः शिखामोचनः
कौटिल्यः कवलीकृतः स विधिना, कस्मादिदानीं भयम् ! ॥

ननु भोः, किमेवं छद्मना स साधुप्रवरः गृहमन्त्री नन्दामहाभागः दूष्यते ? – धिक्, शान्तं पापम् । अत्र हि अनपराधिनां दण्डयिता दूष्यते । न च नन्दामहाभागः तथा । सापराधा एव हि तेन हताः कलकत्तागताः छात्राः । कस्तेषामपराधः ? यत् पाकानां निषेधः चिकीर्षितः । पाकनिषेधो हि नाम भारतीयशासनस्य (न तु च्छात्राणाम्) अनन्यसाधारणाधिकारः ।

REIGN OF NANDA

O *Nanda* ! kill the innocent at your will, and guard the guilty. Fine heavily those that you like not or throw them into jail. The rathful *Kautilya* with his tuft of hair unloosed, whose great might was proved when he uprooted the *Nandas*, has long been eclipsed by Fate. Whom need you now fear ?

नं द रा ज्य

हे नंदा, निरपराध लोकांचे खुशाल मुडदे पाड; गुन्हेगारांना पाठीशीं घाल; तुला नावडत्या असलेल्यांवर लाखांनीं दंड बसव; किंवा त्यांना तुरुंगांतहि डांब ! नंदांना समूळ उखडून काढून आपल्या प्रचंड सामर्थ्याची प्रचीति आणून देणारा, रागाने जळणारा, तो शेंडी मोकळी सोडलेला कौटिल्य काळाने गिळून टाकला. आता तुला भय कोणाचें ?

□

अ सि धा रा व्र त म्

भीतिश्चेतसि, वाचि निर्भयकथा, द्वैधाश्रयः कर्मणि;
स्वार्थान्धं हृदयं, वचस्तु जनताकल्याणमात्रे स्थितम् ।
गुण्डानां परिपोषणं च निभृतं, स्तव्यश्च पक्षः सताम्,-
एतद् राज्यकृतां प्रदिष्टमनिशं केनासिधाराव्रतम् ? ॥

'प्रिया न्याय्या वृत्तिः' इत्यादि भर्तृहरिवर्णितम् असिधाराव्रतं मध्ययुगीनम् उपेक्षणीयम् । सर्वमेव हि मध्ययुगीनम् उपेक्षणीयम् इति सतां पन्थाः ।

THE VOW OF THE SWORD'S EDGE

Fear in the mind, courage on the tongue, ambiguity in action; in thought, stark selfishness, but in speech, the pure good of the people; secretly maintaining an army of goondas and publicly praising the good; — who indeed has imposed on rulers this eternal vow of standing on the sword's edge ?

तारेवरची कसरत

पोटांत धास्ती, ओठांत मस्ती, प्रत्यक्ष कृतींत दुटप्पीपणा; हृदयांत नागडा स्वार्थ, पण जिभेवर मात्र केवळ लोककल्याणाचा परमार्थ; गुंडांना गुप्त फूस, आणि वरवर मात्र सज्जनांवर स्तुतिसुमनांची उधळण – हें असें तारेवरच्या कसरतीचें काम राज्यकर्त्यांना नेमून तरी कुणीं दिलें ?

□

अस्माकं राष्ट्रियम्

अस्माकं हि बकाः खगाः, अजगरः प्राणी च नो राष्ट्रियः,
निम्बं चापि फलं, तरुः स्नुहितरुः, वाचालता नः कला।
विद्या स्वापः, ऋणानि संपदमिता, निर्वाचनं चोद्यमः,
गीतं फिल्मगतं, पदा प्रहरणं क्रीडा च, झिल्ली च वाक्।।

राष्ट्रियाः खगाः, राष्ट्रियः प्राणी, राष्ट्रियं फलम्–इत्येवं यथायोगं लिङ्गादिविपरिणामेन 'राष्ट्रिय'पदं प्रत्येकं खगादिभिः संयोजनीयम्। राष्ट्रिया विद्या – स्वापः; राष्ट्रिया संपत् – ऋणानि। राष्ट्रिया वाक् (भाषा) – झिल्ली। 'झिल्ली' इति किम् ?–कोशः पृच्छ्यताम्। तिष्ठतु

वा 'झिल्ली 'पदम् अनभिज्ञातार्थमेव। ततश्च जनानाम् अविदिता आङ्ग्लीसदृशा या काचन भाषा अस्माकं राष्ट्रिया, इति लभ्यते।

Our National Roll of Honour

Our National *Bird :* the crane. *Animal :* Boa-constrictor. *Fruit :* Neem. *Tree :* Cactus. *Art :* Garrulity. *Lore :* Sleep. Boundless *Wealth :* Foreign aid. *Industry :* Elections. *Song :* Film song. *Sport :* Kicking. *Language :* Jhilli (known to none).

राष्ट्रीयतेचे मानकरी

आमचा राष्ट्रीय पक्षी: 'बगळा'. राष्ट्रीय प्राणी : 'अजगर'. राष्ट्रीय फळ: 'लिंबोणी'. राष्ट्रीय वृक्ष: 'निवडुंग'. राष्ट्रीय कला: 'बडबड'. राष्ट्रीय विद्या: 'झोप'. राष्ट्रीय विपुल संपत्ति : 'कर्ज'. राष्ट्रीय उद्योगधंदा: 'निवडणूक'. राष्ट्रीय संगीत: 'सिनेगीत'. राष्ट्रीय खेळ: 'लाथाळी'. राष्ट्रीय भाषा : 'झिल्ली' (जी कुणालाच माहीत नाही!).

□

लोकतन्त्रम्

खिस्तोऽप्यत्र भजेत वध्यपदवीं, वध्योऽपि मन्त्री भवेत्,
दम्भो धर्मगुरुः, विपक्षदमनं न्यायश्च, केयं कथा!।
लोकान् यः स्ववशे करोति पुरुषः, तस्याथ ये वल्लभाः,
तेषां यद् वशवर्ति शासनपदं, तल्लोकतन्त्रं स्मृतम्॥

Democracy

Here in a democracy, even Christ may be hanged; a man worthy of the gallows

may be a minister; hypocrisy, the Holy Master; oppression of the opposition, justice, – what is there in this to get surprised? For, democracy is acknowledged to be the joint rule by demagogues and their favourites.

लो क स त्ता

इथें ख्रिस्तहि फाशीं जाईल; फाशीचा गुन्हेगारहि मंत्री होईल; ढोंगाला धर्मगुरूचें आसन मिळेल; आणि विरोधकांना दडपणें हा न्याय ठरेल! – पण अरे, या गान्हाण्याचा उपयोग तरी काय? कारण, 'लोकसत्ता' कशाला म्हणतात? जो मनुष्य लोकांना आपल्या बाजूला बांधून ठेवूं शकतो आणि अशा मनुष्याचे जे कोणी लाडके होऊं शकतात, त्यांच्या मुठींत असलेली जी राज्यव्यवस्था, तिला!

□

दा से र कः

क्षुत्क्षामं क्षतजर्जरं मृगपतिं काकोऽब्रवीत्, 'भुज्यताम्
एकान्तक्षरणं वपुर्मम, जनिः साफल्यमायास्यति'।
एवं जम्बुकः, एवमाहुरपरे, मुग्धश्च दासेरकः
स्वामिप्रेमवशस्तथैव हि लपन्नेको विपन्नः कथम्?॥

अत्र पञ्चतन्त्रकथा अनुसंधेया।

THE CAMEL

(A story in the *Panchatantra* : a 'Kamraj Plan' of ancient times —) The lion was severely wounded and was dying of starvation. The crow said, 'Lord, devour me

and save your life; this will render my life blessed. Even otherwise, I am sure to die one day'. Thus spake the jackal too, and thus, even others. The innocent camel, out of his regard for the lord, uttered the same words. He alone died; the others survived. How ?

उं टा चा ब ळी

(पंचतंत्रांतली एक गोष्ट : विष्णुशर्म्याच्या काळांतली 'कामराज-योजना'–) मृगराज जखमांनी घायाळ झाले होते; भुकेने कासावीस झाले होते. त्यांना कावळा म्हणाला, 'महाराज, माझा हा देह आज ना उद्या नष्ट होणार हें निश्चित. तो आपण खावा; म्हणजे माझ्या जन्माचें सोनें होईल !' कोल्हा असेंच म्हणाला; बाकीचेहि तसेंच. (ते सर्व जिवंत राहिले.) वेडा उंटहि बिचारा स्वामिभक्तीने तसेंच म्हणाला असता एकटाच मारला गेला, असें कसें झालें ?

□

अ श्व त्थ वृ क्षः

ऊर्ध्वं मूलमधश्च यस्य विततः शाखाः, सुवर्णच्छदः,
कस्योत्कोचतरुर्जगत्यविदितः, यद्यप्यरूपोऽगुणः? ।
छेत्ता कश्चिदुदेति संसृतितरोः, छेत्तास्य वृक्षस्य तु
नाभून्नास्ति न वा भविष्यति पुमान् ! अश्वत्थ एषोऽक्षयः ।।

'ऊर्ध्वमूलमधःशाख...' इत्यादिना संसारवृक्षं विवृण्वती श्रीमती गीता मां क्षमताम् । एतत् पद्यम् उत्कोचनिर्मूलनमन्त्रिणेऽर्पितमस्तु !

The Eternal Tree

Who does not know the huge tree of corruption with its roots upward and branches spreading downward (like the *Samsara* tree in the *Gita*), and having golden leaves, though it has no perceptible form or qualities (also, virtues). It is possible to find one who can chop the tree of *Samsara;* but none who can chop this tree of corruption existed in past, exists today or shall exist in future. This is indeed an eternal tree !

अश्वत्थाचें झाड

ज्याचें मूळ वर आहे, फांद्या खाली पसरल्या आहेत, ज्याचीं पानें सोन्याचीं आहेत, असें लाचलुचपतीचें झाड अदृश्य, निर्गुण-निराकार असलें तरी जगांत कोणाला ठाऊक नाही ? एवढा प्रचंड संसारवृक्ष; पण तोहि तोडणारा कोणी तरी निघतो. हें झाड तोडायला समर्थ असा मनुष्य मात्र मागे झाला नाही, आज नाही, आणि पुढेहि होणार नाही. हा अक्षय अश्वत्थवृक्ष आहे !

□

महातस्कराः

उत्कोचप्रणयी प्रतारणरतश्चौरः स्वकर्मच्युतो
दण्ड्यत्वं यदि याति, यातु पुरुषः, शोको न कोऽप्यत्र नः।
आदायापि धनं वहन्त्यनुदिनं संमृद्य रेल्वोदरे
ये मेषानिव मानुषान्, निगलयेत् कस्तान् महातस्करान् ॥

रेल्वोदरे – रेल्वेवाहनकोष्ठकेषु। एतत् 'एस्. टी.'- संज्ञकवाहनस्यापि उपलक्षणम् ।

BIG THIEVES

We have no tears to shed whatsoever if (and some ifs are insurmountable !) a corrupt man or a swindler or a thief or a shirker incurs punishment. But who will cuff the big thieves who, even after collecting the full fare, transport men every day like sheep by huddling them up in railway carriages ?

म हा चो र

लाचखोर, फसवाफसवी करणारा, चोर, कामांत हलगर्जी, – असल्या माणसाला शिक्षा झाली, तर खुशाल होऊं दे ! आम्हांला त्याचें मुळीच दुःख नाही. पण पूर्ण भाडें वसूल करून-सुद्धा जे रेल्वेच्या डब्यांतून लोकांना मेंढरांसारखें कोंबून त्यांची रोज ने-आण करतात, त्या महाचोरांना बेड्या ठोकील असा कोणी निघेल काय ?

चि त्र गु प्तः

न्यायार्थं भुवि यां श्रयन्ति सरणीं शिष्टा जनाः, नारदात्
श्रुत्वा तां, परमादरेण विषये स्वे चित्रगुप्तः श्रितः ।
' नास्म्येवाहमसौ ' इति प्रतिवचः श्रुत्वा परं पापिनां
स्वे कर्मण्यनुतप्त एष विवशः कूटान् व्यधात् साक्षिणः ॥

CHITRAGUPTA

Chitragupta (the judge of the dead) came to know through *Narada* (the eternal cosmic traveller) of the judicial system followed by civilized people on the earth.

He was very much impressed by it; and he implemented it in his own realm. In the very first case that followed, the sinner proclaimed, 'Your Honour, I am not the accused!' At this blank denial, *Chitragupta* repented. But being helpless, he now started bringing in perjurers too!

चित्रगुप्ताची न्यायसुधारणा

भूलोकांत सुसंस्कृत लोक न्यायदानासाठी जी पद्धत अनुसरतात, ती नारदाच्या तोंडून चित्रगुप्ताने ऐकली. त्याला तिच्याविषयी फारच आदर वाटूं लागला, आणि त्याने ती आपल्याहि राज्यांत सुरू केली. पुढे जेव्हा आरोपी पाप्यांचे 'तो मी नव्हेच,' असे इन्कार त्याच्या कानीं पडूं लागले, तेव्हा मात्र त्याला कृतकर्माचा पश्चात्ताप झाला. पण आता निरुपाय झाल्याने तो खोटे साक्षीदारहि तयार करूं लागला!

□

मन्त्रितस्करौ

मन्त्री तस्करमाह कोऽपि, 'शठ रे! लोकैः श्रमेणार्जितं
वित्तं भित्तिविभेदनेन हरसे, धिक् त्वां जनद्रोहिणम्!'।
पूर्वं प्राह परः, 'कथं जनधनं त्वं भित्तिभेदाद् विना
गृह्णीषे च, न दण्ड्यसे च?
भगवन्! शिष्योऽस्मि ते, शाधि माम्!'॥

अत्र पूरणिका–'गुरोस्तु मौनं व्याख्यानं, शिष्यः संछिन्नसंशयः।' अथवा, उत्तरः श्लोकः उत्तरं ज्ञेयम्।

A MINISTER AND A THIEF

A certain minister reprimanded a thief: 'You scoundrel! Public enemy! Shame upon you that you rob people of their hard-earned wealth by breaking into their houses!!'

Thereupon the latter appealed to the former: 'Sir! how do you manage to grab people's wealth without breaking into their houses, and escape punishment too? Teach me this, O Master! I am your disciple!!'

मं त्री आ णि चो र

एक मंत्री चोराला म्हणाला, 'लुच्च्या माणसा! लोकांनी निढळाचा घाम गाळून कमावलेला पैसा तूं घरफोडी करून लुटतोस. तूं जनतेचा शत्रु आहेस. थुत् तुझ्या जिण्यावर!'

यावर चोर मंत्र्याला म्हणाला, 'पण काय हो, आपण लोकांचा पैसा घरफोडी न करतांच खिशांत घालतां आणि त्याबद्दल आपणांला शिक्षाहि होत नाही! ही काय विद्या आहे, ती आपण कृपा करून मला शिकवा. गुरुमहाराज, हा चेला आपल्या चरणीं नम्र आहे!!'

□

द ण्ड मु क्तिः

कर्तव्यस्य विलोपनं, शिथिलतां कार्ये, – किमेतावता ?
गेहच्छेदन-वित्तलुण्टन-नरप्राणापहाराद्यपि।
सर्वं कर्तुमलं भविष्यसि, भयं दण्डाच्च न स्यात् तव;
–'हन्त, ब्रूहि कथं ?'–सखे, यदि पदे विभ्राजसे शासितुः॥

चौरं प्रति मन्त्रिणः उक्तिः। पूर्वश्लोकः दृश्यताम्।

Security from Punishment

Neglect of duty, carelessness — nay, even house-breaking, highway robbery and murder : You can afford to do all this and remain secure from punishment.

'Indeed ? Oh, tell me how !'

Well, brother ! if you can only manage to get into the ruler's chair !

शि क्षे ची सू ट

कामचुकारपणा, हलगर्जीपणा, एवढेंच काय तर घरफोडी, दरोडे, खून, – सारें सारें तूं करूं शकशील; आणि वर तुला शिक्षेचेंहि भय उरणार नाही.

'आं ! खरें म्हणतां ? अहो, सांगा तरी यासाठी काय करूं तें !'

यासाठी दोस्त ! एकच कर. राज्यकर्त्याच्या खुर्चीत जाऊन बस. बस् !

□

ऋ ण म्

'जाता एव वयं वहाम इह चेन्मूर्धन्यृणानां त्रयं,
तत् सिद्धः "प्रकृतिर्ऋणानि, विकृतिश्चानृण्य"मित्यागमः।
निःशङ्कं तदृणं वृणीत पुरुषः; प्रत्यर्पणीयं न वा
पुत्रश्चिन्तयिते–'त्यृणं प्रतिपलं गृह्णाति नः शासनम्॥

अत्र 'जायमानो ह वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते' त्यादिश्रुतिः अनुसंधेया।

DEBT

'If, as the *Vedas* declare, we carry the burden of three debts even at birth (viz. to the gods, to the sages and to the forefathers), it has the authority of the scriptures that debts are the norm and no debts the aberration. A man should, therefore, seek debts (loans) without any compunction Whether to pay them back or not, the son will decide !'

It is perhaps with this thought that our government solicits loans every moment.

क र्ज

'आपण जन्माला येतों, तेच मुळी जर "तीन ऋणें" (देवऋण, ऋषिऋण, पितृऋण) डोक्यावर घेऊन येतों, तर मग श्रुतिस्मृतिप्रामाण्यानेच असें ठरतें की, "कर्ज हीच मनुष्यमात्राची प्रकृति आहे, आणि निष्कर्जीपणा ही विकृति !" तेव्हा माणसाने निश्चितपणें कर्ज काढावें. तें परत फेडायचें कीं नाही, तें मुलगा पाहून घेईल !'

बहुधा अशाच विचाराने आमचे राज्यकर्ते क्षणोक्षणीं कर्ज काढीत असतात.

□

म द्य ब्र ह्म

मद्यब्रह्म पुराद्वितीयमभवद् रेमे न तत् केवलं,
तत् 'स्यां बहुवि'ति च 'प्रजाय' इति च
(श्रुत्वा श्रुती-) रैक्षत ।

तत् साधूनसृजद्, विधाप्य च ततस्तैः स्वप्रतिष्टम्भनं व्याप्य द्यां पृथिवीं च तद्धि परमे व्योमन् दशांशु स्थितम् ।।

अत्र यथावसरं ' सदेव सोम्येदमग्र आसीत्, एकमेवाद्वितीयम् ' इत्यादयः श्रुतयः अनुसंधेयाः । प्र ति ष्ट म्भ न म् – नियमनम्, ' प्रोहिबिशन ' । द शां शु स्थि त म् – अत्यतिष्ठद् दशाङ्गुलम् ।

WINE, THE BRAHMAN

Wine, that is the *Brahman*, was alone in the beginning; and it was ill at ease. On going through the *Vedas*, it reflected, ' Let me be many, let me procreate. ' Thereupon, it created saints; and through them, it imposed prohibition on itself. As a result, it pervaded the whole space from heaven to earth, and even exceeded ten per cent to stay in the highest heaven!

म द्य ब्र ह्म

मद्यब्रह्म हें सृष्टिपूर्वकालीं एकटेच होते. त्याला एकटेपणामुळे चैन पडेना. मग त्याने काय केलें ? वेदांची पोथी उघडून पाहून ' मीं पुष्कळ व्हावें, ' ' मीं निपजावें, ' असा संकल्प केला; आणि त्याने साधुसंतांना जन्माला घातलें. त्यांच्याकरवी त्याने स्वतःवर बंदी घालून घेतली; आणि लागलीच त्रिखंडाला व्यापून तें सर्वोच्च अवकाशांत दहा अंगुळें शिल्लकहि राहिलें !

□

रा ज्या य त स्मै न मः

सा हृद्या मदिरा, स शौण्डिकवृषा, सार्थः स मद्यार्थिनां,
पार्श्वे सा विटचेटषण्ढपरिषत्, ताम्बूलतुण्डचश्च ताः ।
ते कण्ठप्रणयाश्च, ते कलकलाः, ता गालयः, ते भ्रमाः, –
सर्वं यस्य वशाद् दशान्तरमगाद् राज्याय तस्मै नमः ॥

विहितमद्यपानप्रतिबन्धं राज्यम् अत्र अधिक्रियते । आद्यचरणत्रयेण प्रतिबन्धात् पूर्वा स्थितिः वर्ण्यते । ता म्बू ल-तु ण्डचः – अर्थात् वेश्याः । द शा न्त र म् – अर्थात् उत्कर्षम्; केवलं रूपान्तरेण । ‘धरान्तरम्’ इत्यपि पाठः । लब्धावसरः भर्तृहरिः ‘टेकचन्द–समितेः’ पुरस्तात् इदमेव अवक्ष्यत् ।

HAIL TO THE STATE !

Hail to the State under the auspices of which (i. e. under prohibition) the following attained a changed (improved ?) condition (also, went underground) : the sweet wine, the great (bull-like ?) wine vendor, the throngs of drunkards, the assemblage of paramours, loafers and eunuchs, the prostitutes, the throwing of arms round the necks (or strangling), the clamour, the abuse and lastly, the swaying and staggering !

त्या रा ज्या स लो टां ग णें

ताडी, तल्लफ, तो कलालहि वळू, तो दारुड्यांचा थवा,
बाजूला हिजडे, तमासगिर ते, त्या थुंकती वेसवा ।

जाती हात गळ्यांत, तो गलबला, त्या तें शिव्या झिंगणें,–
ज्यापायीं भुइलागिं हें मिळत, त्या राज्यास लोटांगणें ॥
(वानरपंडितकृत समश्लोकी)

□

सुवर्णनियमनम्

कश्चिच्चर्छविलको विलोक्य विपुलामट्टालिकां जातुचित्
श्लक्ष्णं भित्तिबिलं चकर्त रजनौ श्रीकार्त्तिकेयं स्मरन् ।
पेटां गर्भवतीं जहार, सुषुवे शुद्धं च सा हाटकं,
क्रेतॄंस्त्वस्तमितान् विचिन्त्य धनिने प्रत्यर्प्य सोऽभूत् सुखी ॥

GOLD CONTROL

Once a thief saw a big palace. At night, he muttered the name of the god of thieves and cut a hole in its wall. Through it, he stole a chest promising rich contents; and it yielded solid gold. But finding the regular customers (goldsmiths) swept off, the thief returned it directly to the owner, and (yet) became happy !

सुवर्णनियंत्रण

एका चोराने एकदा दिवसां एक भव्य हवेली पाहिली. रात्र पडल्यावर त्याने खंडोबाचें नांव घेऊन त्या हवेलीच्या भिंतीवर कुदळ घालून एक झकास भोक पाडलें. त्यांतून आंत शिरून त्याने एक 'पोटुशीं असलेली' पेटी पळवली; आणि ती बावनकशी सोनें व्याली ! तेव्हा त्या चोराने सोन्याला

गिऱ्हाइकें शोधण्यास सुरवात केली. पण आता अशा सोन्याचे नेहमीचे खरेदीदार देशोधडीला लागलेले पाहून त्याने ती पेटी सरळ तिच्या मालकालाच परत केली; आणि तो चैनींत राहूं लागला !

□

रा ष्ट्रि यी क र ण म्

भिक्षायां विनियुज्य कश्चन वणिग् भृत्या सहस्रं जनान्
कोटीशत्वमवाप; भिक्षणमभूद् द्राग् राष्ट्रियीकारितम् ।
कोटीशोऽप्यथ वृत्तिनिष्कृतिमिषाल्लेभे धनं कोटिशः
भिक्षेशत्वमगाच्च शासनपदं, लक्षेशतां भिक्षुकः ।।

रा ष्ट्रि यी का रि त म् – नॅशनलाइझ्ड् अर्थात् शासनेन । वृ त्ति नि ष्कृ तिः – कम्पेन्सेशन । भि क्षे श त्व म गा च्च शा स न प द म् – वृत्तिनिष्कृतौ कृतात् व्ययात् । ल क्षे श तां भि क्षु कः (अगात्) – लाभस्य अविभाज्यत्वात्, अदेयत्वात् च । भिक्षुकस्यैव हि राष्ट्रत्वात्, यत् राष्ट्रियं तत् भिक्षुकस्यैव स्वम् अभूत् ।

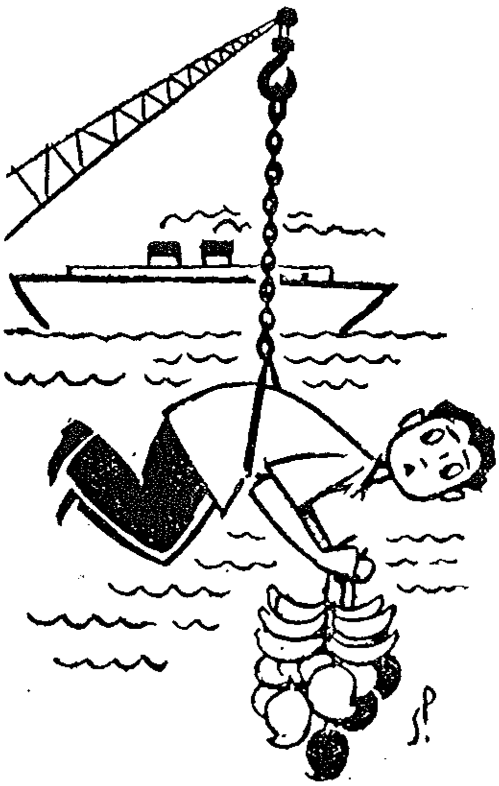
NATIONALISATION

A businessman once employed a thousand men to beg (for him) on remuneration; and soon he became a multi-millionaire. Consequently, begging was nationalised. The businessman, (already a multi-millionaire,) earned many more millions by way of compensation; the government, in paying the compensation, became bankrupt; and after the industry was nationalised, the beggars became millionaires.

रा ष्ट्रि यी क र ण

एका व्यापाऱ्याने पगार देऊन हजार लोक भीक मागण्यास नेमले, आणि तो कोट्यधीश झाला. लागलीच भीक या धंद्याचें राष्ट्रियीकरण झालें. तेव्हा व्यवसायाची भरपाई म्हणून कोट्यधीशाला कोट्यवधीची प्राप्ति झाली; भरपाई देतां-देतां सरकार भिक्षापति झालें; आणि भिक्षापति लक्षाधीश झाले !

□

नि ष्प्रे ष ण म्

'आम्राणि क्व गतानि ?' अमेरिकभुवं;
'काजूगराः ?' क्वान्यतः ?
'दुर्दर्शं कदलीफलं !' तदखिलं रूसाय
निष्प्रेषितम् ।
'पेयेऽस्त्यद्य न शर्करा !' न विदितं ?
साद्य प्रयाता दिवं !
तन्नोऽपि प्रहिणोतु शासनपदं यत्रास्ति
सर्वं गतम् ।।

नि ष्प्रे ष ण म् – एक्स्पोर्ट । अपि नाम मानुषैरपि निष्प्रेषितैः 'डॉलराः' लभ्येरन् !

EXPORT

'Where have the mangoes gone ?' – To America. 'Cashew nuts ?' – Where else ? 'The plantains have become rare to the

sight !' – Well, they have all been exported to Russia. 'There is no sugar in the tea today !' – Don't you know ? It went to heaven this very day !

Will the government kindly export *us* too to where all this has gone ?

नि र्या त

'आंबे सगळे कुठे गेले ?' – अमेरिकेंत. 'आणि काजू ?'– आणखी कुठे जाणार ? 'आता केळींहि दिसेनाशीं झालीं ?' – होणारच; तीं सगळीं रशियाला पाठवलीं ना ! 'आज चहांत साखर नाहीं ?' – काय, माहीत नाही ? आजच तिची स्वर्गाकडे निर्यात झाली !

आता प्रश्न एकच की, या सगळ्या वस्तू जिकडे गेल्या आहेत, तिकडे आमचीहि निर्यात सरकार कां करीत नाही ?

□

'पा ता ल वा णी – पा प के न्द्र म्'

कृष्णोऽप्यद्य शुचिश्रवाः ! विजयते कृष्णापि (कृत्या सती)
चाणक्यो नयवित्तमः ! शिव शिव ! ! श्रीचन्द्रगुप्तो महान् !
लक्ष्मीच्छत्रपतिप्रताप ... धिगहो ! भद्राः किलैते (खलाः) !
दुःश्राव्यं क्व नु पापकेन्द्रमुदितं पातालवाण्या इदम् ? ॥

यत्र कृष्णादयोऽपि पाप्मानः सुगृहीतनामानः उद्घोष्यन्ते, तत् किं भारतशासनस्य 'आकाशवाणी-पुण्यकेन्द्रं' भवितुमर्हति ? कृष्णादीनां दूषणे हि अस्माकं राष्ट्रियत्वं प्रतिष्ठितम् ! कृ ष्णा – द्रौपदी । ल क्ष्मीः – झांसीस्वामिनी । छ त्र प तिः – शिवाजिः । प्र ता पः – राणाप्रतापः ।

PATALAVANI — PAPAKENDRA

Krishna too is being acknowledged today as of clean reputation ! *Krishna* i. e. *Draupadi* (who in fact is a destructive devil) is being hailed ! *Chanakya* is declared as the greatest diplomat ! Oh God, *Chandragupta* is treated as great ! *Laxmi* (of Jhansi), *Chhatrapati* (Shivaji), (Rana) *Pratap* – O fie ! these rascals have become honourable !

Whence has this unbearable-to-the-ear 'Sin Station' of the 'Voice of Hell' cropped up ?

पा ता ल वा णी – पा प कें द्र

आज तो (चांडाळ, युद्धखोर) कृष्णसुद्धा धवल कीर्तीचा ठरला आहे ! द्रौपदी – ती कृत्या, तिचा जयजयकार चालला आहे ! चाणक्य हा थोर मुत्सद्दी ! हर हर ! ! आणि श्रीचंद्रगुप्त – श्री ! – हा महान् ! (झाशीची) लक्ष्मीबाई, छत्रपति (शिवाजी), (राणा) प्रताप, ... अरे अरे अरे ! सगळे हरामखोर भलावणी खाऊं लागलेत !

ऐकवत नाही अगदी ! देवा, हें 'पातालवाणी'चे 'पापकेंद्र' उपटलें आहे तरी कुठून ?

□

ग्र न्थ प्र का श न म्

ग्रन्था हि द्विविधाः – प्रकाशकधनं ये वर्धयन्त्यक्षयं,
कार्श्यं ये च नयन्ति; ते हि विदिताः पाठ्यादिशास्त्रादयः।
वृद्ध्यै चेत् किल यः, प्रकाशनकृतः; लोकस्य, कार्श्याय चेत्;

तादृग्ग्रन्थमणिप्रकाशनविधेर्ज्ञाः केवलं शासकाः ॥

अन्येषां प्रकाशकानां पाठ्यादयो ग्रन्थाः श्रियो वृद्ध्यै भवन्ति, शास्त्रादयश्च तस्याः क्षयाय। बहुलाः हि पाठ्यादीनां क्रेतारः विरलाश्च शास्त्रादीनाम्। शासकैः तु प्रकाशिताः ग्रन्थाः बहुलविक्रयाश्चेत् शासकानां यशोवृद्धिद्वारेण वृद्धये भवन्ति; विरलविक्रयाश्चेत् जनदत्तकरद्रव्यनिधिकर्शनद्वारा जनानां हान्यै भवन्ति। प्र का श न कृ तः – प्रकाशकस्य।

PUBLICATION OF BOOKS

Books are of two kinds : those which constantly increase the publisher's money and those which reduce it. These are acknowledged to be text books and the *Shastric* works respectively. There are books of a third kind of which, if they are a success, the profit is credited to the publisher's account; if they fail, the loss is debited to the people's account. Government alone knows the art of publishing such books !

पु स्त कां चें प्र का श न

पुस्तकें दोन प्रकारचीं असतात. जीं प्रकाशकांचें धन निरंतर वाढीला लावतात तीं, म्हणजे पाठ्य पुस्तकें; आणि प्रकाशकांच्या धनांत खोट आणतात तीं, म्हणजे शास्त्रग्रंथ. पण ज्याने फायदा झाला तर प्रकाशकाचा होतो, आणि तोटा झाला तर लोकांचा होतो, असल्या तिसऱ्या प्रकारच्या ग्रंथरत्नाचें प्रकाशन करण्याची विद्या कुणाला अवगत असेल, तर ती केवळ सरकारलाच !

□

वि द्यु द्दी पः

स्वाध्यायादि हि यत् त्वया व्यवसितं ‘रात्रौ विदध्या’ मिति,
तद् धीमन् ! दिवसेन साधयसि चेद् बाढं, हतोऽस्यन्यथा ।
पण्यस्त्रीव पुरेऽटतीह चपला, कोऽस्यां बत प्रत्ययः !
दिष्ट्याद्यापि रविप्रभावितरणं राज्येन न स्वीकृतम् ॥

दि ष्ट्या द्या पि...– अन्यथा दिवा कार्यं कुर्वतोऽपि नक्तमिव सहसा अन्धकारोदयेन विघ्नः स्यात्। किंतु ‘स्टेट इलेक्ट्रिसिटी बोर्डः’ इव कश्चन ‘स्टेट सन्लाईट बोर्डः’ कथं नाद्यापि उदितः, ति बलवत् विस्मयते नः चेतः ।

The Electric Light

O wise man! if you finish by day whatever reading and study you propose to do at night, that is all right; otherwise, you are doomed! For, in this city (of Poona), Electricity jilts like a prostitute; who will trust her ? We must consider ourselves lucky in that the State has not as yet set up a Board and monopolized the distribution of even sunshine !

वि जे चा दि वा

शहाण्या माणसा ! जें कांहीं लिहिणें-वाचणें वगैरे ‘रात्री करीन,’ म्हणून तूं ठरवलें असशील, तें दिवसांच संपवलेंस तर ठीक आहे. नाहीतर तूं मेलास ! अरे, या गांवांत वीज बाजारबसवीसारखी उंडारत असते. तिचा काय भरवसा ? हें तरी मोठें नशीबच की, अजून सूर्याचेहि चरण (किरण, तंगड्या) राज्यकर्त्यांच्या हातीं गेलेले नाहीत !

□

न ग्न मा हा त्म्य म्

नानग्नाः प्रभवन्ति गन्तुमपुनर्जन्माभिधं तत् पदं,
नग्नेभ्यो दरतीश्वरोऽपि हि, महन्नग्नाद् भयं शासितुः ।
नग्नेनैव विमोचिता भरतभूः, देवोऽपि नग्नो महान्,
नानग्नस्य शृणोति कोऽपि वचनं, तद् भद्र ! नग्नो भव ॥

अ न ग्नाः – अनुत्खण्डितसंसारावग्रहाः । अ पु न र्ज न्म – मोक्षः । दे वो ऽ पि न ग्नो म हा न् – महादेवः, यस्य नग्नत्वं ‘दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु’ इत्यादिभ्यः अभियुक्तोक्तिभ्यः सिद्धम् ।

Power of Nakedness

Those who are not naked (i. e. shorn of all worldly ties) cannot attain emancipation that wards off rebirth. God fears the naked; and even rulers are greatly afraid of them. It was a naked man who freed this land of *Bharata* from foreign rule. Even among gods, he who is naked (*Shiva*) is acknowledged to be the greatest (*Mahadeva*). No one cares for the pleas of one who is not naked.

Therefore, O good man ! be naked !!

नंगा हो !

जे नंगे होत नाहीत, ते मोक्षाला जाऊं शकत नाहीत. नंग्याला खुदाहि डरतो, आणि राज्यकर्त्यालाहि खरें भय नंग्याचेंच वाटतें. या भारताला मुक्त केलें, तें एका नंग्या फकिरानेच. देवांमध्येहि जो नंगा, तोच महा-देव ठरला. जो नंगा नाही, त्याचें म्हणणें कोणीहि ऐकून घेत नाही. तेव्हा गड्या, तूंहि नंगा हो !

□

प ङ्क्ति प्र प ञ्चः

क्रेतुं व्रीहियवं यदीच्छथ ततः पङ्क्ताविह स्थीयताम्,
पङ्क्तिस्तैलजलार्थमत्र रचिता, सा शर्करार्थं स्थिता ।
अत्रैषा करदायिनाम्, अपरतो भृत्यर्थिनां तायते, –
राज्ये मृत्युविवर्जमत्र सकलं पङ्क्तिप्रपञ्चे स्थितम् ॥

प ङ्क्तिः – क्यू (Queue) । तै ल म् – केरोसीन । भृ तिः – वेतनम्, उद्योगः ।

THE REIGN OF THE QUEUE

If you want to purchase rice and wheat, stand in this queue. This queue is for water, this for kerosene, and that for sugar. Here is a queue for the tax payers, and on that side, one for those seeking employment. In fine, all but death in this State is controlled by the ubiquitous queue !

रांग ! रांग !

तुम्हांला तांदूळबिदूळ घ्यायचे असतील, तर या रांगेंत उभे रहा. ही रांग रॉकेलसाठी, आणि ती तिकडे साखरेसाठी. इथे कर देणाऱ्यांची रांग लागली आहे; दुसरीकडे रोजगार मागणाऱ्यांची रांग लांबली आहे. या राज्यांत मरणाखेरीज सगळ्या गोष्टींसाठी रांग लावावी लागते !

□

३. पञ्चशीलपद्धतिः

THE WAY OF THE PANCHASHEEL

प ञ्च शी ल प्र क र ण

स्व रा ज्य म्

कर्षेद् यः स भुवः पतिः, गृहपतिर्योऽधिष्ठितः केतनं,
क्रीडेद् यः स पथः पतिः, तरुपतिः शक्तोऽश्मनां क्षेपणे ।
खादेद् यः स पतिर्धनस्य च, हरेद् योऽसौ पशूनां पतिः,
धर्षेद् यः स पतिः स्त्रियो यदिह तत् पूर्णं स्वराज्यं विदुः ॥

SELF-GOVERNMENT

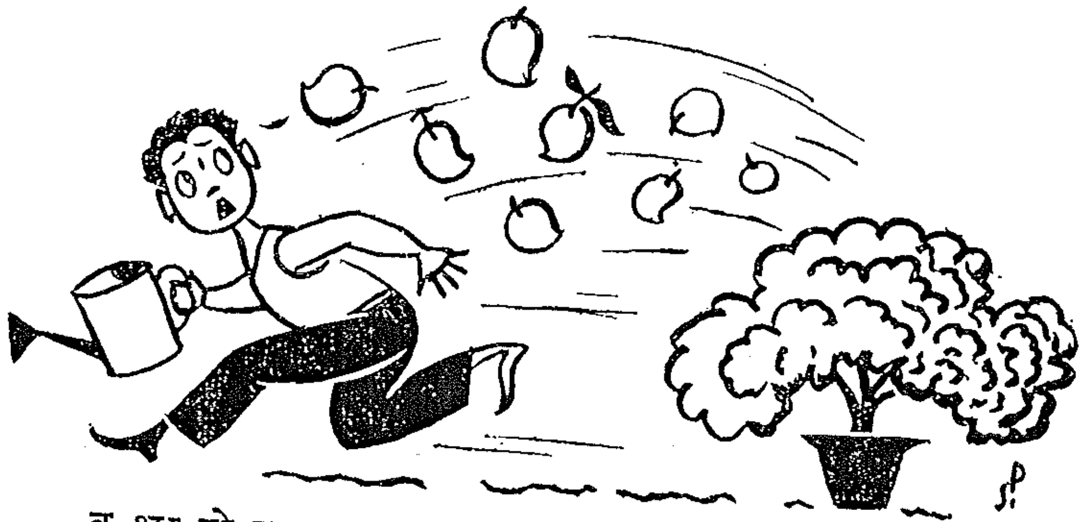
He who tills, is the owner of the land; he who dwells, of the house; he who plays, of the street; he who can fling stones, of the tree; he who eats, of money; he who lifts, of the cattle; he who rapes, of the woman.

This is conceived to be full-fledged self-government !

स्व रा ज्य

कसेल त्याची जमीन, राहील त्याचें घर, खेळेल त्याचा रस्ता, दगड मारील त्याचें झाड, खाईल त्याचा पैसा, पळवील त्याचीं गुरें, भ्रष्टवील त्याची स्त्री,– हें सर्व म्हणजे परिपूर्ण स्वराज्य होय !

□

वृ क्षा रो प ण म्

'रोप्यन्तां तरवो गृहे गृहे' इति श्रुत्वा वचो मन्त्रिणाम्
अस्माभिर्गृहसंनिधौ प्रणिहितो जात्यो रसालस्तरुः ।
कालेनाभवदास्पदं (सह शिलाखण्डैः) फलानामसौ
लोकास्तस्य फलं (शिलामपि वयं) भुक्त्वा गता निर्वृतिम् ॥

Tree Growing

'Grow trees in every house,' – at this message of our ministers, we planted near our house a mango sapling of an excellent variety. In due time, it bore fruit and soon became a target of stones. Finally, both the people and we got satisfied, – the people on consuming the fruit, and we on 'consuming' the stones.

झाडें लावा !

'घरोघरीं झाडें लावा !' असा पूज्य मंत्र्यांनी संदेश दिलेला ऐकून आम्हीं आमच्या घराजवळ एक जातिवंत कलमी आंब्याचें रोप लावलें. कांही दिवस गेल्यावर त्याला फळें लागलीं; दगडहि लागूं लागले. शेवटीं त्यांचीं फळें खाऊन लोक, आणि दगड खाऊन आम्ही असे दोघेहि तृप्त झालों !

□

आयव्ययौ

लभ्यं रूप्यशतं नृणां परिमितं, भोज्ये तदर्धं गतम्,
पादो वासगृहेश्वराय च, भिषग्वह्नौ च पादो हुतः ।
भिक्षाशिक्षणदेशरक्षणविमागुण्डाग्रणीतर्पणं
शेषार्थैर्यदि साधनीयम्, अपरा चौर्यादितः का गतिः ?।।

'आयुर्वर्षशतं नृणां परिमितम्' इत्यादि अनुपमं पद्यं विरचयन् तत्रभवान् भर्तृहरिः इदं मे विडम्बनदुर्ललितं क्षमताम् । गुण्डाश्च, (लोकानाम्) अग्रण्यश्च इति द्वन्द्वः । विमा – इन्शुअरन्स । 'तर्पण'शब्दः भिक्षादिभिः प्रत्येकम् अभिसंबध्यते ।

INCOME AND EXPENDITURE

The common man earns the limited sum of a hundred rupees. Of this amount, half is spent in foodstuffs; a quarter goes as rent to the landlord; and a quarter is to be offered into the fire known as the physician. Now, if out of the balance (?) are to be fed items like beggars, education, defence fund, insurance, goondas and leaders, what is the way out but to resort to means like theft ?

जमाखर्च

माणसाला मुळांत मिळायचे मोजके शंभर रुपये. त्यांतले निम्मे खाण्यापिण्यांत गेले; पाव हिस्सा घरमालकाला, भाडें म्हणून; आणि पाव हिस्सा औषधासाठी, डॉक्टराला आहुति ! आता शिल्लक राहिलेल्या (?) रकमेंतून जर भिकारी, शिक्षण, संरक्षणनिधि, विमा, गुंड, पुढारी (-लोकांचा सत्कार) इतकें सगळें भागवायचें, तर चोरी करण्यावाचून मार्ग तरी कोणता आहे ?

□

चन्द्रस्य कालिमा

नक्तं यो धवलेन्दुमण्डलगतः संलक्ष्यते कालिमा,
तं पङ्कं शशकं घनान्धतमसं मूढाः समाचक्षते ।
एतन्मन्त्रिवणिग्जनैः सुकृतिभिश्चन्द्रस्य लोकं गतैः
साकं नीतमिहार्जितं भुवि पुरा कृष्णं धनं मन्महे ।।

'अङ्कं केऽपि शशङ्किरे' इत्यादि पद्यम् अनुसंधेयम् । 'साकं नीतम्' – कथम् ? यथा 'शेषैः पुण्यैर्हृतमिव दिवः कान्तिमत् खण्डमेकम्' ।

Spots on the Moon

At night, dark spots are observed on the bright face of the full moon. Some fools fancy them to be the mud of the sea (from which the moon is believed to have sprung), or a hare, or the pitch darkness the moon gulps down during the night. We, however, think that this is the black money the pious ministers and merchants earn while on earth, and carry with them when they depart to the heavenly abode of the moon !

चंद्राचा काळिमा

शुभ्र चंद्रबिंबावर रात्रीं जे काळे डाग दिसतात, त्यांना खुळचट लोक (समुद्रांतला) चिखल म्हणतात, ससा मानतात, (रात्रीं चंद्राने गिळलेला) मिट्ट अंधार समजतात. आमचें असें मत आहे की, पुण्यशील मंत्री आणि व्यापारी जेव्हा चंद्रलोकाला जातात, तेव्हा भूलोकांत असतांना कमावून त्यांनी आपल्या बरोबर नेलेला हा काळा पैसा आहे !

□

गुण्डस्य कस्माद् भयम् ?

मन्त्री राष्ट्रसभा च यस्य पितरौ, आरक्षका भ्रातरः,
कारासौ भगिनी, सुरा च गृहिणी, लक्ष्मीः शुभाङ्गी सुता ।
न्यायेशः श्वशुरश्च यस्य, विधिविच्छ्यालः, कुठारः सखा,
तस्यास्यामवनौ – नहि, त्रिभुवने –गुण्डस्य कस्माद् भयम्?

विधिवित् – प्लीडर ।

WHO CAN SCARE THE GOONDA ?

Who on the earth — nay, in the whole universe — can scare the goonda, of whom the minister and the Congress are the parents; the police, the brother; the jail, the sister; wine, the wife; wealth, the beautiful daughter; the judge, the father-in-law; the pleader, the brother-in-law; and the axe, the faithful companion ?

गुंडाला भय कुणाचें ?

राष्ट्रसभा आणि मंत्री हे ज्याचे आईबाप, पोलीस हे भाऊ, कारा (= तुरुंग) ही बहीण, सुरा (= दारू) ही बायको,

लक्ष्मी (= संपत्ति) ही देखणी मुलगी, न्यायाधीश सासरा, वकील मेव्हणा, कुऱ्हाड दोस्त, त्या गुंडाला या भूलोकांत – नव्हे, त्रैलोक्यांत – भय कुणाचें ?

□

पक्षप्रभावः

चौरा मानुषघातिनः शठविटाः कृष्णापणश्रीधराः
अस्मत्पक्षवशंवदा यदि, ततः सर्वेऽपराधाश्च्युताः ।
ये पक्षान्तरपक्षपातरतयः, – सन्तोऽप्यलं सन्तु ते,
निर्भुक्ताखिलबन्दयोऽपि यदि वा, – क्लिश्यन्तु कारासु ते ।।

PARTY

Thieves, murderers, rogues, voluptuaries, black-marketers, — if they accept being ruled by our party, they will be acquitted of all offences. As to those who are inclined to other parties, they shall drudge in jail even if they are saints or have completed their sentence of imprisonment.

पक्षाचा पुण्यप्रभाव

चोर, खुनी, लांड्यालबाड्या करणारे, काळा बाजार करून कमावलेली दौलत मिरविणारे, – कोणी असोत, ते आमच्या पक्षाचे पाईक असतील, तर त्यांना सगळे गुन्हे माफ आहेत. पण जे दुसऱ्या पक्षांचे कैवारी असतील, ते साधु-संत का असेनात, पडूं देत तुरुंगांत खितपत ! शिक्षेची मुदत भरली तरी तिथेच कुजूं देत !

□

सद्गुरुः

नेपथ्यं दधदुल्बणं जपति यो मन्त्राक्षराण्यस्फुटं,
धृत्वा च स्वकरे मृदादि कुरुते पुष्पादि यस्तत्क्षणम् ।
संज्ञाने विवशीकरोत्यपि जनान्, गृह्णाति तेभ्यो धनं,
सोऽयं 'सद्गुरु'रुच्यते यदि, ततो मायीति कः शिष्यते ?।।

THE GREAT MASTER

If a man who is splendidly attired, mutters spells, takes in his hand things like earth and, in a moment, turns them into things like flowers, benumbs the senses of the people, accepts money from them, is to be called a *Sad-guru*, a great master, then who is to be called a magician ?

सद्गुरु

भपकेबाज पेहराव करून जो मंत्र पुटपुटतो, हातांत मातीबिती घेऊन क्षणांत तिचीं फुलेंबिलें करून दाखवतो; लोकांची शुद्ध हरपवतो, आणि त्यांच्याकडून सोनेनाणेंहि घेतो, असल्याला जर 'सद्गुरु' म्हणावयाचें असेल, तर 'जादुगार' म्हणून कोण उरेल ?

□

कृतज्ञता

जामात्रापहृतं गृहं नयविदा, वृत्तिर्हृता वत्सया,
नित्यं तद्वदनारविन्दयुगलाद् गालीमधु स्यन्दते ।
क्रोशन्तीं विधवां सुताह, 'जरठे ! सर्वं ममेदं पितुः ;
'रण्डे !' तत्पतिराह, 'याहि निरयं'; वृद्धा विधिं निन्दति।।

GRATEFULNESS

The son-in-law, deep drunk in law, robbed the old woman of her house; the daughter deprived her of her pension. Honey-sweet abuse constantly flows from the lotus-faced two. When the poor old widow moans, the affectionate daughter reproaches her, 'You old fool! all this belongs to my father.' And her husband compliments her, 'You devil of a widow! go to hell!!'

The old woman only blames her fate.

कृ त ज्ञ ता

जावईबुवा मोठे कायदेपंडित. त्यांनी म्हातारीचें घर घशांत घातलें; प्रेमळ लेकीने म्हातारीची पोटगी पोटांत घेतली. दोघांच्याहि मुखकमलामधून शिव्यांचा मध सदैव पाझरत आहे! बिचारी विधवा म्हातारी तडफडूं लागली की लेक म्हणते, 'थेरडे? कां ओरडतीस? हें सगळें माझ्या बापाचें आहे. तुझें काय आहे!' आणि लेकीचा नवरा म्हणतो, 'रंडकी मरत कां नाही एकदाची!'

आणि म्हातारी नशिबाला बोल लावते.

□

प रो प का री

उत्कोच्येन लघूकृतो धनभरः कार्यार्थिनां प्राक् त्वया,
हृत्वार्थं स्वजनोऽपि वर्तनभरात् सद्यस्त्वया मोचितः ।
स त्वं पापभरं भुवो लघयितुं लोकोपकारव्रत !
'व्याख्यानैर्ग्रंथनैरसि व्यवसितो दण्डैश्च, तुभ्यं नमः !॥

The Benevolent

Being bribeable, you formerly relieved the litigants of the burden of money. By snatching allowances, you relieved your relatives too of their burden of sustenance. Now to relieve the earth of its burden of sins, O avowed benefactor of mankind! you have devoted yourself to sermons, articles and fines and punishments. We bow to you!

परोपकार

पूर्वी आपण लोकांचीं कामें करून देण्यासाठी लाच घेऊन त्यांचा पैशाचा भार हलका केला. पुढे आपल्याच नातेवाइकांच्या धनाचा अपहार करून त्यांचा उपजीविकेचा भार हलका केला. आता आपण पृथ्वीचा पापाचा भार हलका करण्यासाठी व्याख्यानें, लेख, पुस्तकें आणि दंड-खटले यांच्यासह सिद्ध झालां आहां. एकूण लोकांवर उपकार हेंच आपलें जन्माचें ब्रीद. अहो ब्रीदवंत, आपल्याला वंदन असो!

□

काकः

अच्छाच्छैर्वसनै रतो नरवपुस्त्वं कृष्णकृत्येष्वभूः,
कृत्वा धर्मकथां त्वया श्रुतिसुखां लोकाश्चिरं वञ्चिताः ।
आच्छिन्नाः कियताञ्चिदन्नकवला नूनं मुखेभ्यस्त्वया, –
तत् कृष्णश्च कटुस्वनश्च बलिभुग् धात्रासि काकः कृतः ।।

The Crow

Clad in snow-white clothes, you, in your former life as a human being, indulged in

black practices. With sweet-sounding words of piety flowing from your mouth, you cheated people for a long time. You surely snatched morsels of food from many a mouth. It is for these your misdeeds that Fate has made you a crow, — black in colour, harsh of voice, and feeding on others' charity.

का व ळा

पूर्वी तूं मनुष्यदेहधारी होतास, तेव्हा शुभ्रधवल कपडे पेहरून तूं कृष्णकृत्यांचे डोंगर उभे केलेस. धर्माच्या गोड गोष्टी बोलून तूं लोकांची निरंतर फसवणूक केलीस. कित्येकांच्या तोंडचा घासहि तूं छिनून घेतलास. हें सगळें लक्षांत घेऊनच आता तुला ब्रह्मदेवाने कावळा केला आहे, – रंगाने काळा, आवाजाने करडा, आणि लोकांनी दयाबुद्धीने टाकलेल्या बळीवर जगणारा !

□

श्रा द्ध म्

नेता कोऽपि जनप्रियः स्वरगमच्छान्तेर्महान् पूजकः;
शान्ति विन्दतु सोऽक्षयामिति जनैः शोकाकुलैः किं कृतम् ?
हृत्वाहारगृहाच्चहादि सकलं पर्यासितं वर्त्मनि,
लुप्ताः पण्यपथाः, परस्य शकटाः स्वाहाग्नये कल्पिताः ॥

स्वः – स्वर्गम् । आ हा र गृ ह म् – रेस्टॉरण्ट । लुप्ताः – लुण्टिताः ।

The Funeral Rite

A popular leader who was a great devotee of peace departed. What did then the grief-stricken people do in order that he may attain eternal peace? They lifted tea and other things from the restaurants and threw them on to street; looted shops; and set on fire some carts !

श्राद्ध

शांततेचा थोर पुजारी असा एक लोकप्रिय पुढारी स्वर्गवासी झाला. त्याला चिरंतन सद्गति मिळावी, म्हणून त्याच्या शोकाकुल अनुयायांनी काय केलें ? हॉटेलांतलीं चहाचीं वगैरे पातेलीं आणून रस्त्यावर उपडीं केलीं; उघडीं असलेलीं दुकानें लुटलीं; आणि लोकांच्या मालकीच्या गवताच्या गाड्यांना आग लावली !

□

४. धर्मातीतपद्धतिः

THE WAY OF SECULARISM

निधर्मी प्रकरण

लक्षणसंग्रहः

आयुर्वेदभिषक् स, योऽर्जति धनं प्रातीच्यकैर्भेषजैः;
सोऽभिज्ञः खलु संस्कृतस्य, कुशलो यो वक्तुमाङ्गल्या गिरा।
आचष्टे घटितं न वृत्तमपि यत्, तद् वृत्तपत्रं स्थितम्;
ये द्रुह्यन्ति च भारताय सततं, ते भारते राष्ट्रियाः ॥

प्रातीच्यकैः – ॲलोपाथीविहितैः सूचीभरणाद्यैः (Injection)। वृत्तमपि घटितं नाचष्टे, न वृत्तमपि घटितमाचष्टे, इत्युभयथा।

DEFINITIONS

Ayurvedic physicians : those who earn money by using allopathic medicines.

Sanskrit scholar : he who can speak English fluently.

Newspaper : which publishes news even of incidents that have not happened; also, which does not publish news even of incidents that have happened.

Nationals in India : those who hate India forever.

कांही लक्षणें

आयुर्वेदाचा पदवीधर वैद्य : जो लोकांना ॲलोपाथीचीं औषधें देऊन कमाई करतो तो.

संस्कृताचा पंडित : जो इंग्रजींत सफाईदार बोलतो तो.

वृत्तपत्र : जें घडलेल्याहि घटनेची बातमी देत नाही, आणि न घडलेल्याहि घटनेची बातमी देतें तें.

भारतांतले राष्ट्रीय लोक : जें भारताचा निरंतर द्रोह करतात ते.

□

प्रार्थना

कार्या चेन्मयि देवदेव ! करुणा, मा दा धनं, मा गृहं,
मा भार्यां सह सौख्यसाधनशतैः, मोच्चैः पदं, मा भुवम् ।
मुस्लीमं कुरु केवलं पशुपते ! मां भारते, यद्वशात्
अन्येषां प्रसभं हरेय सकलं, रक्षेच्च मां शासनम् ।।

Prayer

O God of gods ! if you want to bless me with your grace, give me no wealth, no house, no wife, no means of pleasure, no high position, no land ! O Lord of crea-

tures (also, beasts), let me only be born as a Muslim, — but in India; so that I can snatch all this from others, and the government would protect me !

प्रा र्थ ना

देवाधिदेवा ! माझ्यावर कृपा करणार असशील, तर मला पैसा देऊं नको, घर नको, बायको नको, शेकडो सुखसाधनें नकोत, उच्च पद नको, भूमि नको ! हे पशुपति, तूं मला नुसतें मुसलमान कर, – मात्र भारतांत, की हें सगळें मी लोकांचें छिनून घेईन. कांही आफत आली, तर सरकार आहेच की मला पाठीशीं घालायला !

□

वि षं भु ङ्क्ष्व

मुस्लीमो यदि नासि, नासि यदि वा तस्य प्रगल्भः स्तुतौ,
मुस्लीमश्वशुरोऽथवा, तदितरान् हन्ताथवा नासि चेत् ।
तत् त्वं भुङ्क्ष्व विषं, न चेद् भरतभूस्वाराज्यसच्छासनं
राष्ट्रद्रोहिषु तीक्ष्णदण्डमचिराच्छीर्षं तव च्छेत्स्यति ॥

DRINK POISON

If you are not yourself a Muslim, nor one eloquent in praising him, nor a Muslim's father-in-law, nor one who has killed non-Muslims, then you will do well to drink poison. If you do not, the good free government of this land of *Bharata*, which is strict and severe in punishing traitors to the nation, will soon cut off your head !

विषखा !

तूं जर मुसलमान नसशील, किंवा त्याचा स्तुतिपाठक नसशील, किंवा मुसलमानाचा सासरा नसशील, किंवा मुस्लिमेतरांचा संहारकर्ताहि नसशील, तर बाबा रे ! तूं ताबडतोब विष खाऊन मोकळा हो ! नाहीतर स्वतंत्र भारताचें हें लोककल्याणकारी सरकार राष्ट्रद्रोह्यांना कडक शिक्षा करण्याच्या ब्रीदाला जागून लवकरच तुझं डोकें उडवल्यावाचून राहणार नाही !

□

दुर्ललितः सुतः

'भुञ्जाने मयि कुत्रचिद् वितनुते पुंस्कोकिलः कूजितं,
ध्वाङक्षो ध्वाङक्षति, बुक्कति श्वपरिषद्, हुम्बायते गोवृषः।
हेषन्ते तुरगाः, मनश्चलति मे,'– श्रुत्वेति पुत्रोदितं
राजा दण्डपतिं समादिशति, 'भोः, सर्वानिमान् घातय !'॥

उक्तं हि कौटिल्येन – 'नात्मप्रियं हितं राज्ञः, प्रजानां तु प्रियं हितम्' इति। अत्र 'प्रजा'पदं पुत्रपरम्।

Spoiled Child

'As I sit down to lunch, the cuckoo calls nearby, the crow caws, dogs bark, a bull bellows, horses neigh, — and this disturbs me.' Hearing these words of his son, the king gave orders to the commander-in-chief : 'Kill them all !'

लाडावलेलां लेक

'मी खायला बसलों, की कुठे तरी कोकीळ केंकाटतो, कावळा कोकलतो, कुत्रें भुंकतें, बैल डुरकतो, घोडें खिकाळतें,

— आणि मग खाण्यांत माझें मन लागत नाही !' लेकाचें हें गाऱ्हाणें ऐकतांच राजाने सेनापतीला फर्मावलें, 'जा ! या सगळयांना गोळ्या घाल !'

□

न न्द न न्द नः

भित्तीर्भिन्द्धि, मुषाण चार्थनिचयं, वृक्षान् समुत्पाटय,
वक्षः कृन्त च दुग्धदस्य, जहि वा स्वैरं गवाश्वादिकम् ।
योषा दूषय, वस्त्रजातमभयं गोपाङ्गनानां हर,
राज्ञस्त्वं ननु नन्दनन्दन ! सुतः, कस्त्वां निरोद्धुं क्षमः! ॥

अत्र 'नन्दराज्यम्' इतिसंज्ञकं प्रागुक्तं पद्यम् अनुसंधीयताम् ।

Son of the King

Break into houses, steal goods, uproot trees, tear the bosom that feeds you, kill bulls and horses at will, pollute women, boldly snatch clothes of milkmaids ! O son of *Nanda* ! you are the king's son. Who dare stop you ?

नं दा चा पो र

घरें फोड, वस्तू चोर, झाडें पाड, दूध पाजील त्याचें छाताड फाड, बैल-घोडे मार, बायका बाटव, गोपींच्या वस्त्रांना निःशंक हात घाल ! हे नंदनंदना, राजाचा लेक तूं; तुला रोखण्याची आहे कोणाला हिंमत !

□

कोटचधीशाः

उद्भिज्जा जलजन्तवः खगमृगा भूताः पिशाचा नराः
पाषाणाश्च सरीसृपाश्च गमिता यैः पारमेशं पदम् ।
तेषां नः सुरकोटचधीशयशसां क्रीडा न किं केवलम्
'अल्ला, ख्रिस्त' इति द्वये यदधुना देवत्वसंयोजनम् ? ।।

MILLIONAIRES

Indeed we promoted to the status of God all things including plants, marine creatures, birds, beasts, ghosts, goblins, men, stones and reptiles. For us who are thus reputed for conceiving millions of gods, is it not merely child's play to confer godhead now on two more, Allah and Christ ?

कोटचधीश

झाडेझुडपें, चलचर प्राणी, पशुपक्षी, भुतेंखेतें, माणसें, दगडधोंडे, सापकिरडें, – इतक्या सगळयांना ज्यांनी देवाच्या आसनावर बसवलें, त्या आम्हां देवसंख्येच्या बाबतींत कोटचधीश असलेल्या हिंदूंना, 'अल्ला' आणि 'ख्रिस्त' या दोघांवर देवांचा पोषाख चढ़वणें ही गोष्ट केवळ हातचा मळच नव्हे काय ?

□

सहिष्णुता

ताबूतानि पथि प्रयान्ति विभवैः, सीदन्ति नागाननाः;
बाङ्गो विध्यति खं, चपेटितमुखं तूर्यं क्षयत्युत्सवे ।
स्तूयन्तेऽकबराः, शिवप्रभृतयो विन्दन्ति निन्दां च यत्,
हेतुस्तत्र सहिष्णुता; जडमते ! नाद्यापि तां मुञ्चसि ? ।।

TOLERANCE

The *Taboots* parade the streets in pomp, while the *Ganapatis* lie low. The *Banga* soars in the sky, while the trumpets in (Hindu) festivals are smothered. Akbars are eulogised, and Shivajis are abused. The root cause of all this is tolerance. Fool, you still stick to it ?

सोशीकपणा

ताबुतें रस्त्यावरून थाटाने मिरवीत जातात; आणि गणपति कुढतात. बांगाची आरोळी गगनाला भिडते; आणि देवोत्सवांत वाद्यांची मुस्कटदाबी होते. अकबरांची भलावणी होते; आणि शिवछत्रपतींच्या कपाळीं निंदानालस्ती येते. या सगळ्याचें कारण आहे सहनशीलता. अरे निर्बुद्धा ! अजून तूं ती सोडत नाहीस ?

□

शान्तिपारमिता

निष्ठ्यूतं बहु नो वपुःषु यवन ! श्रान्तः किमेतावता ?
किं नास्मासु पदैरपि प्रहरसे ? किं वा न मेहस्यपि ? ।
किं नो गां न विलुम्पसे ? किमुत नो नाङ्गीकरोष्यङ्गनाः ?
मा भैषीर्वयमेकनाथपथगाः, शान्त्येकरक्ता वयम् ॥

एकनाथपथगाः – अत्र महाराष्ट्रप्रथिता साधुप्रवरस्य एकनाथस्य कथा अनुसंधेया । असौ महात्मा कदाचित् काश्यां गङ्गायां स्नातः प्रवाहात् तीरमागमत् । अनुपदमेव तीरस्थितः कश्चन यवनः ताम्बूलरसमिश्रितं मुखरसं तस्मिन् 'खाडिति कृत्वा निरष्ठीवत्' । सोऽपि साधुः 'काम एष क्रोध

एष ' इत्यादि गीतावचनं स्मरन् कोपलवस्यापि अवसरम् अदत्त्वा पुनः प्रवाहं प्रविश्य अस्नात् । ततश्च यवनः ष्ठीवति, एकनाथश्च पुनरपि स्नाति इति चक्रं प्रवृत्तम्, यावत् सर्वोऽपि यवनस्य मुखरसः समाप्तिमगमत् ।

PERFECTION IN PEACE

O Muslim ! you spat on us for a long time. Are you left tired by just this much? Why do you not kick us too ? Why, again, don't you even urinate on us ? Why do you not snatch our land (or, cow)? Why indeed do you not rape our women ?

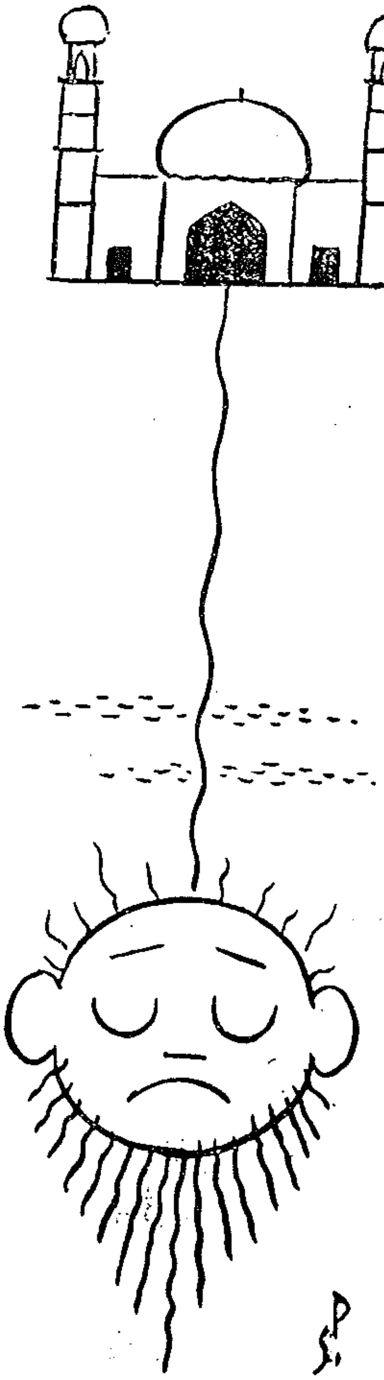
Be not afraid. We are the followers of *Eknath* the saint; we are solely the worshippers of peace !

शांततेची परमावधि

हे यवना ! तूं आमच्या अंगावर आता पुष्कळ थुंकलास. एवढ्यानेच तूं दमून गेलास काय ! अरे, तूं आम्हांला लाथाहि कां मारत नाहीस ? किंवा आमच्यावर मलमूत्रहि कां टाकत नाहीस ? आमची गाय (किंवा भूमि) तूं कां बळकावत नाहीस ? आणि आमच्या स्त्रिया कां पळवत नाहीस ?

बाबा रे, भितोस कशाला ? आम्ही एकनाथ महाराजांचे वारसदार आहों. आम्ही केवळ शांततेवरच प्रेम करूं जाणतों !

□

कश्चित् केशः

यं स्थानादवरोपितं न मनुते स्वं
श्वाप्यमेध्याशनः,
स्थानस्थोऽपि 'न मीयते म' इति यः
फल्गूकृतः क्लिश्यते ।
केशः क्रोशति सोऽपि कस्यचिदहो !
स प्रत्यहं पूज्यते,
किं चापह्रियते प्रदीप्य नगरं
सोऽन्विष्यते, शुच्यते ! ॥

A CERTAIN HAIR

The hair, when removed from its place, is little cared for even by a dog feeding on refuse; and even when in its place, feels miserable as it is mortified when they say, 'Not a single hair of me can be harmed !' Even such a hair, Oh ! when it belongs to somebody, receives as great care as a treasure and is worshipped every day ! Not only this, it is stolen too, is searched for in the light of a whole city set on fire, and is deeply lamented !

एखादा केस

जो जागेवरून दूर झाला, म्हणजे त्याला घाण खाणारा कुत्रादेखील 'आपला' म्हणत नाही; जो जागेवर असला, तरी 'माझा केसदेखील वाकडा होणार नाही,' अशा उद्गारांनी तुच्छ ठरून कुढत बसतो; असासुद्धा केस 'कुण्या एकाचा' म्हणून कुणाची दौलत ठरतो! त्याची रोज पूजा करतात, – त्याची चोरीसुद्धा करतात, श्रीसंपन्न नगर पेटवून त्याच्या उजेडांत त्याचा शोधहि करतात, आणि त्याच्यासाठी रडतातदेखील!

□

केशकथा

केशः कोऽप्यवरोपितो हि शिरसः प्रक्षिप्यते कच्चरे,
केशः कोऽपि च तोल्यते धनपतेर्भूत्यातिशेते च ताम्।
केशः कोऽपि चकार यज्ञमथनं क्रोधात् पुरोत्पाटितः,
केशः कोऽपि च मूषकैरपहृतः सर्वां भुवं प्लोषति॥

धनपतेः – कुबेरस्य। द्वितीयतृतीयचरणौ भगवतः शिवस्य पुराणप्रथितं कथाद्वयं लक्षयतः।

Story of a Hair

A hair, when removed from the head, is thrown into the refuse. Another is placed in balance against the entire riches of *Kubera*, the lord of wealth, and surpasses them. A hair in the past plucked in rage exploded a whole sacrificial ceremony. And a hair today stolen by mice sets the whole land on fire!

केसांची कहाणी

एखादा केस डोईवरून उतरला की थेट कचऱ्याच्या पेटींत जातो. एखाद्या केसाची कुबेराच्या दौलतीशीं तुलना होते, आणि तिच्याहूनहि तो भारी ठरतो. फार पूर्वी एक केस क्रोधाने उपटून काढला गेला; आणि त्याने प्रचंड यज्ञाचा विध्वंस करून सोडला. आणखी एक केस उंदरांनी (किंवा चोरांनी) पळवला; आणि त्याने साऱ्या देशाला आग लावली !

□

प्रनष्टलब्धीयम्

' हन्त, क्व त्वमभूः? अहो बत गतो दिष्टचासि दृग्गोचरं !
कच्चित् त्वं कुशली? नमो भगवते! हे लब्ध, जीव्याश्चिरम्
अन्वेष्टास्य सभाज्यतामकृपणं, हर्तुः शिरश्छिद्यताम्,'—
आदेशः शपथेन यस्य भवति स्थानीव, तस्मै नमः ! ॥

अहो, चित्रः विश्वस्य व्यवहारः ! क्वचित् 'लब्धप्रणाशं' भवति, क्वचित् 'प्रनष्टलब्धीयम्'। यस्य — एतत् पदं यथा 'शपथेन' अन्वेति, तथा 'भवति'ना अपि। यस्य शपथः, यस्य च प्रत्ययः, ताभ्याम् उभाभ्यां नमः, इति फलितम्।

RECOVERY OF THE LOST

'Lo ! where had you been ? Good grace ! We could see you again ! Are you all right ? Victory to God ! O recovered one, may you live long ! ... Let its finder be honoured; and its thief beheaded ! '

We bow to him, at whose oath (also, for whom at someone's oath) the substitute fares like the original !

एक हरवला तो गवसला, त्याची गोष्ट

'अरेच्या! तूं होतास तरी कुठे? अहाहा, आमचें नशीब शिकंदर, म्हणून पुन्हा दृष्टीला पडलास! खुशाल आहेस ना बाबा? देवा, तुझीच रे कृपा! हे सापडलेल्या, दीर्घायुषी हो! याला ज्याने शोधून काढलें, त्याचा मोकळ्या हाताने सन्मान करा. पळवणाऱ्याचें डोकें उडवा!'

ज्याच्या शपथेवर (आणि ज्याला एखाद्याच्या शपथेवर) बदली हा मूळच्यासारखा वाटतो, त्याला नमस्कार असो!!

□

७. जगदेकराष्ट्रपद्धतिः

THE WAY OF ONE WORLD

'जय-जगत्'-प्रकरण

न वः पाणिनिः

स्नातः प्राङ्मुख आसितः कुशसमित्पाणिर्नवः पाणिनिः
पश्यन् गां हिमवत्प्रदेषु मृदितां चीनैः, शनैर्व्याकरोत् ।
चीनश्चूर्णयतीति, चोरयति वा, वा चीयतेर्वा छलेः –'
तावत् तद्दशनैर्धृतः स 'न-न-मे'त्यन्त्योपदेशं व्यधात् ॥

व्याघ्रं दृष्ट्वा आत्मरक्षणम् अविचिन्त्य 'व्याजिघ्रतीति व्याघ्रः' इति व्युत्पादयन् स्वस्थानस्थितः भगवान् पाणिनिः तेन भक्षितः, प्राणमोचनात् प्राक् च असौ 'अ अ इति' इति सूत्रं विरचितवान्, इति प्रथिता कथा । सा अत्र अनुसंधेया । 'न-न-मे'... – इदं सूत्रं प्रतिलोममपि पठितुं शक्यम् । उपदेशः – सूत्रम् ।

The New Panini

The modern *Panini*, one fine morning, bathed and sat facing east with sacred grass and sticks in his hand. Soon he saw on the slopes of the Himalayas a cow (also, land) attacked by the Chinese. Steadily and calmly, he analysed the word : ' Where does the word Chinese come from? From the root ' *choorn* ', — he who crushes; or from '*chur*', — he who steals; or from '*Chi*', — he who is inflated; or from ' *Chhal* ', — he who cheats ... '. And presently, he too was caught in the Chinese ' jaws; and he pronounced his last aphorism: ' Na-Na-Me ' (No, no, don't !).

अभिनव पाणिनि

अभिनव पाणिनि हा आंघोळ करून, हातांत दर्भ-समिधा घेऊन, पूर्वाभिमुख बसला होता. तेवढ्यांत त्याला हिमालयाच्या उतारावर चिन्यांनी गाय मारलेली (किंवा भूमि बळकावलेली) दिसली. तेव्हा तो शांतपणाने शब्दाची उकल करूं लागला,—'चिनी हा शब्द कसा घडला ? चुराडा करतो तो चिनी, किंवा चोरतो तो, किंवा फुगतो तो, किंवा लबाडी करतो तो,' – तेवढ्यांत तोहि त्याच्या जबड्यांत सापडला; आणि त्याने शेवटचें सूत्र रचलें, 'न-न-मे' (नाही, नाही, नको) !

□

श्ये न पा रा व ती य म्

कोष्ठालीयमपावृता, न च पतिः, घोषन्ति पारावताः,
श्येनो द्रागभिपत्य कांश्चिदकरोद् वैश्वानरीयं हविः।
शेषान् सप्रणति स्म वक्ति, 'सुहृदः! गच्छाम्यहं स्वस्ति वः!
यद् युष्मद्विषयातिलङ्घनमिदं प्रेम्णा कृतं क्षम्यताम्!'॥

को ष्ठा ली – पारावतनिवासः, पिजन होल्स। ननु यदि श्येनः चीनाः, के पारावताः?– भगवान् वेद! वै श्वा न री यं ह विः – प्रातराशः।

THE STORY OF THE HAWK

AND THE PIGEONS

The pigeon holes were thrown open; the keeper was away; the pigeons were noisy. Of a sudden, the hawk swooped on them and breakfasted on some. To those who survived, he said with a bow, 'My dear ones! I take your leave; may you fare well. This my incursion into your region was purely out of love. I hope you will forgive me!'

पा र वे आ णि स सा णा

खुराडें उघडें होतें. मालक कुठे तरी दूर गेला होता. खुषींत येऊन पारवे घुमत होते. तेवढ्यांत ससाण्याने झेप टाकून त्यांच्यांतल्या कांहींचा फराळादाखल फन्ना केला. वांचलेल्यांना तो अदबीने लवून म्हणाला, 'जिवलगांनो! येतों मी. सुखी असा! हें जें मीं तुमच्या हद्दींत पाऊल टाकलें, तें केवळ प्रेमाने, हें जाणून क्षमा करा!'

□

ऊर्णनाभः

'गृह्णीयामपि नाम दंशमशक नीलापिपीलादिकं,'
ध्यायन्नेवमुवाय जालमभितः कोऽप्यूर्णनाभो निजम् ।
तस्मिन् स स्वयमेव संनिपतितः (सुप्तौ ?) कदाचिद् भ्रमात्
पार्श्वस्थां गृहगोधिकामुदवदद्, 'भद्रे ! परित्रायताम् !'॥

नीला – मक्षिका । गृहगोधिका – पल्ली, हाऊस लिझार्ड; 'पाल' इति माहाराष्ट्र्याम् ।

THE SPIDER

A spider wove his net in the hope that he may catch some mosquitoes and gnats and wasps and flies. One day, through a mistake (in sleep ?), he himself got entangled into it; and called out to the nearby female house-lizard : 'Help ! Good lady, help !'

एका कोळियाने

'कुठे कांही डास-चिलट, माशी-मुंगी सापडेल,' अशा आशेने एका कोळ्याने सभोवती आपलें जाळें विणलें खरें, पण चुकून एकदा (झोपेंत ?) तो स्वतःच त्यांत गुंतून पडला ! तेव्हा त्याने जवळच असलेल्या एका पालीचा धावा केला, 'माझे आई, सोडवशील का ग मला ?'

□

कर्कोटः – शेषः

आलीढो गहनानलेन करुणं क्रोशन् नलेनावितः
कर्कोटो दशति स्म तं दशपदव्याजेन; दग्धः कलिः ।

भूतिं प्राप नलः ; तथा वयमपि प्राप्स्याम इत्याशया शेषे सर्वमकुर्म ; वेत्ति भगवान् भूतिर्मृतिर्वा भवेत् ।।

शे षे – अत्र केचित् ‘ ष ’कारस्य ‘ख’कारम् उच्चारम् इच्छन्ति । स र्व म् – दंशान्तम् ।

Shesh

Karkotaka the snake, when caught in a conflagration and crying pitifully for help, was saved by *Nala* whom he bit under the excuse that he heard him say, ‘*dasha*’ (ten; also, bite). Consequently, *Kali* was scorched; and *Nala* prospered. In the hope that we too may prosper like *Nala*, we executed all this (upto the bite) in connection with ‘*Shesh*’ the snake. (The last ‘*sh*’ in ‘*Shesh*’ is pronounced by some as ‘*kh*’.) God alone knows whether we will prosper or perish !

क र्को ट क आ णि शे ष

वणव्याने चहूंकडून वेढलेला कर्कोटक दीनवाणा आक्रोश करीत होता. नळाने त्याला आगींतून बाहेर काढलें. तेव्हा नळाने ‘ दश ’ (दहा; किंवा, चाव) म्हटल्याचें निमित्त करून कर्कोटक त्याला डसला; त्यामुळे (नळाच्या शरिरांतला) कलि भाजून निघाला आणि नळाचें कोटकल्याण झालें. तसें आमचेंहि होईल, या आशेने आम्ही शेषावर हा सर्व प्रयोग (डसण्यापर्यंतचा) केला. आता आमचा उत्कर्ष होणार कीं मृत्यु होणार, हें त्या एका देवाला ठाऊक ! (‘ शेष ’ या शब्दांतल्या ‘ ष ’चा कोणी कोणी ‘ ख ’ उच्चार करतात.)

मूषकदौत्यम्

शश्वद् भोगिकुलेन बद्धकलहं दृष्ट्वा कुलं नाकुलं
दौत्यायोदसहिष्ट मूषकबटुश्चीचीकृतैश्चापलात् ।
सख्यस्य ध्वजमुन्नमय्य च बिलं तस्य प्रविष्टः फणी
स्वीकृत्यातिथिसत्कृतिं गृहपतिं ताम्बूलयित्वा स्थितः ।।

MISSION OF A MOUSE

The mouse saw the eternal enmity of the mongoose and the snakes; and foolhardily, he volunteered to mediate between them with loud squeaks. Soon, under the banner of friendship, a snake entered his hole; and on being received as an honoured guest, he chewed the mouse as *pan* and made himself comfortable.

उंदराची शिष्टाई

मुंगसांचें सापांशीं असलेलें जन्मजात हाडवैर पाहून पाक मनाच्या बिट्ट्या उंदराने धिटुकलेपणाने ची-ची करीत दोघांमध्ये

शिष्टाई करण्याचें काम अंगावर घेतलें. आणि मग काय झालें ? मैत्रीचा झेंडा उभारून फू-तेह साप ' साप-उंदीर भाई भाई ' म्हणत त्याच्या घरांत शिरला; उंदराने केलेल्या आदरातिथ्याचा त्याने स्वीकार केला; आणि शेवटीं विडा म्हणून यजमानालाच तोंडांत टाकून त्याने मुखशुद्धि केली !

□

अ स्मा कं ल क्ष्मी:

' सीमारक्षिदलं हतं किमरिभि: ?' ' वृत्तं न हस्तं गतं ';
'आक्रान्ता किमु भू:?' ' पदं भुवि हि नस्तैर्न्यस्तमज्ञानत: '
'दूतो न: किमनादृतो?' ' ऽनृतमिदं, भिन्नो विदेशे क्रम:';
व्यक्तं संप्रति न: स्वपक्षविमुखी 'लक्ष्मी' रिपून् रक्षति

Our Laxmi

Question : Did the enemies kill our frontier guards ?

Answer : Well, no report of the kind has so far reached our hands.

Question : Did they encroach on our land ?

Answer : No. They stepped on our land by mistake.

Question : Did they insult our ambassador ?

Answer : This is wrong. Ways of reception differ with countries.

Clearly, our *Laxmi* (glory) has now turned her back on her own side only to protect the enemy.

आमची ‘लक्ष्मी’

प्रश्न – ‘ शत्रूंनी आपल्या सरहद्दीच्या रक्षकांना ठार केलें काय ? ’
उत्तर – ‘ अजून आमच्या हातीं बातमी आलेली नाही. ’
प्रश्न – ‘ शत्रूंनी आपली भूमि बळकावली, हें खरें काय ? ’
उत्तर – ‘ नाही. त्यांनी आपल्या भूमीवर चुकून पाऊल टाकलें.’
प्रश्न – ‘शत्रूनी आपल्या वकिलाची मानहानि केली हें खरें ?’
उत्तर –‘छे: ! परदेशांतल्या आतिथ्याच्या पद्धती वेगळ्या आहेत. ’

उघडच दिसतें की, आमची ‘लक्ष्मी’ आता स्वपक्षाकडे पाठ फिरवून शत्रूंचा बचाव करूं लागली आहे.

□

बलप्रतिबलम्

नित्यं व्योमरथैः परैर्नभसि नः सीमा समुल्लङ्घ्यते,
नित्यं घ्नन्त्यभिपत्य नः कृषिकरान् रक्षाकरांश्चारयः ।
नित्यं च स्वभुवोऽस्मदीयजनतां क्रौर्यान्निरस्यन्ति ते,
नित्यं चापि वयं बलप्रतिबलं लेख्योत्तरं कुर्महे ! ।।

Stern Protests

Our enemy's planes regularly violate our air space. Our enemies regularly attack and kill our farmers and guards. Our enemies regularly expel our kith and kin from their land ruthlessly.

And we too despatch our strong and stern paper protests regularly.

रोखठोक जबाब

शत्रूंचीं विमानें नेहमीच आमच्या हवाई हद्दींत आक्रमण करीत असतात. आमचे शेतकरी आणि सीमारक्षक यांच्यावर छापा घालून शत्रु नेहमीच त्यांची चटणी उडवीत असतात. आमच्या भाईबंदांना शत्रु आपल्या मुलखांतून नेहमीच क्रूरपणाने घालवून देत असतात आणि आम्हीहि त्यांना नेहमीच रोखठोक जबाब — ' निषेध खलिता ' — देत असतों !

□

जीविका

अण्वस्त्राण्यमितानि सन्तु भुवने, चीनः सदा युध्यतां,
चीनामेरिकयोर्मिथो रशियया सार्धं च भूयात् कलिः ।
दुर्भिक्षं भुवि नः सदास्तु, कलहः कश्मीरमालम्बतां;
शान्ति येन सदोपदिश्य जगतो लप्स्यामहे जीविकाम् ॥

भारतीयाः राजनीतिविदः इदं भगवन्तं प्रार्थयन्ते – अण्वस्त्राणि इति। अयं भावः – यदि अण्वस्त्राद्यनर्थसंभवः न स्यात्, कः अस्मान् नित्यदुर्भिक्षपीडितान् अनुद्योगिनः धनधान्यादिदानेन पोषयेत् ? कं वा विषयम् अवलम्ब्य जगतः उपदेशं प्रदिशेम ?

LIVING

May there be plenty of nuclear weapons on the globe; may China always launch wars; may China, America and Russia continue to quarrel with one another; may our country always face scarcity; and may the Kashmir conflict go on as

before. Given all this, we shall forever give discourses on peace to the people of the world and win our bread by them!

भाकरी

जगांत अण्वस्त्रें अपरंपार होवोत. चीन सतत लढत राहो. चीन आणि अमेरिका यांचा एकमेकांशीं आणि रशियाशीं सदैव झगडा होत राहो. आमच्या देशांत अखंड दुष्काळ असो, आणि काश्मीरचा वाद असाच लोंबकळत राहो.

म्हणजे जगाला शांततेचे पाठ देत राहून आम्ही आपली भाकरी मिळवूं शकूं.

□

नवं रामायणम्

‘ लङ्कायां समयं स्थिता बहुतिथं भार्याधुना नीयताम् ’
‘ सा किं वाञ्छति ? ’ ‘ मां न मुञ्चति, ’
‘ ततस्तत्रैव सा तिष्ठतु ’।
‘ धिङ् ! नातः परमुद्वहे तव भरं ! ’ श्रुत्वा रघूणां पतिः
‘ तत्पादं, यदि तर्हि, नः प्रहिणुयाः’ इत्याह लङ्कापतिम् ॥

रामरावणयोः वादः। उभावपि अत्र आधुनिकौ; न वाल्मीकीयौ। लङ्कापतिम् – अयं शब्दः स्त्रियामपि वर्तेत, यज्ञसंयोगाभावात्। दृश्यताम् – ‘ पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ’ इति पाणिनिः।

THE NEW RAMAYAN

‘ Well, your wife has been staying in *Lanka* for quite a long time. Take her away. ’

'But what has *she* to say ?'

'She is not prepared to quit me.'

'All right, then let her stay there.'

'Damn it ! I say, I am not prepared to support hereafter what is legitimately your burden.'

Hereupon, the lord of *Raghus* replied to the lord of *Lanka*, 'Well, then send a quarter thereof (also, send a leg of her) to me.'

न वें रा मा य ण

'हें पहा, तुझी बायको लंकेंत रहायला लागून आता फार दिवस झाले. घेऊन जा पाहूं तिला !'

'पण याबद्दल तिचें काय म्हणणें आहे ?'

'ती मला सोडायला तयार नाही.'

'मग राहीना का तिथेंच !'

'वा वा ! साफ सांगतों, यापुढें हें तुझें ओझें मी मुळींच वाहणार नाहीं !'

यावर रघुपति लंकापतीला म्हणाला, 'तर मग असें करूं. या(ओझ्या)चा चौथा हिस्सा (तसेंच, तिचा एक पाय) द्या आमच्याकडे धाडून. बस् ?'

□

६. विपाकपद्धतिः

THE WAY OF THE CONSEQUENCE

विपाकप्रकरण

पाकः ? – विपाकः

नास्माभिः किमु 'पापयोनय' इति स्वीया उपप्लाविताः ?
क्षुत्तृड्भ्यां परिपीडिता उपगता द्वारेभ्य उत्सारिताः ?
धर्माच्छीलगुणाद् बलेन रिपुभिः प्रभ्रंशिता धिक्कृताः ?
– पापस्यास्य विपाक एष उदितः 'पाकः' ! कथं ब्रूमहे ? ॥

PAK ? – VIPAKA

Did we not harass our own people as 'the evil-born ones'? And did we not drive them off from the door when they approached us afflicted with hunger and thirst? Did we not condemn them as they were forcibly converted and stripped of their chastity by the enemy?

The consequence of this our sin is 'Pak'! Oh, how to confess it?

पाक? – विपाक!

'पापाचें संतान' असें म्हणून आमच्याच भाईबंदांना आम्हींच हैराण केलें नाही काय? तहानेभुकेने व्याकूळ होऊन ते दारीं आले असतांना आम्हींच त्यांना हाकून दिलें नाही काय? शत्रूंनी त्यांना जबरदस्तीने धर्मभ्रष्ट आणि शीलभ्रष्ट केलें असतांना आम्हींच त्यांचा धिक्कार केला नाही काय?

या सगळ्या आमच्याच पापाचा विपाक म्हणजे हें 'पाक'! हें सांगायचें तरी कोणत्या तोंडाने?

□

भूतनिवासः

शूराः केऽपि किशोरका धृतिगुणं जिज्ञासमाना निजं
'भृत्या भूतनिवास इष्यत' इति प्राकाशयंश्चापलात् ।
किं तेषां विदितो न पाकविषयः? चीनाश्च किं विस्मृताः?
नास्माकं वणिजो गताः श्रुतिपथं? ज्ञाता न नो मन्त्रिणः? ॥

अत्र मूलं कापि वार्ता – इङ्ग्लण्डदेशीयाः केऽपि बालवीराः (स्काउट्स्) वृत्तपत्रेषु अदूरतमे एव भूतकाले विज्ञापनम् अकार्षुः, 'भूतग्रस्तं गृहं भाटकेन (रेण्ट) मासं यावत् ग्रहीतुम् इष्यते; भूतैः विशेषतो ग्रस्तं चेत् श्रेयः' इति ।

House of Ghosts

Certain brave scouts, desirous of testing their courage, advertised impulsively: 'Wanted on rent, a haunted house.' Poor fools! Did they not know the Pak territory? Did they forget china? Did they never hear of our merchants? Are they not informed even of our ministers?

भुताटकीचें घर

कांही शूर बालवीरांनी एकदा स्वतःच्या धैर्याची कसोटी पाहण्यासाठी अल्लडपणें जाहिरात दिली : ' पाहिजे – भुताटकीचें घर. एक महिनाभर. योग्य भाडें देऊं. '

या वेड्यांना काय पाक प्रदेश माहीत नाही? चीनचा काय विसर पडला ? आमचे व्यापारी त्यांच्या ऐकिवांत नाहीत काय ? आमच्या मंत्र्यांचीसुद्धा त्यांना वार्ता नाही ?

□

पाकम् ? – पापम् !

दाण्डक्याः प्रभवः , विलुण्टकगणा मित्राणि , हिंस्राः प्रजाः ,
' भूता ' नीतिविदो , नयो रणकथा , मन्त्रश्च गालिव्रतम् ।
उद्योगः पशुदेशवित्तहरणं , धर्मश्च मायानृतं ,
क्रीडा स्त्रीमृगया च यत्र, किमु तत् पाकं ? –न, पापं हि तत्।।

' PAP ' – SIN

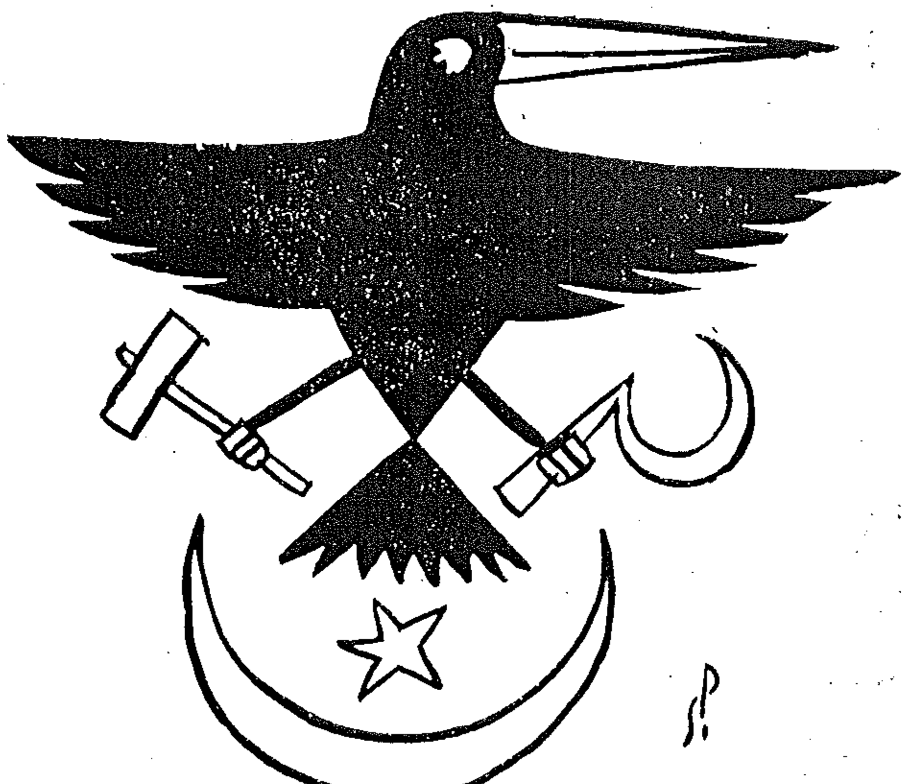
Where despots are rulers; dacoits, friends; murderers, subjects; ' *bhutas* ' (ghosts), diplomats; warcries – ' *jehad* ', the policy; abuse, negotiations; looting of cattle and territory and money, the occupation; deception and falsehood, the religion; hunting of women, the sport; – can it be ' Pak ' (holy) ? No, it is ' Pap ' (sin) !

पाक ? – पाप !

ज्या ठिकाणीं सोटेशहा हे शासक, चोर-लुटारू हे दोस्त, कत्तलखान हे प्रजाजन, भूत-पिशाचें हे मुत्सद्दी, जिहाद हे ध्येयधोरण,

शिव्याशाप या वाटाघाटी, गुरें-जमीन-मालमत्ता लुटणें हा उद्योगधंदा, कपट आणि खोटारडेपणा हा धर्म, बायकांची शिकार ही करमणूक, त्याला काय 'पाक' म्हणायचें ? – हुँः ! 'पाप' आहे तें !

□

पा प – पा क – पा ताः

शापः 'शं' व्यतिसृज्य 'पं'स्म वृणुते कोपाद्, गतः पापतां,
गोप्तुं स्वां तदभद्रतां विनिममे 'कं' 'पे'न काकैः सह ।
तेनोभावपि पाकतामगमतां, क्षेमं न लब्ध्वा पुनः
पाकाः पातमभीप्सवः 'त'मधुना पीताज्जनाद् गृह्णते ॥

शं = 'श'कारं, कल्याणं च । पं = 'प' कारम्, नामैकदेशग्रहणन्यायेन पृथक्त्वं च । को पा त् – कोपशब्दात् क्रोधवशात् च । ग तः पा प ता म् – शापशब्दात् 'श'त्यागेन

तत्स्थाने 'प'निवेशनेन च 'पाप'शब्दः निष्पद्यते। अपि च शापः जातिकलहः, शम् ऐक्यम्, पं पृथक्त्वम्; एवं च ऐक्य-प्रहाणेन पृथक्त्ववरणेन जातिकलहः पापरूपतामेव गतः। त त् = पापम्। वि नि म मे कं पे न = एकं पं दत्त्वा कं गृहीतवत्; कं सुखम्, तत्प्राप्त्याशया। 'कम्' इति कश्मीरा अपि। एवं च पृथक्त्वाग्रहप्रदानेन कश्मीरैकदेशः गृहीतः इति फलति। उ भा व पि – पापाः काकाः च। पाप-शब्दात् एकः (द्वितीयः) ककारः च्युतः; तत्स्थाने काक-शब्दात् एकः (प्रथमः) ककारः आगतः। 'पाक'शब्दः फलितः। एवं काकशब्दे योज्यम्। क्षे मं न ल ब्ध्वा – कं सुखाशया गृहीतम्; किंतु सुखं न लब्धम्, ककारमात्रं लब्धम्। त म् = तकारम्, क्षेमं च। पी तः ज नः = चीनाः। ते हि 'त'वन्तः (पी–त)। पा त म् अ भी प्स वः – पाकशब्दे कस्थाने तकारादेशे कृते पातशब्दः फलति।

'व्याख्यागम्यमिदं काव्यम्' अर्थात् 'कष्टं काव्यम्'! भामहमम्मटौ क्षमेताम्!! आधुनिकाः अपि वयं व्युत्पत्तौ न हीयामहे, इत्येव अत्र दिदर्शयिषितम्।

PAPA – PAKA -- PATA

(This verse is really untranslatable. However, an attempt is made :)

The '*Shapa*' (curse) sacrificed its '*sha*' (sha–letter; also, happiness), and admitted '*pa*' (–letter) from '*kopa*' (–word; also, through anger); it then became '*papa*' (–word; also, sin). In order to conceal its sinister look, it exchanged its '*pa*' (–letter)

for '*ka*' (–letter; also, happiness) of the '*kaka*'s (crows). As a result, both (the '*papa*' and the '*kaka*') became '*paka*'. Still, not having attained happiness, the '*paka*'s, obviously to court '*pata*' (–word as name; also, downfall), are now seeking '*ta*' (–letter; also, that, means happiness) from the '*pita*' (yellow) people (i. e. the Chinese).

पा प – पा क – पा त !

(या पद्याचें भाषांतर केवळ अशक्य आहे ; तथापि कांही खटपट करून पाहतां येईल –) शापानें आपल्यांतलें 'श' (-अक्षर; तसेंच, समाधान) सोडलें, आणि कोपांतून (कोप-शब्दांतून; तसेंच, क्रोधानें) 'प'(-अक्षर) घेतलें; त्यामुळे 'शापा'चें झालें 'पाप'.

मग पापानें आपला अमंगळपणा लपविण्यासाठी 'काकां'शीं (=कावळ्यांशीं) देवाण-घेवाण केली : 'प'(-अक्षर) दिलें, आणि 'क' (-अक्षर ; तसेंच, सुख) घेतलें. यामुळे 'पाप' आणि 'काक' हे दोघेहि 'पाक' झाले.

इतकें करूनसुद्धा स्वास्थ्य मिळालेंच नाही. तेव्हा आता 'पाकां'-नी आपला 'पात' घडवून आणण्यासाठी 'पीत' जनांकडून (=चिन्यां-कडून) तें (=स्वास्थ्य ; तसेंच 'त' हें अक्षर) मिळविण्याकरिता हात पसरला आहे.

□

का को लू की य म्

काकानां नगरे कदापि बहवः काकैरुलूका हताः ,
तेनामर्षवशादुलूकनगरे काका उलूकैर्हताः।
औलूक्योऽप्ययशः प्रमार्ष्टुमवधीत् स्वानेव , संदूषयन् –
'तत्रस्थस्वजनद्रुहो धिग्' इति, (स ह्यत्रस्थितेभ्योऽद्रुहत्)

औलूक्यः–उलूकानाम् अधिपतिः। स्वान् – उलूकान्। तत्रस्थस्वजन°–काकनगरस्थोलूकजन°। अत्रस्थिताः – उलूकनगरस्थाः (उलूकाः)। इदं 'काकोलूकीयं' न पञ्चतन्त्रगतम्, किं तु लोकतन्त्रगतम्।

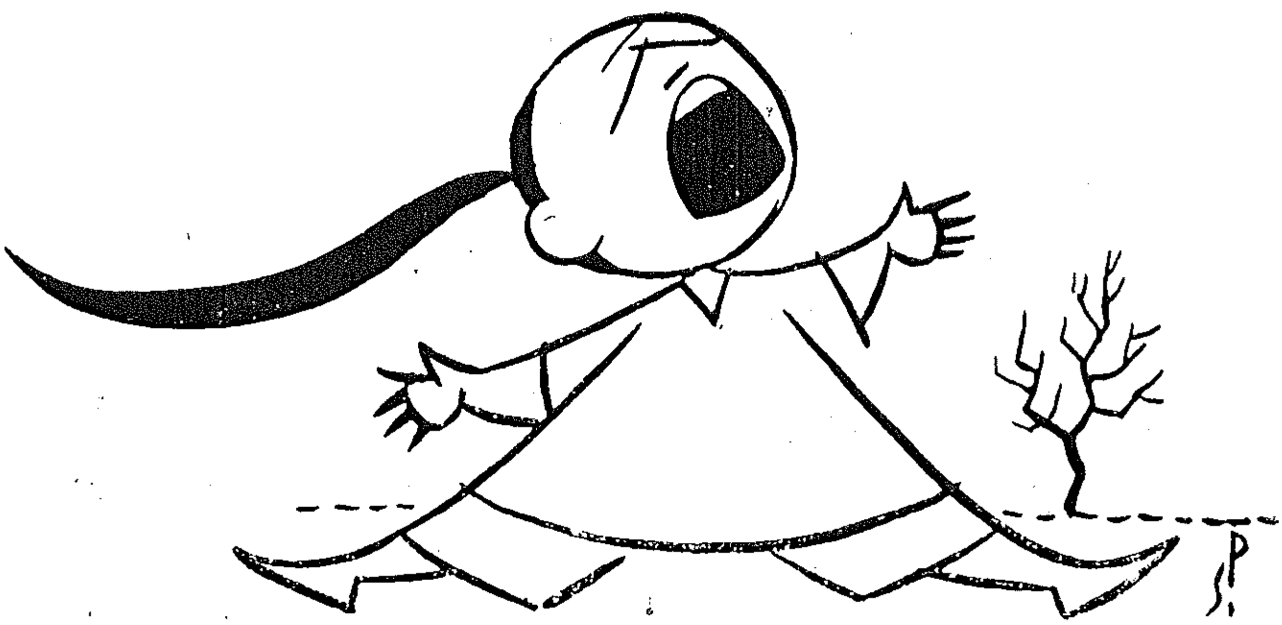
THE STORY OF CROWS AND OWLS

Once, in the city of crows, many owls were massacred by the crows. To retaliate in the city of owls, crows were massacred furiously by the owls. Then the king of owls, in order to efface the disgrace to him from the riots in his land, himself killed some of his own kin, accusing them, 'O fie, fie upon you ! You are the enemies of your own kin in the crow-city.' (Himself, he was the enemy of his kin in his own city !)

कावळे आणि घुबडें

(पंचतंत्रांतल्या इतिहासाची पुनरावृत्ति :) एकदा कावळ्यांच्या राज्यांत कावळ्यांनी खूप घुबडें मारलीं. तेव्हा रागारागानें घुबडांनीहि घुबड़राज्यांत कावळे मारले. यामुळे आपल्या नांवाला लागलेला कलंक धुऊन काढण्यासाठी घुबडांच्या राजानेंहि आपल्या राज्यांत कांही घुबडांचाच जीव घेऊन त्यांना ठपका दिला : 'तेथल्या (=काकराज्यांतल्या) स्वजनांचे हे शत्रु आहेत. यांचा धिक्कार असो!' (तो स्वतः येथल्या – घुबडराज्यांतल्या – स्वजनांचें शत्रुत्व करीत होता!)

□

अ र ण्य रु दि त म्

'वत्स, क्रन्दसि?' 'ताडितोऽस्मि विशिखैर्मित्रैः शिखावानहं,'
'ज्ञाप्यन्तां गुरवः,' 'न तेऽपि शिखिनामाकर्णयन्ति ध्वनिम्'।
'तत् तातं व्रज,' 'हा हतोऽस्मि !
कुरुते नात्मीयतां मय्यसौ,'
'माता तेऽस्ति ?' 'पतिव्रता किमबला
सा तातमुल्लङ्घयेत् ?'॥

प्रथितं हि लोके यत् परम्परानुसारेण उपनयनानन्तरं शिखां वर्धयन्तः बालकाः विद्यालयेषु अतथाविधैः बालकैः उपप्लूयन्ते। ननु किं एतावदेव कथयितुं पद्यम् उपन्यस्तम्, अथवा अस्ति अभिप्रायान्तरमपि? – स्यादपि। प्रभवति काव्यार्थस्य विदग्धजनः।

A CRY IN THE DESERT

'Lad! You are weeping?'

'I was beaten by my friends. I have a tuft of hair on my head; they have not.'

'Then inform your teachers.'

'They too do not listen to the words of people who have such tufts.'

'Then, go to your father.'

'Alas! I am done for! He is not prepared to call me his.'

'Do you have mother?'

'Ya. But she is powerless, and moreover, faithfully obedient to her husband. How could she then act against my father?'

ओसाडगांवांत आक्रोश!

'बाळ कां रे रडतोस?'

'मी शेंडी राखणारा म्हणून बिनशेंडीवाल्या मित्रांनी मला मारलें.'

'मग गुरुजींना जाऊन सांग.'

'ते शेंडीवाल्याचा शब्दहि ऐकून घेत नाहीत.'

'तर मग वडिलांच्याकडे जा.

'मग तर मलोंच! ते मला "आपला" म्हणायलाहि तयार नाहीत.'

'आई आहे तुला?'

'आहे. पण पतिव्रता, त्यातून अबला. ती वडिलांच्या शब्दा-बाहेर कशी जाणार?'

□

चतुरः शशकः

नित्यं पाकवृका हरन्ति रभसाद् भट्टारकास्मत्पशून्,
कार्यः कश्चन पाकशासनविधिर्जीवेम येनाक्षतम्।

एकैकं क्रमशोऽथवा प्रहिणुमः सर्वे पशुं प्रत्यहं,
यावत् कश्चिदुदेति नीतिनिपुणः सिंहोपघाती शशः ॥

एषा सीमाप्रदेशवासिनां भारतीयानां शासनाधिकारिणं प्रति उक्तिः। 'पा क शा स नः' इति इन्द्रस्यापि संज्ञा। अत्र पञ्चतन्त्रकथा अनुसंधेया।

The Clever Hare

(A *Panchatantra* story retold :) 'Good Sir, the Pak wolves lift our cattle forcibly every day. Take then some measures to punish them, so that we may live undisturbed. If you cannot do this, we will arrange by turns to send an animal every day until there arises a hare clever in diplomacy and capable of destroying a lion !'

हु शा र स सा

(पंचतंत्रांतल्या गोष्टीचा नवावतार –) महाराज ! पाक नांवाचे लांडगे रोज आमचीं गुरें पळवतात. त्यांचा कांहीतरी बंदोबस्त कराल, तर आम्हांला सुखाने जगतां येईल. हें करतां येत नसेल, तर आम्हांला पाळ्या तरी ठरवून द्या, म्हणजे रोज एकेक जनावर आम्ही पाठवत राहूं आणि सिंहालाहि खडे चारणारा हुशार ससा कधीकाळीं निघेल, त्याची वाट पाहूं !

□

उ पा यः

'कश्मीराः कवलीकृताः, स्वविषयान्निष्कासिता हिन्दवः,
पाकैर्नोऽपहृताः स्त्रियः', – प्रतिदिनं क्रन्दत्यसौ भारतः।

नास्माकं बलमस्ति, नावति जगद्, भो भारताधीश्वर !
' मुस्लीमा भवते 'ति शाधि सकलान् !
शान्तिर्भवेच्छाश्वती ॥

THE SOLUTION

' Pakistanis have grabbed Kashmir; they have expelled Hindus from their land; they ravaged our women; '— thus cries India every day. Now, we are powerless; and the world has no interest in saving us. O lord of India ! By a single ordinance, direct all people to become Muslims; and there will rule eternal peace ! '

उ पा य

' पाकिस्तानने काश्मीर गिळलें, आपल्या प्रदेशांतून हिंदूंना हाकून लावलें, आमच्या बायका पळवल्या,' – रोज भारताचा आक्रोश चालला आहे. आता आमच्यापाशीं तर पुरेसें बळ नाही; आम्हांला वांचवायला जगालाहि वेळ नाही. हे भारताच्या नियंत्या ! सगळ्या लोकांना ' मुसलमान व्हा,' म्हणून कां नाही हुकूम करीत ? म्हणजे एकदाची कायमची शांतता होईल !

□

७. लोकाग्रणीपद्धतिः

THE WAY OF THE LEADER

पुढारी प्रकरण

सत्यम्

सा भव्या नगरी, स उत्सवमदः, तस्मिन् स लोकाग्रणीः,
पार्श्वे तस्य च देशभक्तपरिषत्, तत् 'कामराज'व्रतम्।
सा नीतिर्धवला, स शौचमहिमा, तत् सौरसत्रं महत्, –
सर्वं यस्य सुखेन माति जठरे, सत्यं तदुज्जृम्भताम्॥

अस्य मूलं काचन वार्ता – 'जयपूर-कॉङ्ग्रेस'-अधिवेशने मद्यस्य पूराः अवहन् इति। 'सा रम्या नगरी महान् स नृपतिः' इति भर्तृहरिपद्यस्य नूतनीकरणमेतत्। सौरसत्रम् – सुरायाः इदं सौरम्। सौरं सत्रम्।

TRUTH

The glorious city, the grand festival, the great leader, the assembly of servants of the country around him, talk of the

great Kamaraj vow, the pure bright ethics, the emphasis on cleanliness, and the stupendous session of wine drinking,– may the Truth, in which all this is accommodated comfortably, prosper !

स त्य (ज य पू र काँ ग्रे स)

ती संपन्न पुरी, उरूस उमदा, नेताहि तो थोरला,
संतांच्या शुभ मांदियाळित उदो सेवाव्रताचा भला ।
नीती शुभ्र, शुचित्वही झळझळे त्या मद्यगंगेवरी , –
मावे सर्व जयांत हें, फळफळो तें सत्य विश्वांतरीं ! ॥

(वानरपंडितकृत समश्लोकी)

□

अ ग्र णीः

धर्म्यं यत्, तदलोकसंमतमिति त्यागोचितं ख्यापयेत् ;
यल्लोकाभिमतं, न धर्म्यमिति तन्निःशङ्कमुत्सारयेत् ।
धर्म्यं लोकमतं च यत्, परिवदेत् ' नैतन्नयस्योचितं '; –
लोकान् गड्डलिकोपमानगणयन् स्वैरं चरेदग्रणीः ॥

न यः – पॉलिसी । ग ड्ड लि का – मेषपङ्क्तिः ।

THE LEADER

What is just should be declared rejected under the excuse that it is not approved of by the people; and what is most desired by the people should be discarded unhesitatingly under the excuse that it is not just. What is just and also approved of by the people

should be condemned as not in keeping with the policy. In brief, the leader should act at his sweet will without caring for the sheeplike public.

पु ढा री

जें न्याय्य असेल, तें 'लोकांना अमान्य' ठरवून धुडकावून लावावें. जें लोकांना मान्य असेल, तें अन्याय्य ठरवून बेदिक्कत झुगारावें. जें न्याय्य आणि लोकमान्यहि असेल, त्याला म्हणावें, 'हें आपल्या धोरणाला सोडून आहे.' लोक काय, मेंढयांसारखे कोणाच्या तरी मागून जायचेंच जाणत असतात. त्यांना खुशाल धाब्यावर बसवून पुढाऱ्याने मन मानेल तसें वागावें.

□

छ त्र प तेः आ ग म न म्

घुष्टं नाम निजं दिवा निशि सदाप्याकाशवाणीमुखात्
शृण्वंश्छत्रपतिर्द्रुतं पुनरपि स्वर्गादिवाप्नोद् भुवम् ।
तं दिल्लीपतयो निरुध्य सभयं श्रित्वा 'सुरक्षाविधिं'
नष्टं शार्करमित्यशङ्कहृदया आग्रापुरेऽस्थापयन् ॥

छत्रपतिः शिवाजिः औरङ्गजेबेन आग्रायां निरुद्धः मधुरिकापेटिकासु (मधुरिका = मिठाई, स्वीट्स्) लीनः पलायामास, इति श्रूयते । संप्रति तु चहापर्याप्तापि शर्करा कथंकथमपि आसाद्यते । दूरे मधुरिकायाः कथा ! तदेवं मधुरिकाभावे पेटालीनः कथं पलायेत, इति दिल्लीपतीनाम् आकूतम् । कथं पुनः स्वतन्त्रे भारते दिल्ल्यां छत्रपतेः बन्धनम् ? उच्यते । दिल्लीगोत्रं हि च्छत्रपतिगोत्रेण नित्यं विरुध्यते, वसिष्ठविश्वामित्रवत् ।

Return of the Chhatrapati

(A story of post-Chinese aggression days-) Hearing his name being announced day and night on All India Radio, Poona, the Chhatrapati (Shivaji) hastily descended to the earth from the heaven. This alarmed the lords of Delhi (can history permit Delhi to be friendly with the Chhatrapati ?); and they arrested him under the Indian Security Act. This time they detained him unhesitatingly at Agra, considering that no sweets are available in the city owing to the disappearance of sugar! (While in Aurangzeb's custody at Agra, Shivaji had escaped in large baskets of sweetmeats.)

छत्रपतींचें आगमन

(चीनच्या आक्रमणानंतर) आपलें नांव दिवसरात्र सतत पुकारलें जात असलेलें 'पुणें आकाशवाणी'च्या द्वारा ऐकून छत्रपति स्वर्गांतून घाईघाईने पृथ्वीवर आले. त्याबरोबर दिल्लीपति घाबरे झाले; त्यांनी छत्रपतींना सुरक्षा-कायद्याच्या आधाराने तत्काळ अटक केली; आणि (साखरच नसल्यामुळे) मेवामिठाई बाजारांतून नाहीशी झाल्याची खात्री पटल्यावर त्यांनी त्यांना निर्धोक मनाने आग्र्यांत ठेविलें !

□

अभिनवा केकावली

वर्षासूपनतासु मेघवलयं दृष्ट्वा नभस्युत्थितं
नृत्यद्भिः शिखिभिः कलापवलयान्युद्धाटच केकायितम् –

'मित्र स्निग्ध ! दिवोऽमृतैर्मधुभृतैस्तृष्णां हर प्राणिनाम्,
वस्त्रं मारकतं महार्हमनया भ्रातर्भुवा धापय' ॥
नेपालाधिपतिं निषिद्धगमनं स्मृत्वा तु संघोत्सवे
जाताशङ्कतया पुनर्जलवहं प्राहुर्मयूरा इदम् –
'किं त्वम्भोद ! पुनः क्षमस्व वचनं, नीतिः स्थिरा मानवी,
स्यास्त्वं श्वेतपटो, भवेरनुमतस्त्वं सर्वकारैर्यथा' ॥

अत्र इदं मूलम् – राष्ट्रिय-स्वयंसेवक-संघस्य मकर-संक्रमणोत्सवार्थं नेपालनरेशः अध्यक्षत्वेन निमन्त्रितः आसीत् । सः उपस्थिते उत्सवे सर्वकारेण प्रतिषिद्धः नागतः ।

Ode to the Cloud

At the approach of the rainy season, the peacocks were inspired by the throng of clouds gathered in the sky. They unfurled their trains of coverts, started dancing and sang this ode to the cloud –

'O dear friend ! Bring ye the sweet nectar of the heaven and quench the thirst of all creatures; and cover the earth, O brother ! with a rich shawl of emeralds !'

Of a sudden, the peacocks remembered that the king of Nepal was prohibited from attending a ceremony of the RSS ! Apprehending something untoward, they once again made this appeal to the cloud –

'But , cloud dear ! excuse us for the advice. Human laws are very rigorous. Don't forget to be clad in white when you come; this will ensure the government's consent !'

न वी के का व ली

पावसाळा आला. आकाशांत मेघांची गर्दी झाली. ती पाहून मोर पिसारा पसरून नाचूं-गाऊं लागले, – ' जिवलग मित्रा ! स्वर्गातलें गोडचगोड पाणी उदंड वर्षून प्राणिमात्रांची तहान निवव. आणि गड्या, या भूमीला पाचूंची उंची शाल पांघरूं घाल !'

पण तेवढ्यांत त्यांना आठवलें की, संघाच्या उत्सवाला जाण्यास नेपाळनरेशांना सरकारने प्रतिबंध केला होता. त्यामुळे धास्तावून मोर मेघाला पुन्हा असें म्हणाले, – ' पण मित्रा मेघा, पुन्हा सांगतों त्याची क्षमा कर. माणसांचे कायदे फार कडक असतात. तूं येशील, तो पांढरी कोटटोपी घालून ये ; म्हणजे तुझ्या येण्यास सरकारी मंजुरी मिळेल. '

□

त्रि वि धाः प क्षाः

भूतं केवलमुत्खनन्ति कतिचित्, निन्दन्ति भव्यं भवत् ;
स्वप्नान् खे विलिखन्ति केऽपि मनसा, छिन्दन्ति भूतं भवत् ।
भूतं भव्यमुपेक्ष्य केचन भवच्चिन्तैकचिन्तापराः ;
भूतं भावि भवद् य ईक्षितुमलं, पक्षः कुतस्तादृशः ? ।।

भारतस्थराजनैतिकपक्षाणां समासतः वर्णनम् एतत् । आद्ये पर्याये निदर्शनम् – हिन्दुमहासभा । द्वितीये – कॉङ्ग्रेस । तृतीये – कम्युनिस्ट ।

THREE TYPES OF POLITICAL PARTIES

There are some who engage themselves in unearthing the past only; they condemn the present and the future. Others only depict dreams of the future in the air; they

turn their back upon the past and the present. Still others, ignoring the past and the future, are engrossed in contemplating the present only.

Is there any party that can see all the three, – the past, the present and the future ?

तीन प्रकारचे पक्ष

कोणी केवळ भूतकाळच उकरत बसतात; वर्तमान आणि भविष्य यांना नांवें ठेवतात. दुसरे कोणी हवेंत भविष्याचीं स्वप्नेंच तेवढीं रेखाटत बसतात; भूत आणि वर्तमान यांच्याशीं काडीमोड करतात. आणखी कोणी भूत आणि भविष्य यांची उपेक्षा करून केवळ वर्तमानाचीच चिंता वाहतात. जो भूत, वर्तमान आणि भविष्य – तिन्ही पाहूं शकतो, असा पक्ष आहे कुठे ?

□

अद्वैतसिद्धिः

त्यागं सत्यमहिंसनं प्रतिपदं नीतिं च मृद्नन्ति ये,
व्याख्यान्ति स्वयमेव तानि रसतस्तत्त्वानि लोकस्य ते ।
चित्रं किंचन नात्र, सर्वं इह चेच्चौर्योपजीवी जनः,
कः किं कस्य हरेत् ? (गृहे निवसतामद्वैतसिद्धिर्भवेत् !) ॥

'कः किं कस्य हरेत् ?'– एकार्थकमेतत् 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत्' इत्यादिना बृहदारण्यक-वचनेन। यतः एवं, तस्मात् – 'गृहे निवसता ...'।

THE ATTAINMENT OF NON-DUALITY

Sacrifice, truth, non-violence, morality – those who trample these principles at every

step themselves preach them piously to the masses. And this is not surprising; for, if all were to live by theft, who will rob whom, and of what ? (Indeed, in that case, all will attain Upanishadic non-duality while yet comfortably dwelling in their homes !)

अद्वैताची सिद्धि

त्याग, सत्य, अहिंसा, नीति यांना जे पावलोपावलीं तुडवीत असतात, तेच लोकांपुढे या तत्त्वांवर मोठ्या कळकळीने व्याख्यानें देत असतात ! पण यांत आश्चर्य तरी कसलें ? असें पहा की, सगळ्याच लोकांनी जर चोरीवर जगायचें ठरविलें, तर कोण म्हणून कोणाचें काय पळविणार ? (पण असा प्रसंग उद्भवला, तर लोकांना घरबसल्या अद्वैताची सिद्धि हस्तगत होईल !)

□

विनिमयः

'रक्तं यच्छत मे, विमुक्तिमथ वो दास्यामि दास्यादहं !'
वाचो नेतुरिमाः प्रतिध्वनिशतेष्वेतेषु याता लयम् –
'मह्यं दत्त मतं, यथेच्छमथ वो दास्येऽहमाश्वासनं' !
'मह्यं दत्त धनान्यहं सफलतां दास्यामि वः कर्मणि' ! ॥

प्रथमः चरणः – स्मर्यताम् 'तुम मुझे खून दो; मैं तुम्हें आजादी दूंगा !' इति सुभाषभाषितम् । मतं – निर्वाचनगतम् ।

EXCHANGE

'Give me your blood; and I shal give you independence !' – these words

of Netaji were drowned in the following hundreds of echoes :

'Give me your vote; and I shall give you (vain) promises liberally !'

'Give me your money; and I shall ensure that your work is done !'

देवघेव

'तुम्ही मला रक्त द्या; मी तुम्हांला स्वातंत्र्य देतों !' नेताजींचे हे शब्द पुढील शेकडों पडसादांच्या गोंगाटांत पार बुडून गेले :

'तुम्ही मला मत द्या; मी तुम्हांला भरपूर आश्वासनें देतों.'

'तुम्ही मला पैसे द्या ; मी तुम्हांला तुमचें काम फत्ते करून देतों.'

□

'दातारः'

दातारोऽपि हि यत्र पूतवसना लोकोपकारव्रताः
काले प्राप्य हिरण्यगर्भपदवीं (को वेद, कैः साधनैः !)।
उत्सृज्यात्र यशो हिमाद्रिविशदं सार्धं धनैः कोटिभिः
पुण्यां यान्ति गतिं, तदेव किमिदं निष्काञ्चनं भारतम् ? ॥

प्रायेण हि अस्मिन् लोके दातारः निर्धनतां गताः दृश्यन्ते श्रूयन्ते च, यथा चारुदत्तादयः। तेन यत्र भारते दातारः अपि धनवतां प्राग्रसराः भवन्ति, कीदृशी तत्रत्या समृद्धिः स्यात् ! अत्र किल निदर्शनम् अचिरदिवंगताः केचन 'दातारा:'। ('दातारः, दातारा:'– केवलमाकारतो भेदः।)

The Munificent

Is this the same (proverbially) poor India where even the munificent, clad in white and pledged to serve the people reach, in course of time, the position of the Creator (also, the wealthy ones); (who knows, by what means !) and departing for heaven, leave behind them a reputation as white as the snow of the Himalayas together with the currency notes of crores of rupees ?

‘ दा ता र ’

ज्या देशांत शुचि वस्त्र परिधान केलेले, लोक-कल्याणाचें ब्रीद मिरवणारे ‘दातार’देखील (= दानशील लोकहि) कांही काळांत हिरण्य-गर्भ (= १. ब्रह्मदेव; २. गर्भश्रीमंत) होतात, (कसे, कोण जाणे !) आणि हिमालयासारखी धवल कीर्ति, तशीच कोटयवधीची धनदौलत मागे ठेवून पुण्यलोकाला जातात, —

दरिद्री भारत म्हणतात, तो हाच काय ?

□

नि र्वा च न सू क्त म्

काले वर्षंतु मातिवर्षंतु घनो, भूमिश्च मा कम्पतां,
दत्तां क्षेत्रमकृष्टमेव हि फलं, स्यादश्रमं वेतनम् ।
स्त्रीणां सुप्रसवोऽस्त्वगर्भवहनं, मा भूच्च मृत्योर्भयम्, –
प्राप्तुं सर्वमिदं यदीच्छथ, ततो मह्यं मतं दीयताम् ॥

The Psalm of Election

The rain should fall in time but not in excess; there should be no earthquakes; the land should yield without tilling; there should be salaries without work; the womankind should deliver babies without the trouble of pregnancy; there should be no danger of death; – if you want to have all this, vote for me !

निवडणूक-स्तोत्र

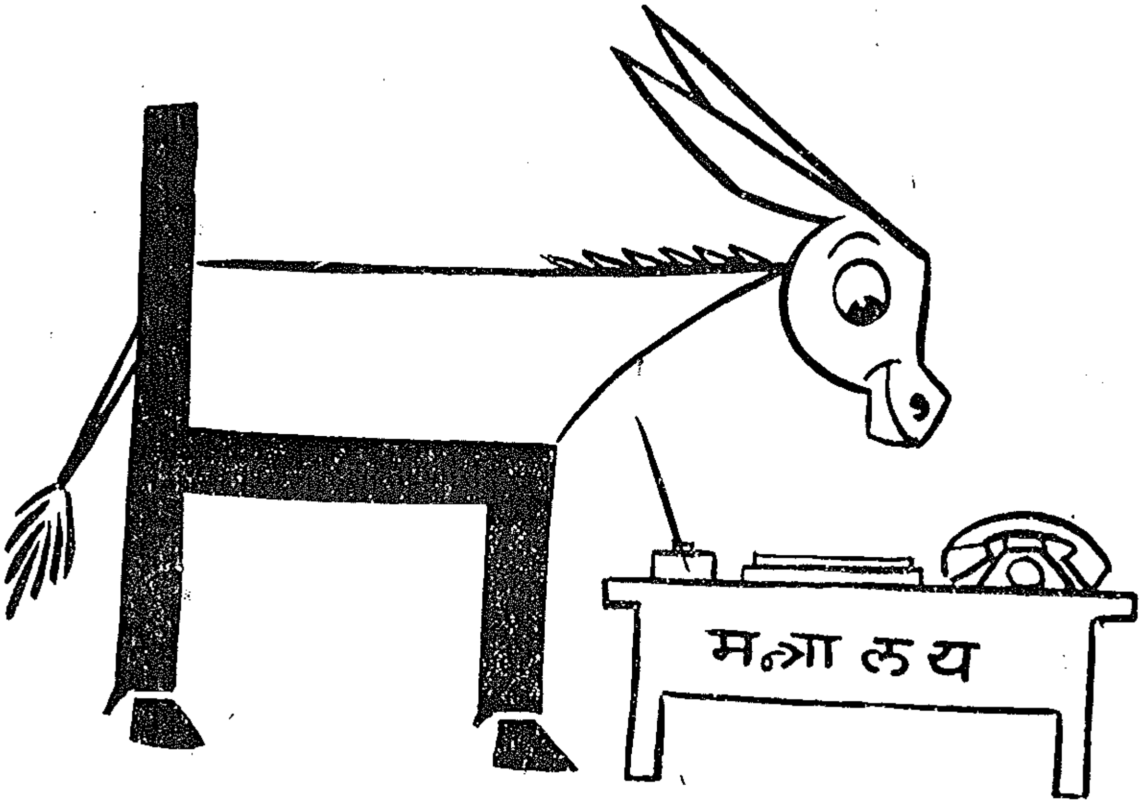
पाऊस वेळेवर पडावा पण अति पडू नये, भूकंप होऊं नयेत, जमीन न नांगरतांच पीक पदरांत पडावें, काम न करतां पगार मिळावा, स्त्रियांना गर्भ न वाहतांच प्रसूत होतां यावें, कोणालाहि मरण येऊं नये, – हें सर्व व्हावयास तुम्हांला हवें असेल, तर लोक हो ! मला मत द्या !!

□

गर्दभः

यत् त्वं गर्दभ ! कच्चरेषु रमसे, वेत्थाङ्घ्रिविद्यामलं;
नैष्कर्म्यं विजहासि यच्च नतरां पत्या न चेच्चोदितः ।
अत्यर्थं खलु ताडितोऽपि न धियः साम्यादसि प्रच्युतः;
तत् त्वं दम्भमधीष्व, येन पदवीं मन्त्रालये लप्स्यसे ।।

अङ्घ्रिविद्याम् – पाद(प्रहार)विद्याम् । अलम् – पर्याप्तम् ।

To THE Ass

O dear ass ! You are at home in rubbish; you know very well the art of the foot (i. e. kicking); you do not give up inactivity if not flogged by the master; even when excessively thrashed, you do not lose tranquility of mind. If you now learn only hypocricy, why, you will get a place in the ministry !

गाढवास

हे गाढवा ! तूं कचऱ्यांत लोळतोस. पादविद्येंत तूं पारंगत आहेस. मालकाने ढोसलें नाही, तर तूं सुस्तपणा मुळीच सोडत नाहीस. वाटेल तेवढें बडवलें, तरी तूं चित्तशांति ढळूं देत नाहीस. मग तूं थोडें ढोंग कां रे शिकत नाहीस ? म्हणजे मंत्रालयांत तुला खुर्ची मिळेल की !

□

श्र द्धा ञ्ज लिः

सा तत्त्वाभिरतिर्जनेषु परमा प्रीतिस्तवाहैतुकी
तद् धैर्यं पविनाप्यभेद्यमनिशं कार्ये च सा व्यापृतिः ।
एतैस्त्वं पुरुषोत्तमोत्तमगुणैर्भूमिं सदैवाभजः !
तुभ्यं स्वस्त्यतथागुणाः स्वबलतो भूतिं भजामो वयम् ॥

जनेषु प्रीतिः । अनिशं व्यापृतिः । पु रु षो त्त म !— संबुद्धिः । वयमपि त्वादृग्गुणाः सन्तः भूमिमेव अभक्ष्याम । न च वयं तथा; तस्मात् न तथा । अतथागुणानां मातृ-भूमिभजनाशक्तौ को दोषः ? अपि च, भूमिभूत्योः म-त-कारमात्रकृतः भेदः । अतः त्वदपेक्षया नातीव परिहीयामहे ।

HOMAGE

Great man ! your devotion to principles, your deep disinterested love for the people, your courage impervious to the thunder-bolt, your constant application to work, – gifted with all these good qualities, you always devoted yourself to the service of the land. May God give you peace ! We shall, as best we can, devote ourselves to the acquisition of wealth; for we do not have such qualities.

श्र द्धां ज लि

हे थोर पुरुषा ! तुझी ती तत्त्वनिष्ठा, जनतेवरचें तें तुझें अकृत्रिम प्रेम, वज्रानेहि न भंगणारें तें तुझें धैर्य, आणि ती तुझी निरंतर कार्यमग्नता, — या श्रेष्ठ गुणांच्या योगाने तूं सतत (मातृ-) भूमीची

सेवा केलीस. तुला आमचे धन्यवाद ! आमच्या अंगीं कांही तुझ्यासारखे गुण नाहीत. तेव्हा आम्ही यथाशक्ति 'भूती'ची (= संपत्तीची) सेवा करूं !

□

म न स्य न्य त् , व च स्य न्य त्

हा नेतः ! क्व गतोऽसि ?
(नास्ति मुकुटस्यार्हो मदन्यः पुमान् !)
दीर्णं मे हृदयं शुचा! (भवति चेत् स्पर्धारणः, का क्षतिः?)।
मा नः स्तात् तव विस्मृतिः !
(यदि पदं कुर्यां विपक्षोरसि ... !)
शान्तिं प्राप्नुहि शाश्वतीं ! (जनमतं ?)
तस्मै निवापाञ्जलिः ! ।।

दिवंगताय नेत्रे कस्यापि भावगर्भः श्रद्धाञ्जलिः । प्रतिचरणं प्रथमं वाक्यं प्रकाशम् । द्वितीयम् आत्मगतम् ।

WORDS AND THOUGHTS

(In a public condolence meeting, a speaker is paying homage to the departed leader :)

(*Aloud* –) Alas ! O leader, where have you gone ? (*To self* –) There is now none but me that deserves the crown. (*Aloud* –) My heart is rent with grief ! (*To self* –) Even if a contest is inevitable, I shall not budge an inch ! (*Aloud* –) May we never forget you ! (*To self* –) If only I

can tread over the chest of my opponents –! (*Aloud* –) May you attain eternal peace! (*To self* –) And as to the public opinion, (*Aloud* –) we offer our funerary libations!

पो टां त ए क, ओ ठां त ए क !

(एका दिवंगत नेत्याला आदरांजलि. प्रत्येक चरणांतलें पहिलें वाक्य प्रकट भाषण; दुसरें, मनांतलें भाषण.)

हाय रे नेत्या ! कुठे गेलास तूं ? (माझ्याखेरीज दुसरा गादीला योग्य वारस आता आहे कुठे ?)

दुःखाने माझें ऊर फाटून निघालें आहे ! (निवडणूक होणें अटळ असेल, तर होऊन जाऊं दे. काय हरकत आहे ?)

आम्हांला तुझा कधीहि विसर पडूं नये. (एँ ! आता विरोधकांच्या छाताडावर असा पाय रोवीन ...)

तुला चिरंतन शांति लाभो ! (आणि लोकमत ?) ... त्याला आमची तिलांजलि ! !

□

ची ना य त स्मै न मः !

‘ भूभक्ताः सुपथाच्च्युताः, स्वयमपि भ्रान्ताः परभ्रामकाः,
जात्यन्धा रुधिरेप्सवः , मनुजताविद्वेषिणस्तस्कराः ’ ।
ईदृक्षा अपि यत्कृपालववशात् पूज्या अभूवन् क्षणात्
जाल्माश्छत्रपतिप्रतापसदृशाः , चीनाय तस्मै नमः ! ॥

भू भ क्ताः सु प था त् च्यु ताः – मिस्लेड् पेट्रियट्स्।

WE BOW TO THE CHINESE !

‘ Misled patriots, themselves confused and confusing others too, blind with

communal frenzy, bloodthirsty, enemies of mankind, robbers, ' – this was the reception accorded so far to Chhatrapati Shivaji, Rana Pratap and others. We bow to the Chinese by whose grace these scoundrels became respectable in a single moment !

त्या ची न ला न म स्का र अ सो !

'वाट चुकलेले देशभक्त ! स्वतः माथेफिरू, आणि दुसऱ्याचेंहि माथें फिरविणारे ! जात्यंध रक्तपिपासु ! मानवतेचे शत्रु ! चोर !' असे असलेलेसुद्धा शिवछत्रपति, राणा प्रताप वगैरे हरामखोर ज्याच्या केवळ कणभर कृपेने क्षणभरांत पूजनीय ठरले, त्या चीनला आमचा नमस्कार असो !

□

बु द्धं स र णं ग च्छा मि

कत्वा पावचनं, पवेसिय ततो सब्बं जनं सुञ्ञतं
थेरो मुम्बइयं अगंछि सरणं बोद्धं तिकं भत्तिया ।
पत्तो तत्थ तथागतोऽब्रवि , ' मया यं धम्मिका ! भासितं,
तं सुञ्ञं ' ति, – धिगित्यनीयत जनैर्बुद्धः स्वयं शून्यताम् ॥

इदं पद्यं प्रायेण पालिभाषामयम् । संस्कृतच्छाया – 'कृत्वा प्रवचनं प्रवेश्य च ततः सर्वं जनं शून्यतां स्थविरः मुम्बय्याम् अगच्छत् शरणं बौद्धं त्रिकं भक्त्या । प्राप्तस्तत्र तथागतोऽब्रवीत् – मया यद् धार्मिकाः ! भाषितं तत् शून्यम् इति ' । अयं भावः – प्रायेण महान्तः जनाः अविद्यमानाः एव नाममात्रेण लोकानां रुचये भवन्ति, न स्वरूपतः । अतः खलु

जीवन् जनः प्रायेण महान् इति न स्वीक्रियते। अथ कदाचित् मृत्युमुद्राङ्कितः लब्धमाहात्म्यः कश्चन पुरुषः केनापि अद्भुतेन विधिना पुनः भुवम् अवतीर्य स्वयमेव स्वोपदेशं विपरिवर्तयेत्, प्रसिद्धिम् उत्सार्य अर्थान्तरे वा व्यवस्थापयेत्, किं तस्य जनाः कुर्युः ? – उत अस्य वचः न शृणुयुः, उत एनं हन्युरपि ! प वे सि य ....सु ञ्ञा तं– 'सर्वं शून्यम्' इति उद्घोष्य। बो द्धं ति कं– बुद्ध-धर्म-संघाख्यम्। त था ग तो – बुद्धः। अत्र विषये 'सर्वं शून्यम्' इतिसंज्ञं 'तत्त्ववित्पद्धति'गतं पद्यमपि पठ्यताम्।

I Bow to the Buddha

(This stanza is in *Pali* language except the last quarter.) Once in Bombay, a Buddhist dignitary preached to the people, called them 'void' (*shoonya*) in their face, and piously took refuge in the Buddhist triad, – the Buddha, the Dhamma and the Sangha. Soon after, the Buddha himself arrived there; and addressed the people, 'O pious ones ! All that I preached is also void.'

'Shame ! Shame !' roared the people; and the very next moment, they transformed the Buddha himself into the void !

मी बु द्धा ला श र ण आ हें

एकदा एका बौद्धाचार्याने मुंबई मुक्कामीं धर्मोपदेश केला, सगळ्या लोकांना 'शून्य' (असार) म्हणून घेतलें, आणि बौद्धांच्या

तिळचाला (बुद्ध, धम्म, संघ) तो भक्तिभावाने 'शरण' बोलला. एवढयांत तेथे स्वतः बुद्धच येऊन ठेपला. तो म्हणाला, 'धर्मनिष्ठ हो ! मीं जें-जें उपदेशिलें आहे, तें सर्व शून्य आहे.' त्याबरोबर 'धिक्कार! धिक्कार!' म्हणून लोकांनी खुद्द बुद्धालाच शून्य करून टाकलें !

□

हे कौटिल्य !

यस्ते नन्दनिषूदने सुहृदभूत् , प्रत्यूहभूतं ततो
दृष्ट्वा पर्वतकं बलिं त्वमकरोः शत्रोः प्रयोगस्य तम् ।
वृद्धचै ते तदभूत्, क्षयाय च रिपोः, – या कास्तु नीतिस्तव;
हे कौटिल्य ! न निःस्पृहो यदि, ततस्त्वं वस्तुतो राक्षसः ॥

अत्र 'मुद्राराक्षस' संज्ञं नाटकम् अनुसंधेयम् । राजनीतौ हि निष्ठुरोपायकपटादिप्रयोगः निःस्वार्थानामेव शोभते, न स्वार्थान्धानाम् ।

O KAUTILYA !

You victimized *Parvataka* to the murderous plans of your enemy, when later you found him a stumbling block in your way, though he had been your ally in uprooting the *Nandas*. This strengthened your side and weakened that of your opponents.

Whatever this your policy, if you had not been personally disinterested, O *Kautilya !* you would certainly have been a real *Rakshasa* (a demon) !

हे कौटिल्या !

नंदांचें निर्मूलन करण्यांत ज्यानें तुला साहाय्य केलें, तो पर्वतक पुढे अडगळ वाटूं लागल्यावर तूं त्याला शत्रूच्या कारस्थानापुढे बळी दिलेंस. यामुळे तुझें बळ वाढलें, शत्रूचें खचलें, — अशी तुझी नीति कांही कां असेना. हे कौटिल्या, तूं जर स्वतः निरिच्छ नसतास, तर तूंच खरा राक्षस ठरतास !

□

८. जीवनोद्योगपद्धतिः

THE WAY OF LIFE AND WORK

जी व न व्य व सा य प्र क र ण

ते के ? – न जा नी म हे !

एते सत्पुरुषाः परार्थघटनैः स्वार्थान् विच्चिन्वन्ति ये ;
सामान्याः परनिर्व्यपेक्षमनसः स्वार्थेषु साध्येषु ये ।
तेऽमी मानुषराक्षसा दधति ये स्वार्थान् परार्थच्छलात् ;
ये स्वार्थेष्वपि नोद्यमं विदधते, ते के ? न जानीमहे ! ॥

तत्रभवतः भर्तृहरेः स्वर्गमनात् प्रभृति सत्पुरुषादीनां लक्षणानि अन्यथाभूतानि। अतः खलु इदं नवलक्षणनिर्माण-चापलम् आचरितम् ।

WHO ARE THEY ?

Those who seek profit for themselves by serving others are honourable men. Those who are regardless of others in

क ७

serving their own ends are common men. Those who, under disguise of serving others' purposes, swell their own fortune, are demons disguised as human beings. But those who do not strive even for their own profit, - who are they ? We know not !

ते कोण ?– आम्हांला कळत नाही !

जे दुसऱ्याचें काम करून देऊन स्वार्थ साधतात, ते भले लोक. जे स्वार्थ साधतांना दुसऱ्याची फिकीर करीत नाहीत, ते सामान्य लोक. जे परोपकार करण्याच्या मिषाने स्वार्थाचीच जोड करतात, ते मनुष्यरूपी राक्षस. पण जे स्वार्थासाठीसुद्धा हालचाल करीत नाहीत, ते कोण ? – आम्हांला कळत नाही !

□

कम्बलकीटकः

कश्चित् कम्बलकीटकस्तत इतः सर्पन् यदृच्छावशात्
काशस्तम्बममंस्त कंचिदुपयन् सोपानपङ्क्तीर्दिवः ।
तत्रैकेन स यावदग्रमुदगात्, जग्ध्वा तदेवापतत्,
संप्रत्युत्पतितुं दिवं व्यवसितः कोशे तपस्तप्यते ॥

कम्बलकीटकः – स्पर्शमात्रेण कण्डूजनकः कश्चन क्षुद्रः कीटविशेषः, 'केटरपिलर'। अस्य शरीरात् केनापि कालेन पतङ्गिका उत्पद्यते, इति श्रूयते ।

CATERPILLAR

A certain caterpillar creeping here and there reached by chance a clump of grass which it took to be so many staircases leading to heaven. It took one of them

and travelled as far as the top of it Then, (feeling hungry,) it ate it and presently came to the ground. Now determined to fly to heaven, it is performing penance in the cocoon.

सु र वं ट

एक सुरवंट इकडे-तिकडे सरपटत योगायोगाने एका गवताच्या थोंब्यापाशीं जाऊन पोंचला. गवताचीं पातीं पाहून त्याला वाटलें, ' नक्कीच, हे स्वर्गात नेऊन सोडणारे जिनेच असले पाहिजेत ! ' त्यांतला एक जिना धरून तो वर गेला, अगदी टोकापर्यंत ; आणि भूक लागली म्हणून त्याने तें पात्याचें टोक गट्ट केलें. त्यासरशी तो जमिनीवर कोसळला. आता तो 'स्वर्गांत उडून जावयाचें,' असें ठरवून पंखांसाठी कोशांत तपश्चर्या करीत बसला आहे.

□

स्था नि व त् आ दे शः

' यः कृष्णापणविक्रयेषु निरतः, शूलं स आरोप्यतां !
ताडयन्तां मुखलेपकाङ्क्षिण इभेऽमात्याः कशाभिः पथि ! '
इत्थं ये ब्रुवते, न तेऽप्यवसरे सत्याचरन्त्यन्यथा ;
यद्यादेश इहापि हन्त ! भवति स्थानीव, नष्टा वयम् ! ॥

आसीदस्माकं मतिः, यत् 'स्थानिवत् आदेशः' इति पाणिनेः उपदेशः तदीयं सूत्रग्रन्थमेव अधिकरोति इति । प्रत्यक्षतस्तु सः लौकिकमपि व्यवहारं विषयीकरोति, इति अहो 'विचित्रा सूत्रस्य कृतिः पाणिनेः!' 'महती सूक्ष्मेक्षिका वर्तते सूत्रकारस्य ।'

THE SUBSTITUTE IS AS GOOD AS THE ORIGINAL

'Hang him who practises black marketing ! Flog the ministers in the open street when found soliciting bribes !' — Even those who thus speak, do not act otherwise if they have a chance themselves. Alas ! If the substitute is as good as the original even in worldly dealings (as in *Panini's* grammar), we are surely done for !

ब द लीं आ ला, गु ण घे त ला !

'जो काळा बाजार करीत असेल, त्याला फांसावर चढवा ! लाचखाऊ अधिकाऱ्यांना रस्त्यावर फटके मारा !' अशा जे घोषणा करितात, तेसुद्धा संधि मिळाली म्हणजे कांही वेगळे वागत नाहीत. म्हणजे येथेदेखील (व्याकरणांतल्याप्रमाणे) बदली हा मूळच्याचे गुण घेऊं लागला, तर आमचा निकालच लागला !

□

च ल चि त्र म्

नृत्यं नास्ति, न गीतिका 'इनमिनाडीका '-' ललाला 'दयः,
दृश्या नात्र नितम्बिनीस्तनकटिप्रेङ्खोलनाद्याः क्रियाः ।
न स्तेयं द्रविणस्य, नापि मनसः, नो मानुषाणां वधः,
—कस्येदं चलचित्रनामकमहो ! मूढस्य दुश्चेष्टितम् ? ॥

च ल चि त्र म् — सिनेमा । नृत्यादि हि चलचित्रस्य प्राणाः । तेन विना चित्रम्, इति विचित्रम् !

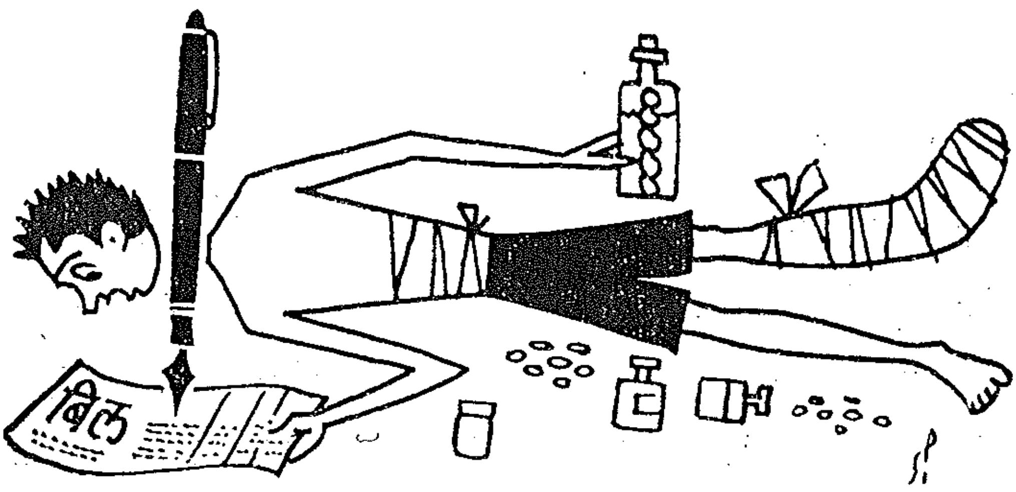
Cine Picture

There is no dance in this picture; nor songs like 'Ina - mina - dika', 'La - la - la' etc.; nor heaving of breasts or buttocks by dainty damsels; there is no robbery of either money or mind; nor murder; - Pooh ! what fool has produced this rubbish under the misnomer 'Cine picture'?

सि ने मा

यांत ना नाच; ना 'इना-मिना-डिका', 'ला-ला-ला' यांसारखीं गाणीं ; ना सौंदर्याच्या दाहक-मादक ॲटमबाँबांनी केलेल्या स्तन-कटींच्या झोकी-फेकी ; ना धनाची चोरी, ना मनाची; ना खून-बीन; – शीः ! हें 'सिनेमा' नांव सांगणारें गचाळ काम आहे तरी कोणत्या गाढवाचें ?

□

वै द्य च क्र म्

पादत्राणविघट्टनक्षतपदो वैद्यालयं कोऽप्यगाद्
विण्मूत्रं प्रथमं परीक्षितमभूदेकेन, रक्तं परैः ।
बाहोः क्षैः किरणैः परीक्षणमभूत् कुक्षौ च शल्यक्रिया;
'देयं रूप्यसहस्र'मित्यभिहितो रुग्णो गतः पञ्चताम् ! ॥

A Clique of Doctors

A certain man had a shoe-bite and went to a dispensary. Someone examined his stools and urine; another, his blood. Then his arm was X-rayed. Finally, his abdomen was operated on. At last, when he was told of his bill, – a thousand rupees ! – he expired !

डॉ क्ट र कं पू

नवीन वहाण घासून-घासून पायाला जखम झाली, म्हणून कुणी माणूस दवाखान्यांत गेला. तिथे प्रथम त्याचें मलमूत्र तपासण्यांत आलें; मग रक्त. नंतर त्याच्या हाताचा एक्स-रे फोटो घेतला गेला शेवटीं पोटाचें ऑपरेशन झालें. (त्यांतूनहि रोगी जगला.)

पुढे रोग्याला बिल सांगितलें गेलें, – 'एक हजार रुपये.' तें ऐकतांच रोग्यान तत्काळ प्राण सोडले !

□

रु ग्ण शा न्त्या ल य:

कश्चिच्छूलशतेन विध्यति, परो रक्तोद्धृतौ युज्यते,
कश्चिच्छङ्कुलया विपाटय जठराण्यन्त्रोच्चयं कर्षति ।
कृत्यन्ते क्रकचैः शिरांसि, चरणाश्छिद्यन्त एते भुजाः ;
'एषा किं बत वर्ण्यते यमपुरी ?' धिग् रुग्णशान्त्यालयः ! ॥

Hospital

Here someone is piercing with a hundred lances; another is engaged in extracting blood; a third one is culling entrails by cutting the abdomen with

knives. Skulls are being sawed; legs, severed; and the arms too !

'Is it *Yama's* Torture House that is being depicted ?'

O fie ! This is a patients' paradise, the hospital !

रुग्णशांतिगृह

इकडे कोणी शेकडो भाले खुपसत आहे ; दुसरा रक्त उपसून घेत आहे ; तिकडे तो कोणी सुऱ्याने पोट फाडून आंतडी उचकत आहे. करवतींनी डोकीं कापत आहेत; पाय तोडत आहेत; हात छाटत आहेत; —

'हें काय सगळें यमपुरीचें वर्णन चाललें आहे ?'

छे छे ! हें रुग्ण-शांति-गृह (म्हणजे इस्पितळ) आहे !!

□

मद्यम्

मद्यं नः कुलदैवतं, पशुपते मद्य ! त्वदीया वयं,
मद्यं स्तौमि, बुधाबुधा जनगणा मद्येन संप्लाविताः ।
मद्यायास्तु नमो मया विरचितं, मद्यात् परं नो भजे,
मद्यस्यानुचरोऽस्म्यहं, मम रतिर्मद्ये परब्रह्मणि ॥

'साम्बो नः कुलदैवतम्' इत्यादिपद्यं रचितवताम् आद्य-श्रीशंकराचार्याणाम् अतीव अधमर्णाः वयम् ।

LIQUOR

Liquor is our family god. O liquor, Lord of beasts ! We are yours ! I eulogise liquor. It is liquor that has swept off

crowds of people, wise or otherwise. I bow to liquor. I worship none but liquor. I am a slave of liquor. I place my firm faith in liquor, the highest *Brahman !*

म द्य

मद्य (दारू) ही आमची कुलदेवता आहे. हे पशूंच्या परमेश्वरा मद्या ! आम्ही केवळ तुझेच आहों. मी मद्याचें स्तवन करितों. शहाणे-अडाणी सर्व प्रकारचे लोक मद्यानेच वाहून नेले. मद्याला माझा नमस्कार असो. मद्याहून दुसऱ्या कशाचें मी सेवन करीत नाहीं. मी मद्याचा बंदा गुलाम आहें. मद्यरूपी परब्रह्माच्याच ठायीं मीं निष्ठा वाहिलेली आहे !

◻

म त्स्य ग न्धा

काचिज्जालवती विहाय जलधिं गत्वा सरो रक्षितं
सौवर्णान् बलिमग्रहीष्ट सुबहून् मत्स्यानरंस्तापि तैः ।
बद्धा सात्मपरिग्रहं निरदिशत्, सर्वं च वृन्दं सतां
प्राणैः कण्ठगतैरलोकयदिमां 'मा नाम सा मा'मिति ॥

अस्याः मत्स्यगन्धायाः शीलं 'ख्रिस्तीन कीलर' एतस्याः शीलेन (!) बहु बहु संवदति ।

FISHERWOMAN

A certain fisherwoman abandoned the sea and went to a protected lake. There she caught numerous gold fish, and dallied with them too. When arrested, she began pointing out the pets she had captivated;

and (God forbid !) the entire community of saints staired at her as if at death's door, ' God ! If she only omits me ... ! '

म त्स्य गं धा

एक कोळीण समुद्र सोडून एका खाजगी तलावाकडे गेली. तेथे तिने पुष्कळ सोनेरी मासे पकडले, आणि खेळवलेदेखील. तिला जेव्हा अटक झाली, तेव्हा तिने आपले अंकित मासे दाखवून देण्यास सुरवात केली. त्यासरशी सगळे साधुसंत कंठाशीं प्राण आणून 'आता ही बया मला तर नाही ना........' असें मनांत म्हणत तिच्याकडे केविलवाण्या दृष्टीने पाहत बसले !

□

दै व ज्ञः

ऊचे कश्चन दैववित् सुविमलं दृष्ट्वा निदाघाम्बरं –
'श्वो विद्युत्पतनेन राजभवनं भग्नं स्पृशेत् क्ष्मातलम्' ।
'उन्मत्तो बटु-'रित्युपैक्ष्यत जनैः, पश्चाच्च वृत्ते तथा
'किं न ज्ञापित-'मित्युदीर्य नृपतिस्तं शूलमारोपयत् ॥

Poor Predictor

Summer had set in. The sky was perfectly clear. The predictor proclaimed, ' Tomorrow, following a thunderbolt, the palace will come to the ground. ' People laughed at him, – ' Poor fool ! '

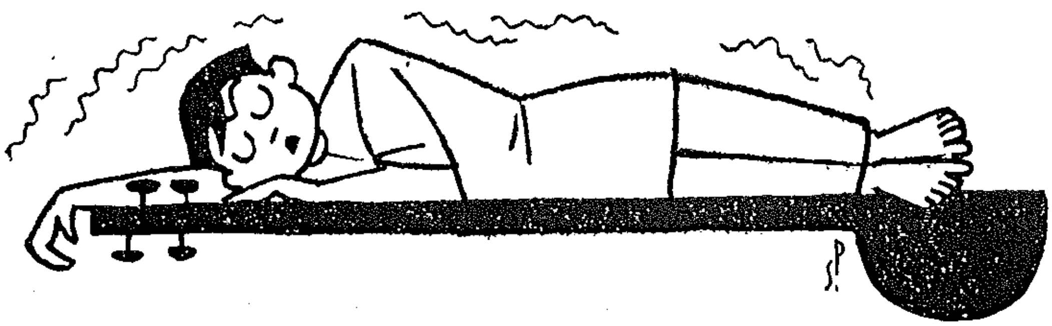
And it came to pass as he predicted. Then the king accused him, ' Knowing it would happen, why did you not inform me in time ? '; and sentenced him to death !

बि चा रा ज्यो ति षी

उन्हाळ्याचे दिवस. आकाश निरभ्र. तें पाहूनहि एका ज्योतिष्याने भाकित केलें, 'उद्या वीज कोसळून राजवाडा भंगणार आहे, जमीनदोस्त होणार आहे.' लोकांनी तें हसण्यावारी नेलें. म्हटलें, 'खुळा आहे झालें!'

पुढे खरोखरच तसें घडून आलें ! तेव्हा 'हें तुला माहीत असून आधी कां नाही सांगितलेंस ?' असा ठपका ठेवून राजाने त्याला फासावर लटकावलें !

□

सं गी त ज्ञ:

कश्चिद् गानरसप्रियः सखिवृतः संगीतगोष्ठीं गतः,
सुप्तस्तत्र शिरोधरां स्म धुनुते, लोकोऽपि गेये तथा।
गेयान्ते च स तालिकाध्वनिशतैः प्राप्तः प्रबोधं पुनः
कुर्वाणः करतालिकां स्वयमपि, ज्ञातेति लेभे यशः॥

CONNOISSEUR OF MUSIC

Once a man who loved music attended a musical concert with his friends. There, he began dozing and swinging his head; the audience too was nodding heads in appreciation of the music. When the music was over, there followed a loud clapping

of hands. This awakened him; and he too joined his mates in the clapping.

And he came to be recognised as a connoisseur of music !

संगीताचा जाणकार

संगीताचा शौक असलेला एक माणूस एकदा मित्रमंडळीसह संगीताच्या जलशाला गेला. तिथे त्याला झोप लागून तो मान झोकूं लागला; लोकहि गाण्याला माना डोलवत होते. गाणें संपलें. टाळ्यांचा कडकडाट झाला. त्याबरोबर तो पुन्हा जागा होऊन स्वतःहि टाळ्या वाजवूं लागला ; आणि त्याचा 'संगीतज्ञ' म्हणून सर्वत्र मोठा लौकिक झाला.

□

संग्रामगीतम्

अंशा विंशतिमात्रकाः प्रतिशतं रक्तानि, खड्गा दश,
त्रिंशत् पञ्च च मातृभूः, दश यशः, पुत्रास्त्रयोविंशतिः ।
द्वौ च च्छत्रपतिप्रतापसदृशाः, साहित्यमेतद्यदि
सर्वं पाणितलस्थितं तव, ततः संग्रामगीतं कुरु ! ॥

Battle Song

Blood 20% ; swords 10% ; motherland 35% ; fame 10% ; progeny 23% ; Shivaji, Rana Pratap etc. 2% ; – if you have all this material ready at hand, then my friend, compose a battle song !

संग्रामगीत

वीस टक्के रक्त; दहा, तलवारी वगैरे; पस्तीस, मातृभूमि; दहा, कीर्ति-कृतार्थता; तेवीस, मुलेंबाळें; दोन, शिवछत्रपति-प्रताप

इत्यादि ; – हे सर्व जिन्नस तळहातावर तय्यार असतील, तर गड्या, एक संग्रामगीत बनवून टाक पाहूं !

□

कि क स्य मू लं ध न म् ?

स्यां मन्ये स्थपतिर्मृदार्जयति यः स्वर्णं परेषां बहु,
वैद्यः स्यामथवा जलेन नचिराल्लक्षाण्यवाप्नोति यः।
संपन्नो मुखमारुतैर्भवति यो मन्त्री स वा स्यामहं,
स्यां किंवान्यमषीव्ययेन चिनुते योऽर्थान् स संपादकः ।।

CAPITAL

I wish I were a building contractor–cum–engineer, who gains gold by dealing in earth.

I wish I were a physician, who earns lakhs of rupees by filling bottles with water.

I wish I were a minister, who makes his forture by just emitting air (i. e. words) through the mouth.

I wish I were a magazine editor, who becomes rich at the expense of others' ink.

ए के का चें भां ड व ल

मला वाटतें, (घर बांधणारा) कंत्राटदार, एंजिनिअर व्हावे; म्हणजे माती घालून लोकांचें सोनें उकळतां येईल.

किंवा मला वाटतें, डॉक्टर व्हावें ; म्हणजे बाटल्यांतून पाणी देऊन लाखों रुपये कमावतां येतील.

किंवा मला वाटतें, मंत्री व्हावें ; म्हणजे नुसत्या तोंडच्या वाफेवर धनवंत होतां येईल.

किंवा मला वाटतें, मासिकाचा संपादक व्हावें ; म्हणजे दुसऱ्याच्या शाईच्या खर्चाने उदंड कमाई करतां येईल.

□

मुद्रकः

भूताविष्ट इवैकदा स्वयमहं कंचिद् गतो मुद्रकं,
'ग्रन्थो मुद्रयितव्य' इत्युदितवान्, 'ओम्' इत्यवोचत् परः ।
दत्तोऽस्मै करलेखः, एष निहितस्तेनापि पेटोदरे,
मासेऽसौ दशमे ततो बहिरगात् संयोजकस्यान्तिकम् ।।
प्राप्ता मुद्रितपट्टिकाः, विरचितं प्रत्यक्षरं शोधनं,
ता मासांश्चतुरो गतागतविधिं कृत्वा मनाक् संस्कृताः ।
फॉर्मश्च प्रथमस्तदेवमगमत् सिद्धिं त्रिभिर्वत्सरैः,
विंशत्या चरमश्च, तावदपरे कीटैः सुखं भक्षिताः ।।

संयोजकः – कम्पॉझिटर । मुद्रितपट्टिका–प्रूफ ।

The Printer

Once, as though possessed by a ghost, I went to a printer on my own. I said, 'A book is to be printed.' 'All right,' said he. I gave him the manuscript; he kept it in a box. In the tenth month, it came out of the box and went to the compositor.

Then came the proofs; I corrected them letter by letter. After travelling for four months between the press and me,

the proofs showed a little improvement. Following this procedure, the first form was at last printed after about three years; the last one, after twenty. By that time, the earlier forms were eaten up by worms !

मु द्र क

एकदा मी भुताने झपाटल्यासारखा आपल्या पायांनी एका छापखानेवाल्याकडे गेलों. म्हणालों, 'पुस्तक छापायचें आहे.' 'ठीक आहे,' म्हणाला तो. त्याला हस्तलिखित दिलें; तें त्याने एका पेटीच्या पोटांत ठेवून दिलें. तेथून तें दहाव्या महिन्यांत बाहेर पडून जुळाऱ्याकडे गेलें.

मग प्रुफें आलीं. अक्षर-न्-अक्षर तपासलें. तीं चार महिने ये-जा झाल्यावर थोडींफार दुरुस्त झालीं. अशा क्रमाने सुमारें तीन वर्षांनी पहिला फॉर्म छापून पडला ; वीस वर्षांनी शेवटचा. तोपर्यंत आधीचे फॉर्म वाळवीने आरामांत गट्ट केले !

□

पु ष्टि मा र्गः

'स्वामिन्, पुष्टिधनं प्रयच्छ' – वचनं विव्याध कर्णं यदा,
'कस्त्वं भो-'रिति पृष्टवान् गृहपतिः; तत्पुत्र ऊचे तदा –
'कॉलेजे गुरुरार्य एष मम' 'अँ? पुष्टि? भवान् भिक्षते?'
'भिक्षन्ते सकलाः, दिशन्नपि च तान्
निःस्वोऽस्मि जातो यतः!'

पु ष्टिः – दीपावल्यादिमहोत्सवप्रसङ्गेन सेवकैः सेव्येभ्यः गृह्यमाणः पारितोषिकविशेषः; 'पोस्त' इति भाषायाम्। त त्पु त्रः – गृहपतेः पुत्रः।

THE SECT OF BAKSHEESH

'Saab, baksheesh ?'

When these words pierced his ears, the landlord inquired, 'And now, who are you ?' His son answered, 'Papa, this is our Professor of—'

'Eh ! You too ask for a baksheesh ?'

'Well, all do ! And giving it to all and sundry, I have become a bankrupt myself !'

पुष्टिमार्ग ('पोस्त'-संप्रदाय)

'साहेब, पोस्त !' हे शब्द कानांत घुसतांच घरमालकाने विचारलें, 'हं, कोण तूं ?' तेव्हा त्याचा मुलगा म्हणाला, 'बाबा, हे आमचे कॉलेजांतले प्राध्यापक आहेत !'

'अँ ! तुम्ही ? आणि पोस्त मागतां ?'

'काय करणार ! सगळेच मागूं लागले आहेत. आणि त्यांना देतां-देतां माझें दिवाळें निघालें आहे !'

□

'ग्राम' दानम्

तुष्टो नः परमेश्वरो, 'ऽभिलषितं ब्रूते'ति चैषोऽब्रवीत्,
'अन्नग्राममयं जनोऽभिलषती'त्यब्रूम विश्वम्भरम् ।
सोऽप्युक्त्वा 'सुजनाः ! तथास्त्वि'ति
'गृहं याते'त्यनुज्ञातवान्
अन्नं 'ग्राम'-मितं च नः प्रहितवान् ! देवस्य चित्रा कृतिः ! ।।

अन्नग्रामम् – प्रभूतम् अन्नाद्यम् । ग्राममितं- 'ग्रामः' (gram) नाम 'किलो'- सहस्रांशः । 'देयादेययोः सर्वैरपि

मेट्रिकपद्धत्यैव व्यवहर्तव्यम्,' इति आज्ञां देवोऽपि न उल्लङ्घयति, इति अहो भारतशासनस्य प्रभावः! अथवा, अस्मदादीनामिव देवस्यापि दुर्भिक्षं स्यात्, येन शब्दच्छलम् आश्रित्य याच्ञापूर्तिं विडम्बयति। समालंकारः।

GRAM-DAN

Once, the Almighty got pleased with us. He asked, ' What is your wish ? '

' O Lord, the sustainer of the world ! Be kind enough to give us *anna-gram* (i. e. plenty of food). '

' Be it so, ' said He, and permitted us to go home. As we went home, a ' gram ' (1/1000 kilogram) of food was ready at the door !

God Almighty ! Thy acts are, indeed, unfathomable !!

ग्रा म दा न

एकदा आमच्यावर परमेश्वर प्रसन्न झाला आणि म्हणाला, ' तुमची काय इच्छा आहे, बोला.' आम्ही म्हणालों, 'विश्वंभरा, आम्हांला अन्नग्राम (= उदंड अन्न, अन्नकोट) पाहिजे.' तेव्हा देव म्हणाला, ' लोक हो, तथास्तु ! ' आणि त्याने आम्हांला घरीं जायला निरोप दिला. घरीं येतों, तों एक ग्राम (gram) अन्न दारांत हजर !

खरोखर देवा, तुझी करणी अगाध आहे !

□

धनब्रह्म

मातर्मानवते ! पितः पशुपते ! भ्रातः स्वधर्म ! प्रिये लज्जे गेहिनि ! पुत्र धैर्य ! दुहितर्भूतानुकम्पे ! क्षमे ! । शास्त्रादेश सखे ! नमोऽस्तु, सकलानामन्त्रये, स्वस्ति वः ! व्युच्छिन्नाखिलबन्धनः परमितो लीने धनब्रह्मणि ! ॥

'मातर्मेदिनि तात मारुत', इत्यादि भार्तृहरं पद्यम् अस्य पद्यस्य प्रभवः।

MONEY, THE BRAHMAN

Mother humanity ! O Lord of creatures, my father ! Sacred duty, my brother ! Shame, my dear wife ! Courage, my son ! Compassion and forgiveness, my danghters ! Commandments, my friends ! I bow to you all ! Good bye ! Fare you well ! With all bonds cut off, I shall from now on be fully absorbed in money, the *Brahman !*

धनब्रह्म

आई मानवते ! बापा परमेश्वरा ! बंधो स्वधर्मा ! लज्जे, प्रिये ! बाळा धैर्या ! वत्से भूतदये, सहिष्णुते ! मित्रा शास्त्रादेशा ! रामराम ! ! तुम्हां सर्वांचा मी निरोप घेतों. तुमचें कल्याण असो ! आजपासून सर्व बंधनें तोडून टाकून मी केवळ धनब्रह्मांत लीन होणार ! ! (रा-)म-रा-म-रा ... !

□

९. विद्याविद्यार्थिपद्धतिः

THE WAY OF EDUCATION

विद्या-लय-प्रकरण

विद्यावतां गतिः

पुष्णन्तस्तरुवीरुधः फलवतीः, शाकाकरान् कौक्कुटं,
श्वाश्वान्, शूकरबर्करान्, अनडुहो विन्दन्ति मानं धनम् ।
विद्या-गोपन-वर्धन-प्रसरणेष्वायुःक्षयं कुर्वताम्
अस्माकं तु हतात्मनां गतिरियं – न श्वापि नः पृच्छति ।।

पुष्णन्तः – एतत् पदं 'तरुवीरुधः' इत्यारभ्य 'अनडुहः' इत्यन्तैः पदैः प्रत्येकम् अन्वेति। (फलवतीः – तरुवीरुधां विशेषणम्।) कौक्कुटम् – कुक्कुटानां समूहः, 'पोल्ट्री फार्म'।

FATE OF THE LEARNED

Those who bring up fruit-trees and creepers, vegetable farms, poultry, dogs and

horses, pigs and goats, and bulls are accorded honour, and wealth too. But for us, the luckless ones, who waste our life on the preservation, cultivation and dissemination of knowledge, the fate is _ even a cur does not care for us !

वि द्या वं तां ची ग ति

फळझाडें, फळवेली, भाजीमळे, कोंबडीं, कुत्रीं, घोडीं, डुकरें, बकरीं, वळू, – यांची पैदास करणाऱ्यांनासुद्धा मान मिळतो, पैसाहि मिळतो. पण विद्येचें रक्षण-वर्धन-प्रसार यांमध्ये आयुष्य वेचणारे आम्ही मात्र असे कपाळकरंटे, की कुत्रेंदेखील आम्हांला विचारीत नाही !

□

प्र शा स न कृ पा

कर्मस्तम्भनमध्यगीष्महि न वा नो वा पुरप्लोषणं,
नावैमश्च मतप्रसाधनविधिं निर्वाचने, न स्तुतिम् ।
शक्ता नापकृतौ न चाप्युपकृतौ, 'मात्रातिलघ्वी' मताः,
विद्यामात्ररताः प्रशासनकृपासंपादने के वयम् ! ।।

क र्म स्त म्भ न म् – कर्मणाम् अनारम्भः, 'स्ट्राईक', 'सम्प'। यदुक्तम्–'सम्पे शक्तिः कलौ युगे।' पु र प्लो ष ण म् – पुरध्वंसः, 'सॅबोटाज'। 'कायस्थ इति लघ्वी मात्रा,' आह कौटिल्यः; ततश्च 'पण्डित इति अतिलघ्वी मात्रा,' इति पर्यवस्यति ।

State Favour

We studied neither strike nor sabotage. We do not know how to buy and sell votes

in elections, nor to puff up. Thus, capable of doing neither harm nor good, and therefore regarded as a mere tiny trifle, who are we, that are solely devoted to learning, to win the state favour !

सरकारची कृपा

आम्ही संप करायला शिकलों नाहीं कीं शहरें जाळायला शिकलों नाहीं. निवडणुकींत मतें कशीं गटवावीं, हें आम्हांला कळत नाही ; खुशामतहि करतां येत नाही. एकूण, केवळ विद्योपासनेंत मग्न झालेले आम्ही कोणाचें नुकसानहि करूं शकत नाहीं, फायदाहि करूं शकत नाहीं. कोण्या झाडाचा पाला आम्ही ! तेव्हा शासकांची कृपा व्हावी, असे आम्ही कोण लागून गेलों आहों ?

□

शास्त्रिणः भागधेयम्

'शास्त्री शाकटिकोऽभवत्' – श्रुतमिदं;
'निर्वासितः' – वीक्षितं;
'कायस्थो 'ऽपि च, 'चक्रधृक्' च – विदितं;
'मन्त्रिस्तुत्' – एवं स्थितम् ।
'भिक्षुः', 'सौचिकः' – एतदस्ति;
न मृषा 'भृत्योऽवरश्छत्रभृत्';
'मुख्यामात्यपदे' तु 'राजत' इति प्रत्येतु चेतः कथम् ?

चक्रधृक् – 'मोटर ड्रायव्हर' इति आङ्गल्याम् । 'सौचिकः', यः वस्त्रसीवनकर्मणा जीवति। शास्त्री (शास्त्रवित्) च महापदस्थश्च इति विप्रतिषिद्धम् !

THE FATE OF SHASTRINS

'A *Shastrin* became a cartman,' – we have heard this; 'a refugee', – we have seen this; 'a clerk', 'a driver', – we know this too; 'a bard of those in power',– this is true; 'a beggar', 'a tailor', – quite so; 'a page, an umbrella-bearer,'– not untrue. But how can our hearts trust the news that a *Shastrin* has become the Premier ?

शा स्त्र्या चें न शी ब

'शास्त्री गाडीवान झाला,' – हें आमच्या कानांवर आलें आहे. 'निर्वासित झाला,' – हें तर दृष्टीस पडलें आहे. 'कारकून झाला,' 'ड्रायव्हर झाला,' – हें आमच्या माहितींत आहे. 'मंत्र्यांचा भाट झाला,' – हीहि वस्तुस्थिति आहे. 'भिकारी झाला,' 'शिंपी झाला,'– असेंहि घडलें आहे. 'डोक्यावर छत्र धरणारा हुजऱ्या झाला,'– हेंहि खोटें नाही. पण तो 'महामंत्र्याच्या स्थानावर विराजमान झाला आहे,' – यावर विश्वास तरी कसा बसावा ?

□

छ त्र म्

यस्ते छत्र ! भवत्यधः, न तपनस्तं दग्धुमुज्जृम्भते,
मेघस्तर्जयते न तं, न लभते द्रष्टुं जनस्तन्मुखम् ।
अक्लिष्टः क्रमते च स स्वपदवीम्, अर्थेन संयुज्यते;
कार्तज्ञ्यं प्रकटीकरोति च सदा त्वां मस्तकेनोद्वहन् ॥

काव्ये छत्रादि चेतनपरमपि भवति, अन्योक्तिषु तथा दृष्टत्वात् । स्व प द वी म् – स्वमार्गम् । पदवीशब्दः एम्. ए.

पीएच्. डी. इत्यादिषु उपाधिष्वपि रूढः। अ र्थः – प्रयोजनं धनं च। का र्त ज्ञ्य म् – कृतज्ञताम्। तथा हि भगवानाह– ‘देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः। परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥’

THE UMBRELLA

Whoever, O umbrella, creeps under you, him the Sun dare not scorch, nor the cloud threaten, nor people shoot their gazes at. He walks along his path (also, slides to his degree) comfortably, and achieves his object (also, gathers wealth). Hence, carrying you on his head, he expresses his deep gratitude !

छ त्र

हे छत्रा, जो तुझ्या खाली आसरा घेतो, त्याला ताप देण्याला सूर्यहि धजत नाही. मेघ त्याला भिववीत नाही. लोकांना त्याचें तोंड पहावयास मिळत नाही. त्याला विनासायास आपला मार्ग आक्रमितां येतो. त्याचें उद्दिष्टहि सफल होतें (किंवा – त्याला पैसाहि उदंड मिळतो). आणि या सगळ्याविषयींची आपली कृतज्ञता तो तुला मस्तकीं धरून प्रकट करतो.

□

प ण्डि तः

नाध्यास्ते पदमुच्चकैर्न च वहत्युग्रामुपाधिश्रियं,
जानीते न च राजनीतिमथवा नाभ्यन्तरस्तद्विदाम्।
छत्रच्छायमुपाश्रितो न विदुषां लब्धास्पदानां च यः,
नो वृद्धः, न च चाटुकारचटुलः, स स्यात् कथं पण्डितः॥

A PANDIT

How can he be a *Pandit*, a scholar, – he who does not hold a high position, nor does trail grand degrees behind his name, knows not politics, nor does command the confidence of those who know it, does not resort to the shade of the umbrella of those that are already established, is not even old, nor is skilled in flattery ?

पंडित

जो उच्चपदावर बसलेला नाही, अगडबंब पदव्यांची मालिका-हि धारण करीत नाही, ज्याला राजकारण येत नाही, किंवा ज्यांना तें येतें त्यांच्या मर्जींतलाहि जो नाही, ज्याने लब्धप्रतिष्ठ अशा कुणा विद्वानाच्या छत्राचा आसरा घेतलेला नाही, जो म्हातारा हि नाही, आणि ज्याला खुशामतहि करतां येत नाही, तो पंडित असेल तरी कसा ?

□

नापितपण्डितौ

लोके मुण्डकवेदपारग इति ख्यातस्त्वकं चाहकं,
वाचां ते प्रसरोऽप्यखण्डितवपुः सिद्धो ममापीदृशः ।
ज्ञातो नापितसंज्ञयास्यहमपि द्रव्यं जनैर्नापितः,
कस्मात् त्वां समुपासते, मयि कुतः सर्वे सदोदासते ? ॥

कश्चित् पण्डितः नापितम् आह । मुण्डकवेदः – मुण्डनकर्मविद्या, मुण्डकोपनिषत् च । त्वकम् = त्वम्; अहकम् = अहम् । जनैः + न + आपितः । द्राविडभाषायां किल

नापितः 'पण्डित'शब्देनैव अभिलप्यते! अथवा साध्विदमुच्यते –
'विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे...शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः
(अत्र न नापिताः) समदर्शिनः ॥'

A BARBER AND A PANDIT

(A *Pandit* is addressing a barber :) Both you and I are known in the world as masters of the '*Mundakaveda*' (the craft of shaving the head; also, the *Mundaka* Upanishad). Your competence in unbroken speech is universally acknowledged; and so is mine. You are known by the name '*Napita*' (a barber); I too am a '*Napita*' (*Na – apita*, i. e. not given) wealth by the people.

We thus being equal in all respects, I wonder why all the people approach (also, sit before) you while they ignore (also, keep off from) me !

न्हा वी आ णि पं डि त

(एक पंडित न्हाव्याला उद्देशून म्हणतो –)

तूं आणि मी दोघेहि जगामध्ये मुंडकवेदांत (१. मुंडनविद्येंत ; २. मुंडकोपनिषदांत) तरबेज म्हणून प्रसिद्ध आहोंत. वाणीचा प्रवाह अखंड चालू राहण्याबद्दल तुझा नांवलौकिक आहे; तसा तो माझाहि आहे. तुला 'नापित' या नांवाने लोक ओळखतात; मीहि धनाच्या बाबतींत लोकांकडून 'नापित'(न + आपित, अर्थात् ज्याला कांहीहि

दिलें नाही असा) ठरलों आहें. असें असतांना सगळे तुझी उपासना (आश्रय करणें, जवळ बसणें) करितात; तर माझी उदासना (उपेक्षा) करितात, हें कां ?

□

सुधाहृदः

लब्ध्वा कोऽपि पुराणवृक्षकुसुमं मार्गे यदृच्छावशात्
साक्षाद् वृक्षमवेक्षितुं प्रचलितो, लोकैः प्रशस्तो भृशम् ।
दैवादैक्षत जीर्णकूपजठरे वृक्षं, प्रविष्टोऽन्तरं,
शक्तो नोत्तरितुं 'सुधाहृद' इति प्रोच्चैर्जनान् क्रोशति ।।

THE NECTAR POOL

A certain man found on his way by chance the flower of an ancient tree. He was very much praised by people on that score; and he set off to search the tree itself. As fate would have it, he saw the tree inside an old well in the desert; anp he descended into it. But then finding himself unable to get out of it, he began proclaiming aloud, ' Come in dear brothers ! I have found a nectar pool ! '

अमृताचा डोह

कोणा एकाला जातां जातां वाटेंत योगायोगाने एका प्राचीन झाडाचें फूल सापडलें. तेव्हा प्रत्यक्ष झाड हुडकून काढण्यासाठी तो निघाला, लोकांनीहि त्याची खूप तारीफ केली. पुढे दैववशात् त्याला सं

झाड एका जुनाट विहिरीच्या तळाशीं दिसून आलें. तो आंत उतरला. पण आता त्याला बाहेर पडतां येईना. तेव्हा ‘ अमृताचा डोह, या हो या ! ’ असें मोठमोठ्याने ओरडत तो लोकांना हाका मारूं लागला !

□

संस्कृतपण्डितः

‘कस्त्वं ? ’, ‘ संस्कृतपण्डितः ’, ‘ किमधुना ग्रथ्नासि ? ’,
‘टीकां नवां ’,
‘ग्रन्थे कस्य ?’, ‘ममैव ’, ‘कुत्र सः ? ’, ‘सखे, पश्चात्
स लेखिष्यते ’ ।
‘ धिङ् नेपथ्यमनङ्गम् ! ’, ‘ अङ्ग, विदितः पन्था
बुधानां न ते,
येषां शुष्कतृणायितात्मवपुषां नेपथ्यमेवाखिलम् ’ ।।

शुष्कतृणायिते (नेपथ्यापेक्षया फल्गुत्वं प्रापिते) आत्मवपुषी (आत्मा च वपुः च) येषां मते, तेषाम् । वैदुष्य हि अद्य टीकाकर्तुः सुलभम्, न मूलग्रन्थकर्तुः ।

A SANSKRIT PANDIT

‘ Who are you ? ’

‘ A Sanskrit *Pandit.* ’

‘ What are you working at, these days ? ’

‘ I am writing a new commentary. ’

‘ On whose book ? ’

‘ My own. ’

'And where is it ?'

'Friend, I shall write it later.'

'Damn it ! This is clothing without a body in.'

'Good man ! you are not informed of the way of the learned, for whom the body and the soul are no more than a dry straw and the clothing is all-in-all !'

संस्कृत पंडित

'कोण आपण ?'

'संस्कृत पंडित.'

'सध्या काय लेखन चालू आहे ?'

'नवी टीका लिहीत आहें मी.'

'कुणाच्या ग्रंथावर ?'

'माझ्याच.'

'तो ग्रंथ कुठे आहे ?'

'गड्या, मागाहून लिहिणार आहें मी.'

'हंः ! हें तर देहाविना कपडे, असें झालें !'

'अरे वेड्या, विद्वानांची रीत तुला माहीत नाही. त्यांच्या हिशेबीं आत्मा आणि शरीर हीं कस्पटासमान असून कपडेलत्ते हेंच सर्वस्व आहे !'

□

संस्कृताध्येतुः आकाङ्क्षा

कर्तुं संस्कृतलेखकं यदि विधे ! मामीहसे भारते,
प्राग् 'इत्सिङग'-भदन्ततोऽहमुदियां,
प्राग्वा कु.-'मारी'-सुतात् ।

कर्तुं संस्कृतपण्डितं यदि, ततः पाश्चात्त्यदेशे क्वचित्
जायेय प्रभुवल्लभोऽहमिह वा, वृद्धोऽथवा जन्मनः ॥

लेखकः – प्रबन्धकः, साहित्यस्य निर्माता। पण्डितः – अध्येता, समीक्षकः। संस्कृतलेखनं किल यावत् प्राचीनं भवति, तावत् गुणवत्तरम् इति विदुषाम् अभिप्रायः। अत एव इत्सिङ्गात् ख्रिस्तात् वा पूर्वं जन्माभिलाषः। अद्यतनं हि संस्कृतम् असंस्कृतम् एव। इत्सिङ्गः – ख्रिस्ताब्दस्य सप्तमे शतके भारतम् आगतः कश्चित् चीनदेशीयः बौद्धः श्रमणः। अत एव तस्य 'भदन्तो'पाधिः। कु. – कुमारीपदसंक्षेपः। तेन 'कु. मारी' इत्ययं निर्देशः 'कुमारी मारी' (व्हर्जिन मेरी) इति फलति। तस्याश्च सुतः ख्रिस्तः। पाश्चात्त्यदेशे – तत्रत्यं किल पाण्डित्यं प्रमाणतरं भवति! सुलभः हि पाश्चात्त्यानां संस्कृतपण्डितोपाधिः, तन्मूलं च मानधनादि। भारतीयानां तु प्रभुवल्लभत्वे वा वृद्धत्वे वा सत्येव तल्लाभः, न इतरथा। वृद्धः किल ययातिः यौवनं चकमे, युवा तु भारतीयपण्डितः वार्धकं कामयते!

A SANSKRITIST WISHES –

O Creator, if you propose to make me a Sanskrit writer in India, be so kind as to give me birth prior to I-Tsing, the Buddhist pilgrim (from China), or even to the son of Virgin Mary!

And if you propose to make me a scholar of Sanskrit, be so kind as to give me birth in the West, or make me a favourite of someone in power, or let me be born as an old man!

संस्कृताभ्यासकाची इच्छा

ब्रह्मदेवा, मला तूं भारतांत संस्कृत लेखक म्हणून जन्माला घालणार असशील, तर असें कर की, ज्या योगानें मी भदंत इत्सिगाच्या पूर्वी, किंबहुना कु. 'मेरी'-पुत्राच्याहि (= ख्रिस्ताच्याहि) आधी जन्माला येईन.

आणि जर तूं मला संस्कृताचा पंडित करणार असशील, तर बाबारे! असें कर की, मी कुठेतरी विलायतेंत जन्माला येईन, किंवा कुण्या मंत्र्याबित्र्याच्या मर्जीतला असेन, किंवा जन्मतांच म्हातारा असेन!

□

वागीशः

'दास्यत्वं' विलिखामि 'दास्य'मथवा,
'गृह्णाय' 'गृह्य'थवा,
'मीमांसामि' 'मिमांसयामि' यदि वा,
'केभि'श्च 'तेभि'श्च वा।
मूढाः कुर्वतु मे 'चतुर्थतम'मित्येतत्र कोलाहलं!
वागीशोऽस्म्यृषिरस्म्यहं! मम पुरः स्थातुं स कः पाणिनिः?॥

अद्यत्वेऽपि केचित् 'आर्षाः' प्रयोगाः श्रूयन्ते। सुलभोऽयं पन्थाः ऋषीभवनाय! एतेन 'कुर्वतु, एतत्र' इति पदद्वयं व्याख्यातम्।

Lord of Speech

I shall write 'dāsyatva' (wrong form) or 'dāsya' (correct form), 'gṛhṇāya'

or 'gṛhya' (both wrong), 'mīmāṁsāmi' or 'mimāṁsayāmi' both wrong), or 'kebhiḥ' and 'tebhiḥ'! Let the fools make a jargon at will over my word 'caturthatamam' (wrong form). I am the lord of the speech; I am a seer! Who is *Panini* to stand before me?

वाणीचा ईश्वर

मी 'दास्यत्व' लिहीन; नाहीतर 'दास्य' लिहीन; 'गृह्णाय' लिहीन; नाहीतर 'गृह्य' लिहीन; 'मीमांसा' करीन; नाहीतर 'मिमांसा' करीन; 'केभिः' लिहीन; नाहीतर 'तेभिः' लिहीन. माझ्या 'चतुर्थतमम्' या शब्दावर मूर्ख लोक खुशाल आरडा-ओरडा करूं देत. मी वाणीचा ईश्वर आहें; ऋषि आहें मी! माझ्यापुढे त्या पाणिनीची काय मिजास!

□

अथ शब्दानुशासनम्

शिष्टेभ्यः पदसाधुतावगमने सूत्राण्यथोच्चारयेत्;
सूत्राणां कलहं कथं परिहरेत्?—न्यायैः; तदीयं पुनः?—
न्यायन्यायबलादनित्यकथनात् तेषां विभाषाश्रयात्,—
इत्थं साधु किल प्रसिध्यति पदं, नासाधु किं सेत्स्यति?॥

SCIENCE OF WORDS

Having first ascertained the correctness of a word from the usage of the elite, the grammarian should cite (suitable) *sutras* i. e. rules from the recognised work of

grammar. How should he reconcile conflicting *sutras* ? – Of course, by resorting to the rules regarding the application of the *sutras*. And how, the conflicting rules ? – By having recourse to the rules of the rules, or by asserting that a particular rule is not universal, or by accepting both the rules optionally. Thus, indeed, is a correct word said to be established.

Can one not establish even an incorrect word in this way ?

व्या क र ण

प्रतिष्ठित लोकांकडून शब्दाच्या शुद्धतेविषयी आधी खात्री करून घ्यावी. मग त्याला अनुकूल तींच सूत्रें उच्चारावीं. एका सूत्राचा दुसऱ्या सूत्राशीं विरोध आल्यास काय करावें ?– परिभाषा सांगावी. आणि परिभाषांमध्ये विरोध आल्यास ?– परिभाषांची परिभाषा सांगावी, किंवा परिभाषा अनित्य अथवा वैकल्पिक ठरवावी. असें केलें म्हणजे म्हणे ' शुद्ध ' शब्द सिद्ध होतो !

या मार्गाने अशुद्धसुद्धा शब्द सिद्ध करितां येणार नाही काय ?

□

स्फो टः

जापानेष्वभवत् पुरा बत बत ! स्फोटः क्षिपन् रोदसी,
कश्मीरेष्वभवद् (भविष्यति पुनः !), मुम्बानगर्यामपि ।
गोवायामचिराद्, इतः पुनरभूद् औरङ्गबादोदरे ! –
लोकः सीदति, शाब्दिकः पुनरसौ हर्षान्नरीनृत्यते ! ॥

जा पा ने षु – हिरोशिमायां, नागासाक्यां च । पु रा – अष्टादशवर्षेभ्यः प्राक् । औ र ङ्ग बा दो द रे – अत्र उदरशब्दः मध्यमात्रार्थः, सप्तम्यर्थे एव पर्यवस्यति । तत्र विशेषचिकित्सा न कार्या । शा ब्दि कः – वैयाकरणः । ह र्षा त् – सर्वैः चिराय उपेक्षितः (शब्दतत्त्व-)स्फोटवादः पुनः जगति गौरवम् आरूढः इति ।

'SPHOTA' – EXPLOSION

Years ago, a *Sphota* (an explosion) took place in Japan and shook the world. There was – and will again probably be – one in Kashmir; and one in Bombay. Another took place in Goa recently, and one in Aurangabad too. This made people shrink in fear. The Sanskrit grammarian, however, (championing the well-known '*Sphota* theory'), jumps up in joy !

स्फो ट

मागे एकदा जपानमध्ये मोठा स्फोट झाला, आणि बापरे! त्याने आकाशपाताळ हादरवून सोडलें! काश्मिरांत स्फोट झाला. (पुन्हाहि कदाचित् होईल.) मुंबईंतहि झाला. नुकताच गोव्यांत झाला, आणि इकडे औरंगाबादेंतहि झाला. लोक हादरून गेले. पण व्याकरणपंडित मात्र हर्षभरित होऊन नाचूं लागला. (पाणिनीय व्याकरणांत शब्दाचें अंतिम तत्त्व 'स्फोट' म्हणून सांगितलें आहे.)

□

ग्रन्थलेखनम्

कल्याणे यदि ते स्पृहास्ति सुमते ! मा पुस्तकं लिख्यताम् ;
लेख्यं चेत्, शिशुवाङ्मयं लिख सखे! शास्त्रे रुचिस्त्यज्यताम्।
शास्त्रेसाहसिकोऽपि मा जडमते ! ग्रन्थं बृहन्तं कुरु ;
तत्रापि स्खलितोऽसि चेत्, हतमते! भिक्षाटनं स्वीकुरु ! ! ॥

भिक्षाटनम् – पुस्तकं क्रीयताम्, अनुदानं दीयताम्, इत्यादिप्रार्थनारूपम्।

WRITING A BOOK

Wise man ! If you are interested in your own wellbeing, do not write a book. If you cannot help writing one, friend ! write literature for the children; give up your liking for a scientific subject. If you, however, venture on a scientific subject, dullard ! do not make the book bulky. If, finally, you make a mistake even here, you idiot ! go around begging (for grants and other alms) !

ग्रंथलेखन

हे बुद्धिमंता, तुला आपलें भलें व्हावें असें वाटत असेल, तर पुस्तक लिहिण्याच्या भानगडींत पडूं नको. लिहायचेंच असेल, तर बालवाङ्मय लिही; शास्त्राची ओढ सोडून दे. शास्त्राच्या वाटेला जाण्याचें धाष्टर्य केलेंसच, तर हे बुद्धिमंदा, निदान पुस्तक मोठें तरी करूं नको. यांतहि चूक केलीस, तर हे बुद्धिभ्रष्टा, भिकेची झोळी हातीं घे !

□

गर्तं व्रज !

शास्त्रे साभिरतिः, प्रमाणशरणा ग्रन्थ ! त्वदीया मतिः,
सर्वस्पृक् प्रतिपादनं तव, तथा कुत्रापि नासंगतिः ।
सर्वं सुष्ठु; तथापि नाममहतामस्मद्गुरूणां मते
यत् त्वं दूषणधाष्टर्यमाचरसि,
धिक् ! त्यक्तोऽसि, गर्तं व्रज ! ॥

अनया किल रीत्या अद्यत्वे शास्त्रग्रन्थस्य ग्राह्या-ग्राह्यते निर्धार्यते !

Go to Hell !

O book ! Your devotion to scientific treatment, your submission to the evidence, your completeness of treatment, and the absence of discrepancy, – all this is good. Since, however, you are so audacious as to discredit the views of our renowned professor, damn you ! you are discarded. To hell, we banish you !

खड्ड्यांत जा !

हे ग्रंथा, तुझी शास्त्रावर निष्ठा आहे. प्रमाणाखेरीज तूं कांही मांडीत नाहीस. तुझे प्रतिपादन सर्वस्पर्शी आहे. तुझ्यामध्ये विसंगतिहि कुठें नाही. हें सगळें ठीक आहे; पण आमच्या नामवंत गुरु-महाराजांच्या मताचें खंडन करण्याची धिटाई तूं करतोस ! तर मग धिक्कार असो तुझा ! आम्ही तुला फेकून देतों. खड्ड्यांत जा !

□

भू गो ल ग्र न्थाः

‘ब्रह्माण्डं यदनन्तकोटिगणनागोणीमतीत्य स्थितं
सत्यं तत्र कणत्यसौ वसुमती, पीलुस्ततो भारतः।
ग्रन्थे तद्विषये प्रमादकणिकाः – कासावसारा कथा !’
सारः केवलमर्थसंगतिफलं; तद् ग्रन्थकृद् वेदिता ! ॥

अचिरादेव महाराष्ट्रराज्यशासनेन अनेकलक्षरूप्यव्ययं कृत्वा भूगोलविषयाणि पुस्तकानि तज्ज्ञैः लेखयित्वा मुद्रापयित्वा प्रकाशितानि, प्रमादशतपरिप्लुतानि इति सर्वैः दूष्यमाणानि च प्रतिसंहृतानि। एतस्मिन् व्यतिकरे पुस्तकलेखकः प्राह – ब्र ह्मा ण्ड म् इति। अत्र चरणत्रयमेव लेखकवाक्यम्; चरमचरणः कविवाक्यम्। क ण ति – कणायते, कणतुल्या। पी लुः – परमाणुः। अ सा रा क था – अहो जनानां फल्गुतायाम् आदरः! अ र्थः – तात्पर्यं धनं च। वे दि ता – ज्ञास्यति लप्स्यते च।

SCHOOL BOOKS IN GEOGRAPHY

(Says the author :) ‘In this vast universe that is measured, but without success, in figures of innumerable crores, the earth is really like a particle, and India like an atom. What a stuff and nonsense is it to talk of the trivial errors in a book on it !’

The only stuff is the reconciliation of meaning; the author alone knows it. (Also, the only stuff is the emoluments involved; and the author gets them.)

भूगोलाचीं पुस्तकें

'अनंत कोटींच्याहि गणनेच्या पोतडींत न मावणारें असें आहे हें ब्रह्मांड ! त्यांत ही पृथ्वी म्हणजे खरोखर धुळीच्या कणासारखी आहे. तींत भारत म्हणजे तर परमाणुच ! त्यावरच्या पुस्तकांत कांही कणभर चुका, – ही किती क्षुल्लक गोष्ट आहे !'

क्षुल्लक नाही फक्त 'अर्थ' संगति; आणि ती ग्रंथकाराच्या पदरांत पडल्यावाचूनहि राहणार नाही.

□

दुर्भिक्षम् ! दुर्भिक्षम् !

आदायाक्षरमन्तिमं प्रचलिते पद्यान्तरे पद्यतः,
तत्कालं सुखबन्धनेषु रचितेष्वानुष्टुभेषु स्वयम् ।
रामो रावणमाह, 'मास्तु कलहः, सीता तवैवास्त्वियं;'
स प्रत्याह, 'न धान्यमस्ति नगरे, साद्यैव निर्गच्छतु !'॥
रामस्तस्य वचोऽतिलङ्घितुमिदं नैव क्षमो जानकीं
सद्योयाचितदत्त-'पुष्पक'-गतोऽनैषीदयोध्यां पुरीम् ।
भर्तुं तां विकलः स (रेशनवशात्) भार्यासहासीद् वने ;
प्राहैषीज्जननीगृहं मुनिरिमां दुर्भिक्षसंपीडितः ॥

आदायाक्षर ... – विद्यार्थिनां क्रीडाविशेषः, 'अन्त्याक्षरी' - संज्ञकः । रामेण सीता त्यक्ता, सा च पश्चात् भुवं प्रविष्टा, इत्यत्र न पौरप्रवादः पौराणां पुनः प्रत्यायनं च मूलम्, किंतु दुर्भिक्षमेव, इति नवं संशोधनम् अत्र विदुषां पुरतः उपस्थाप्यते। तत् 'यन्मनसि, तद्वचसि' इति आभाणकस्य विषयः, इति मत्वा न उपेक्षणीयम्, किंतु सावधानतया विमर्शनीयम् इति विदुषाम् अभ्यर्थना ।

A Victim of Shortage

The game of 'the last letter' i. e. of reciting verses beginning with the last letter of the earlier one, was being played. Some competitors offered verses composed on the spot in the easy *Anushtubh* metre. In this new literature, *Rama* says to *Ravana*,—

'Why quarrel ? Let *Sita* stay with you.

'No,' said *Ravana*; 'there is an utter scarcity of food in the city (i. e. *Lanka*). She must quit this very day.'

Unable to resist this demand of *Ravana*, *Rama* at last consented on the condition that the *Pushpaka* (*Ravana*'s aeroplane) be placed at his disposal, which was instantly granted. *Rama*, then, took off with *Sita* for *Ayodhya*.

But alas ! there was rationing of food in that city also ! Finding himself unable to feed his wife, *Rama* at last banished her into (*Valmiki's*) forest. But even the poor hermit was utterly harassed by the shortage of food ; so he directly sent the woman to her mother (i. e. the Earth) !

दुष्काळ ! दुष्काळ !

श्लोकांच्या भेंड्या लावण्याचा कार्यक्रम चालला होता. त्यांत स्पर्धकांनी जागच्या-जागीं स्वतःच नवे निरुपद्रवी अनुष्टुभ् श्लोक रचून म्हटले. त्यांत राम रावणाला म्हणतो, 'उगाच भांडण कशाला ? राहूं दे सीता तुझ्याच जवळ.' यावर रावण उत्तरला, 'तें कांही नाही. शहरांत — लंकेंत — धान्याची कोण टंचाई ! सीता आजच्या-आज गेली पाहिजे !'

रावणाचा शब्द रामाला मोडवेना. त्याने रावणाकडे फक्त पुष्पक विमानाची मागणी केली. (त्याशिवाय आजच्या-आज कसें जाणार ?) तें त्याला लगेच मिळालेंहि. त्यांत बसवून त्याने सीता अयोध्येला नेली. पण तेथे रेशनिंग असल्याने सीतेला पोटाला घालणें अशक्य झाल्यामुळे अखेर रामाने तिला मुनीच्या (वाल्मीकीच्या) वनांत सोडून दिलें; पण वाल्मीकिहि दुष्काळाने रकमेला आला होता. त्याने तिला सरळ माहेरीं (भूमीकडे) धाडून दिलें !

□

छात्रायणम्

त्यक्त्वा सूर्यविबोधनेन शयनं, कृत्वा चहाप्राशनं,
चुम्बन् धूममुखीं सिनेनटनटीस्तोत्रावलिं गायति ।
विद्यामन्दिरकन्यकाभिसरणं, नित्यं सिनेदर्शनं,
सान्ध्यः सौरसरित्तटे विधिरिति च्छात्रायणं मङ्गलम् ।।

इयम् अद्यतनानां भूयसां छात्राणां दिनचर्या। धूममुखी – सिगरेट। सौरसरित् – सुरासरित्।

EPIC OF THE STUDENTS

The student, on awaking at sunrise, drinks tea ; and kissing the cigarette, sings the hymns of film actors and actresses. Then follows the pursuit of college girls; regular witnessing of movie pictures; and lastly, the evening rites on the bank of the river of gods (also, of spirituous drinks). This is in brief the holy great epic of the students.

छा त्रा य ण

सूर्य उगवल्यानंतर शय्येचा त्याग करणें. मग चहा पिणें. नंतर विडी-सिगरेटचा मुका घेत सिनेनट आणि सिनेनटचा यांच्या स्तोत्रांचें पठन करणें. शाळा-कॉलेजांतल्या पोरींचा पिच्छा पुरविणें. रोज नियमितपणें (तास चुकवून) सिनेमा पाहणें. रोज सौरनदीच्या (१. गंगानदीच्या; २. मद्यनदीच्या) कांठीं संध्यावंदन करणें.

असें हें परमपावन 'छात्रायण' (छात्रांचें अर्थात् विद्यार्थ्यांचें रामायण) आहे !

□

वि द्या र्थि रा मा य ण म्

वर्गे कर्गजसायकैः प्रहरणं, कन्याजनत्रासनं,
तन्निर्वाचनयुद्धकौशलमपि, क्रीडाङ्गणे हिण्डनम् ।
कॅण्टीने वसतिः, सिनेगृहरतिः, तद् दीपिकाचर्वणं,
क्लासोपासनमन्ततो विफलता, – विद्यार्थिरामायणम् ॥

व र्गः – व्याख्यानमन्दिरम् । क र्ग ज सा य कः – पेपर ॲरो । प्र ह र णं – प्रहारः, अर्थात् व्याख्यातरि कन्याजने च । नि र्वा च न म् – कॉलेज इलेक्शन् । कॅ ण्टी न म् – उपाहार-गृहम् । 'क्लासश्च दीपिका चैव च्छात्राणां पितरौ स्मृतौ ।' क्ला सः – कोचिङ्ग क्लास । दी पि का – गाईड । अ न्त तो वि फ ल ता – सीतायाः भूप्रवेशेन रामस्यापि एतदेव भागधेयमासीत् ।

THE RAMAYAN OF THE STUDENTS

Discharge of paper arrows in the class room, harassing the lady students, exchange

of blows in the fight of college elections, loitering on the play grounds, lounging in the canteen, frequenting the theatres, cramming the guides, joining the coaching class, and finally, failure in the examination, – this is the Ramayan of the students!

वि द्या र्थ्या चें रा मा य ण

वर्गांत कागदी बाणांचा पाऊस पाडणें, मुलींना सतावणें, (कॉलेज-)निवडणुकीच्या रणांगणावर थैमान, खेळांच्या मैदानावर भटकंती, कँटीनमध्ये मुक्काम, थिएटराची आवड, गाइडांचें चर्वण, क्लासांची सेवा, शेवटीं वैफल्य, – हेंच विद्यार्थ्यांच्या रामायणाचें सार !

□

वि द्या र्थि भा र ती

'गन्थरो नीतिशकं भतुर्हरिकृतिः ; शक्रोऽभवन्मोहिनी ;
कल्पान्तः किल कल्पनापनयनं ; मेरौ स्थिताश्चन्दनाः ।
मैनाकः खलु पार्वतीस्य जनकः' – सृष्टि कवीनामिव
स्वच्छन्देन करोति, सा विजयते विद्यार्थिनां भारती ।।

परीक्षायां छात्राणाम् उत्तरपत्रिकाभ्यः विचिताः केचित् मुक्तामणयः । सृ ष्टिं क वी ना मि व – अत्र 'नियतिकृत-नियमरहिताम्' इत्यादिपद्यप्रणेता मम्मटः प्रष्टव्यः ।

STUDENT'S LITERATURE

(A pageant of students' mistakes:) '*Nitishaka* (i. e. *Nitishataka*) is the *ganthra* (i. e. *grantha*, work, book) by *Bhaturhari* (i. e. *Bhartri*-

hari) ; ' '*Indra* (and not *Vishnu*) assumed the form of *Mohini* the charming lady; ' '*Kalpanta* means doing away with an idea (and not the deluge); ' ' Mountain *Meru* abounds in sandal trees (characteristic feature of the *Malaya* mountain); ' '*Mainaka* was *Parvati's* father (and not brother) ; '—may the speech of the students, thus creating things at will like that of the poets, be victorious !

वि द्या र्थ्यां चें सा र स्व त

'नीतिशक (= -शतक) हा गंथ्र (= ग्रंथ) भतुर्हरीने (= भर्तृहरीने) रचिला;' '(अमृत वाटतांना) इंद्राने मोहिनीचें रूप घेतलें;' 'कल्पान्त म्हणजे कल्पनेचा अंत;' 'मेरुपर्वतावर चंदन-वृक्ष असतात;' 'मैनाक हा पार्वतेचा पिता;' – याप्रमाणे कवींच्या-सारखी अनिर्बंध निर्मिति करणारी जी विद्यार्थ्यांची वाणी, तिचा विजय असो !

□

अ पू र्वा सं गी त गो ष्ठी

उक्ते 'गायत, गायते 'ति सखिभिर्निर्बन्धपूर्वं पुरा
'ने 'त्येव प्रतिवक्तुमाननततिर्या स्म स्फुरत्यस्फुटम् ।
सैवोद्गायति साम्प्रतं खडखडद्रेल्वेगवाक्षाद् बहिः ;
श्रोतारस्तरवः, ततानि मरुतः, तालश्च चक्रध्वनिः ।।

अनध्यायदिनेषु कदाचित् विद्यार्थिगणः पुराद् बहिः विहारार्थं गच्छति । तत्र च प्रायेण विद्यार्थिन्यः गानाय सनिर्बन्धं प्रार्थ्यन्ते; ताश्च हठेन नकारं कुर्वन्ति । प्रत्यागमन-वेलायां च प्रचलिते रेल्वेवाहने अप्रार्थिताः अपि ताः गवाक्षाद् बहिः मुखानि उत्कृष्य न ज्ञायते केषां कृते गायन्ति इति !

A Novel Musical Concert

When the friends insisted earnestly to sing songs, these mouths opened only to say 'No'. The same mouths, now pushed out of the windows of the railway carriage, are singing aloud in the rattle of the train wheels. For this performance, (speeding) trees are the audience; (whistling) wind, the accompanyist; and the rattle of wheels, the rhythm!

अ पू र्व ज ल सा

आधी मित्रमंडळींनी 'गा, गा' म्हणून आग्रह करकरून सांगितलें तेव्हा जीं तोंडें 'नाही' म्हणण्यासाठीच काय तीं किंचित् उघडलीं, तींच आता रेल्वेच्या खडखडाटांत खिडकीबाहेर डोकावून मोठ्याने गाऊं लागलीं आहेत. या गाण्याला श्रोते आहेत (पळणारीं) झाडें, तानपुऱ्याच्या साथीला आहे वारा, आणि ताल आहे चाकांचा खडखडाट !

□

आ का ङ्क्षा

चौपाटीपुलिनेऽभिनीय सुचिरं शम्बूककम्बुग्रहं,
सेतुं सैकतमारचय्य, सुभगा जङ्घाश्च नेत्रैः पिबन् ।
सानन्दं नगरीमहोदररिचः पार्श्वे प्रणाल्याः स्थितः
खादन् भेलपुरीं पुरो बलिभुजां नेष्येऽपराह्णान् कदा ॥

चौ पा टी – मुम्बापुर्यां प्रथितं सागरतीरम् । श म्बू काः – जलशुक्तयः । सु भ गा ज ङ्घाः – अर्थात् आजानु अधरोरुकं (स्कर्ट) वसानानां कुमारीणां, पुलिने सलीलं चरन्तीनाम् (प्रत्यवसानार्थोऽपि अत्र चरतिः) ।

सानन्दम् – स्थितः, अर्थात् अहम् । प्रणाली – ड्रेनेज। भेलपुरीम् – स्वदेशप्रथितम् अमृतातिशायि भौमं खाद्यम् ('भेळ-पुरी') । ईदृश्यपि हि कस्यचित् (कॉलेजयूनः अध्ययनविरागिणः) आकाङ्क्षा भवति, न केवलं 'कदा वाराणस्याममरतटिनीरोधसि वसन्...' इत्यादिरेव।

THE DREAM

Oh ! When shall I spend the evenings on the Chowpaty sands (Bombay sea shore) !– pretending to search for shells and conches, constructing sand bridges and greedily watching the graceful (uncovered) calves (of the fair sex), standing happily by the side of the huge drain evacuating the gigantic stomach of the city, and crunching the '*bhel-puri*' before an assembly of hungry crows !

आकांक्षा

(मुंबईतील विद्यार्थ्यांचें स्वप्न :) चौपाटीवरच्या रेतींत बराच वेळ शंख-शिंपलें शोधण्याचा देखावा करावा; वाळूंत पूल बांधावे आणि इकडेतिकडे फिरणाऱ्या नाजूक पोटऱ्यांवर हळूच दृष्टि टेकावी; शहराचें अवाढव्य पोट समुद्रांत रितें करणाऱ्या ड्रेनेजला टेकून कावळ्यांच्या संगतींत मजेने भेळ-पुरी खावी; – अहाहा ! अशी संध्याकाळ, अशी संध्याकाळ !!

□

दीपिकादूषणम्

पाठ्यं यद्यनुमन्यते च्युतिमयं, किं 'दीपिका' दूष्यते ?
सा हन्त्यध्ययने रतिं यदि, ततः शोध्यः परीक्षाक्रमः।

यद्वा – यत्र तमः प्रसार्य चरणौ निद्राति संरक्षितं,
दूष्या तत्र न दीपिका यदि, ततः पूजामवाप्नोतु किम् ?॥

पाठ्यं – पाठ्यपुस्तकम्, टेक्स्ट। च्युतिः – अशुद्ध्यादिः दोषः। दीपिका – अध्ययनसाहाय्यभूतं पुस्तकम्, गाईड। पूर्वार्धे 'दीपिका'–दूषणस्य अयुक्तत्वम् उपन्यस्तम्; उत्तरार्धे च पक्षान्तरग्रहणेन ('यद्वा') तस्य स्वाभाविकत्वम्। तमः – अन्धकारः अज्ञानं च। दीपिका – प्रकाशनदीपः, साहाय्यपुस्तकं च।

CONDEMNATION OF 'DIPIKA'

If you accept a text full of errors, why do you condemn a '*dipika*' (a guide, a book of annotations) ? If you say, 'Because it affects adversely the student's interest in study,' then first check up your methods of examination.

But really, if the *dipika* (torch) were not to be condemned where the darkness (also, ignorance) is reclining under protection, feet fully stretched, should it then be honoured ?

दी पि का निं दा

पाठ्यपुस्तकांत वाटेल तितक्या चुका चालतात, तर दीपिकेला – गाईडला – शिव्या काय म्हणून ? 'ती अभ्यासांतली आस्था मारते म्हणून,' – असें असेल, तर आधी परीक्षापद्धति कां नाही तपासून पाहत ?

पण खरोखर, ज्या ठिकाणीं तम (१. अंधार; २. अज्ञान) हें हातपाय पसरून निर्धास्तपणें झोपा घेत आहे, तिथे दीपिकेची (१. दिव्याची; २. गाईडची) निंदा होणार नाही तर काय स्तुति व्हावी ?

□

प री क्ष कः

शुद्धं वत्स ! तवोत्तरं, नयनयोः प्रीतिं करोत्यक्षरं,
पूर्णं चापि विवेचनं, नवमपि क्वाप्यस्ति संयोजनम्।
एतावद्धि पुरा मयापि लिखितं नासीत् परीक्षार्थिना ;
सिद्धिर्या तु मयार्जिता, तदधिकां मत्तः कथं लप्स्यसे ? ॥

सि द्धिः – गुणाङ्कनात्मिका, 'मार्क्स'।

EXAMINER

Good boy, your answer is faultless, handwriting pleasing to the sight, and exposition complete; at places, there are original points too. Even I did not write so well as a candidate for an examination. But how can you get more credit from me than I then had ?

प री क्ष क

बाळ, तुझें उत्तर बिनचूक आहे; अक्षरहि सुरेख आहे; विवेचन पूर्ण आहे; कुठे-कुठे नवीनहि मुद्दे आहेत. मी जेव्हा परीक्षेला बसलों होतों ना, तेव्हा मींसुद्धा इतकें लिहिलें नव्हतें. पण गड्या, तेव्हा मला जितके गुण मिळाले होते, त्यांहून अधिक गुण तुला माझ्या हातून कसे मिळतील ?

□

१०. गार्हस्थ्यपद्धतिः

THE WAY OF MARRIED LIFE

गृहस्थाश्रम प्रकरण

विवाहापणः

ज्येष्ठो मे बहु शिक्षितोऽर्जति शतान्यष्टौ ; स चेदिष्यते
देयं स्यादयुतं ; सुतोऽयमपरः कारुस्त्रिसाहस्रिकः ।
कन्या भूषणमण्डितास्तु, सकलः कार्ये तवास्तु व्ययः ,
स्युस्त्वत्सद्मनि सूतयो, यदि सुतोऽस्माकं, सुता चेत् तव ॥

THE MARRIAGE MARKET

My eldest son is highly educated; earns eight hundred rupees a month. If you want him, you will have to pay ten thousand. (If you cannot afford this,) here is my second son, a mechanic; can be had for only three thousand. The girl must be bedecked with ornaments, and you shall bear all the expenses of the ceremony.

All the confinements will have to be managed by you. If a son is born, he will be our property; if a daughter, yours !

लग्नाचा बाजार

हा आमचा थोरला मुलगा. खूप शिकलेला आहे. महिना आठशे मिळवतो. तो हवा असेल तर दहा हजार मोजावे लागतील. हा दुसरा मुलगा. मेकॅनिक आहे. त्याचे तीन हजार पुरेत. मुलगी सालंकृत असायला हवी. कार्याचा सगळा खर्च तुमचा. बाळंतपणें तुमच्या घरीं होतील. त्यांत मुलगा झाला तर आमचा, मुलगी झाली तर तुमची !

□

विवाहेच्छुः

'कन्येयं बहुलक्षपा, ऽभ्रधवला सेयं न विद्यावती,
नासौ रूपवती, न सास्ति सुदती, ह्रस्वेयमेषोन्नता।
एषा लोमवती, दरिद्रतनया सै'वं हि कन्याशतं
प्रत्याख्याय वरोऽधुनाह, 'नवरं कन्यास्तु, सिद्धोऽस्म्यहम् !'

नवरम् – केवलम्।

A Candidate for Marriage

'This girl is nothing but a dark night; that one is cloud-white; this one is not educated ; this one is not fair; that one has no fine teeth; this is short; that is too tall; this one has too thick a down on her skin; that one is a pauper's daughter; ' – thus, after rejecting a hundred girls, the expectant bride-groom now declares, 'Let the other party be a girl, – that is all. I am ready.'

लग्नाचा उमेदवार

'हं:! काय मुलगी ! अगदी कृष्णपक्षाची रात्र आहे!' 'ही ढगासारखी पांढरीफटक आहे.' 'ही शिकलेली नाही.' 'हिचें रूप बरें नाही.' 'तिचे दात चांगले नाहीत.' 'ही बुटकी आहे.' 'ही ताडासारखी उंच आहे.' 'हिच्या अंगावर लव फार!' 'ही दरिद्री बापाची आहे.' अशा रीतीने वराने शेकडो मुली नाकारल्या. आता तो म्हणतो, 'फक्त मुलगी असूं दे, म्हणजे झालें. मी तयार आहें!'

□

वरस्य आशीः

नोत्तीर्णा कतमा वधूमभिमतां लब्धुं परीक्षा वरैः?
भग्नं कार्मुकमैशमप्यतिभरं, मत्स्यश्च विद्धो भ्रमन्।
शत्रूणाममितं बलं च शमितं, प्राप्तश्चतुर्थाश्रमः;
कीदृक् ते सुकृतं, सुखेन यदिदं लब्धं त्वया मङ्गलम्! ॥

भग्नं..— क्रमशः रामेण अर्जुनेन (द्रौपदीस्वयंवरे) कृष्णेन (रुक्मिणीहरणे) अजेन च, अर्जुनेन च (सुभद्रापरिणये)! सुखिनो हि अद्यतनाः वराः येभ्यः धनुर्भङ्गादि नापेक्ष्यते!

BLESSINGS TO A BRIDEGROOM

Is there a test which the bride-grooms (in the past) did not give to win the bride of their choice? They broke the excessively heavy bow of god *Shiva*, shot the revolving fish, defeated the enormous forces of the rivals, and adopted even asceticism. How lucky that you secured this auspicious gain jolly comfortably!

वराला आशीर्वाद

आपल्या पसंतीची बायको मिळावी, म्हणून आजवर वरांनी कोणती म्हणून परीक्षा दिली नाही ? एवढें मोठें शंकराचें धनुष्यहि मोडलें; फिरत्या माशाचा डोळा टिपला; शत्रूचें अफाट सैन्य शरण आणलें; फार काय, संन्यासहि घेतला !

गड्या रे, केवढी तुझी पुण्याई, की असलें कांहीहि न करतां सुखासुखी ही लग्नमाळ तुझ्या गळीं पडली !

□

चतुरः श्वशुरः

‘ वत्सा त्वां जगतीपतिं वृतवती, का दक्षिणा दीयतां ?
वित्तं मे सकलं न तेऽस्ति तदलं, सर्वं गृहं गृह्यताम् ’ ।
इत्थं श्रीविरहं पुरा परिहरन् रत्नाकरो माधवं
व्याजेनार्थितवान् कृतार्थवचनः कुर्यात् सदा मङ्गलम् ॥

पुरा परिहरन्–परिहरिष्यन् ।

THE CLEVER FATHER-IN-LAW

‘ My beloved daughter chose you, the lord of the world, for a groom. What shall I give you as dowry ? Even if I collect all my wealth, it cannot be fitting enough for you. So, – I offer you the whole of my house ! ’ Thus the sea, the abode of jewels, intending to prevent the parting from his daughter *Laxmi*, made a plea to *Vishnu*; and lo ! it was willingly granted. May he forever confer bliss on you !

हुशार सासरा

'तुला जगाच्या स्वामीला माझ्या मुलीने वरिलें; तुला वरदक्षिणा तरी मी काय देऊं ? माझें सर्वस्व एकत्र केलें तरी तुझ्या जोगतें नाही होणार. हें माझें सबंध घरच घे ना !' याप्रमाणे रत्नांचें आगर असलेल्या समुद्राने लक्ष्मीची ताटातूट टाळण्याच्या हेतूने विष्णूला खुबीने विनवणी केली; आणि विष्णूनेहि म्हटलें, 'तथास्तु!' तो समुद्र सदैव मंगल करो !

□

हरः वरः

'नासौ गोत्रमवैति, न प्रवरकान्, नाप्याह पित्रादिकान्,
संवृत्तं यदि वा न वोपनयनं, – केनापि न ज्ञायते।
नामान्यस्य बहूनि; हन्त! विचितः कुत्रैष धूर्तो वरः?'
– सख्या नर्मणि मङ्गला स्मितमुखी कुर्यात् सदा मङ्गलम् ॥

धूर्तः वरः – यस्मात् सर्वमेतत् वर्णनं तस्मिन् कूटानेकविवाहविडम्बनप्रथिते 'काझी'कापटिकेऽपि उपपद्यते।

SHIVA AS A BRIDEGROOM

'This fellow does not know his *gotra* (i. e. the first progenitor), nor his *pravaras*, (i. e. his distinguished ancestors). He does not even name his father and his earliers. Nobody, again, knows whether or not he has had his initiation, the thread ceremony. Moreover, he calls himself by several names (like the notorious Kazi !). I wonder, where you discovered this cunning guy for a groom !'

May *Mangala*, i. e. *Parvati*, smiling to hear her friend thus jesting, forever confer blessings upon you !

लग्नाच्या बोहल्यावर शंकर

'याला गोत्र माहीत नाही कीं प्रवर माहीत नाहीत. वडील-आजे-पणजे यांचीं नांवें हा सांगत नाही. याची मुंज तरी झाली कीं नाही, कुणालाच ठाऊक नाही. आणि याचीं नांवें पहावीं, तर अगणितच! बाई बाई बाई! मंगले, असला भामटा वर तूं शोधून तरी कुठून काढलास?'

मैत्रिणीच्या या थट्टेला केवळ स्मित करून उत्तर देणारी मंगला (पार्वती) सदैव मंगल करो !

□

वधूगुरुः

मेघं ताडयते तडित्, न रमते पत्या चिरं कौमुदी,
माधुर्यं सहजं जहाति दिविजा गङ्गाब्धिना संगता।
आदत्ते प्रकृतिर्गुणादिविकृतिं द्राक् प्रत्ययोपस्थितौ,
वागेवार्थपदे स्थिरा, न विकृता; सा ते वधु! स्याद् गुरुः ॥

तडिन्मेघादीनि कालिदासस्य प्रथितानि उपमानानि नायिकानायकसमागमवर्णने। तेषाम् अत्र विवेकः क्रियते।

Bride's Preceptor

(Criticism of acknowledged ideal pairs:) The lightning smites the cloud. The moonlight does not stay long with her husband. The heavenly *Ganga* when united with the sea, gives up her natural sweet-

ness. As the suffix confronts, the stem immediately adopts changes of (the nature of) '*guna*' (vowel gradation; also, virtue) etc. Speech alone remains loyal to the sense and unchanged. That, O bride! be thy preceptor!

वधूचा गुरु

(कालिदासाच्या उपमांचें एक समीक्षण :) वीज मेघाला झोडपते. कौमुदी (=चांदणें) नवऱ्यापाशीं कायम नांदत नाही. स्वर्गांतली गंगा समुद्राला भेटली, की तिचा स्वाभाविक गोडवा नाहीसा होतो. 'प्रत्यय' जवळ येतांच 'प्रकृति'सुद्धा तत्काल 'गुण' इत्यादि (तसेंच, गुण इत्यादि बाबतींत) विकृति (=बदल) दाखवूं लागते.

एकटी वाणीच काय ती अर्थाच्या चरणीं (तसेंच, स्थानीं) न बदलतां अढळ राहते. नवऱ्या मुली, तिलाच तूं गुरु कर!

□

गार्हस्थ्योपनिषत्

तौर्यं दीपसमिन्धनं स्मृतिपथाल्लुप्येत सूर्योदये,
रत्नस्वर्णविभूषणादि नचिराद् गच्छेत् करं शासितुः।
अर्थो जातु भजेदनर्थपदवीं, जीर्येद् दुकूलादिकं;
गार्हस्थ्योपनिषत् परा यदुत वां तिष्ठेद् गुणानां गणः॥

तौर्यादीनि हि प्रायः विवाहस्य अङ्गानि। तेषामयं नित्यानित्यवस्तुविवेकः। रत्नस्वर्ण...शासितुः—सुवर्णनियमनादिभिः शासनादेशैः। गार्हस्थ्योपनिषत—गृहस्थाश्रमस्य परमं रहस्यम्। वाम्—युवयोः वधूवरयोः।

The Secret of Married Life

The *shehnai* and the brilliant fire-works will be effaced from the memory as soon as the Sun rises next. Jewel and gold ornaments will go into the State's hands before long. Money may invite trouble. Costly costumes will one day wear out and perish. The most precious secret of married life is: your virtues alone will abide.

गृहस्थाश्रमाचें रहस्य

सनई-वाजंत्री, दारूबत्ती या गोष्टींचा तर रात्र उलटून जातांच विसर पडूं लागेल. सोन्यामाणकांचे दागिने आज ना उद्या सरकार-जमा होतील. अर्थ (रोख पैसा) एखादे वेळीं अनर्थहि ठरेल. रेशमी वस्त्रेंप्रावरणें फाटून जातील. तुमचे गुण तेवढे टिकून राहतील, – हेंच गृहस्थाश्रमाचें परम रहस्य होय !

□

चतुर्दश रत्नानि

धूम्या भेलपुरी चहा नटनटीट्रान्सिष्टरा गीतिकाः
फिल्माङ्काश्चलचित्रदर्शनगृहा रम्भादयः पत्रिकाः।
नैलानं वसनं प्रसाधनकलाः क्लासास्तथा दीपिकाः –
रत्नानीति चतुर्दश प्रतिदिनं कुर्युः सदा मङ्गलम् ।।

'लक्ष्मीः कौस्तुभ ...' इत्यादीनि पुराणप्रथितानि रत्नानि आधुनिकानां न श्रद्धेयानि। अतः नूतनानां रत्नानां परिगणनं क्रियते। धूम्या – सिगरेट। 'भेलपुरी' इति एकं रत्नम्। नटनटीट्रान्सिष्टराः – त्रीणि रत्नानि। गीतिकाः

– अर्थात् फिलमगताः। रम्भादयः पत्रिकाः – अश्लील-वर्णनादिभिः लब्धवर्णाः। नैलानं वसनम् – नायलॉन। तदुक्तं गीतासु – 'नैलानं चास्मि वस्त्राणां पेयानां च चहास्म्यहम्। गुण्डानां राजनीतिज्ञो नटो धनवतामहम्॥'

FOURTEEN JEWELS

Cigarette, '*bhel*' and '*puri*', tea, film actors, actresses, transistor radios, film songs, film periodicals, theatres, (sex -) magazines like the '*Rambha*', nylon, beauty aids, classes and guides, – may all these fourteen jewels bestow blessings on you every day !

नवीं चौदा रत्नें

विडी-सिगरेट, भेळपुरी, चहा, सिनेनट, सिनेनटचा, ट्रांझिस्टर रेडिओ, फिल्मी संगीत, फिल्मी नियतकालिकें, सिने-थिएटरें, 'रंभा' इत्यादि मासिकपत्रिका, नायलॉन कापड, सौंदर्यप्रसाधनें, क्लास आणि गाइडें, – अशीं हीं चौदा रत्नें प्रत्यहीं आमचें सतत भलें करोत !

□

भाग्यवत्याः भर्ता

आहूतः सकृदेव यः प्रचलति स्नानाय भोज्याय वा,
नादिष्टः समये हरत्यथ चहाशाकादिवस्तूच्चयम्।
वक्त्यल्पं, न निषेधति व्ययविधौ, रक्षत्यपत्यं मुदा, –
कस्याश्चित् क्वचिदेव भाग्यवशतो भर्ता भवेदीदृशः॥

सकृदेव – इदम् 'आहूत' विशेषणम्।

IDEAL HUSBAND

A husband who rises for bath or meals at a single call, brings provisions like tea and vegetables in time without being reminded of it, talks little, does not impose restrictions on expenditure, baby-sits willingly, – only rarely and luckily can a woman have such a husband !

भाग्यवतीचा नवरा

जो एका हाकेसरशी आंघोळीला किंवा जेवायला उठतो; सूचना मिळण्याची वाट न पाहतां वेळेवर चहा, भाजी वगैरे वस्तु आणून ठेवतो; थोडेंच बोलतो; खर्चाला आडकाठी करीत नाही; मुलाला खुषीने संभाळत बसतो; – असला नवरा कुठेतरी एखादीलाच मोठ्या भाग्यानेच लाभतो !

□

भाग्यवतः भार्या

नाश्रान्तं, यदि वक्ति; विघ्नयति वा कार्ये न भट्टारकं,
नैनं लुम्पति, नापि पृच्छति ' कुतः क्वार्थे धनस्य व्ययः ?'।
निद्राणं सहते, न शास्ति, रुचिरं श्रीणाति खाद्यं सदा,–
कस्यापि क्वचिदेव भाग्यवशतो भार्या भवेदीदृशी ॥

नाश्रान्तं, यदि वक्ति – एतदुक्तं भवति : प्रायेण नैव वक्ति; वक्ति चेत् अश्रान्तम् अविरतं न वक्ति।

IDEAL WIFE

A wife who, if at all she talks, talks not to the point of exhaustion, does not interrupt her husband in his work, does not rob him, nor does require him to give explanation for the expenditure, tolerates his sleep, does not dictate, cooks tasty food regularly, – only rarely and luckily can a man have such a wife !

भाग्यवंताची बायको

बोललीच तर दमछाक होईतो बडबडत नाही; नवऱ्याच्या कामांत कटकटी आणीत नाही; नवऱ्याला लुबाडीत नाही, किंवा त्याला खर्चाचा हिशेबहि विचारीत नाही; भरपूर झोपूं देते ; हुकमावर हुकूम सोडीत नाही; रोज कांहीतरी रुचकर पदार्थ खायला करिते; – असली बायको कुठेतरी एखाद्यालाच मोठ्या नशिबानें लाभते !

□

आर्यपुत्राष्टकम्

कार्यं चेन्मुखमार्जनादि दुहितुस्तत्रार्यपुत्रो व्रजेत्,
कार्यं पुस्तकलेखनादि, तदपि द्रागार्यपुत्रः क्रियात् ।
शास्त्रार्थं स, पटादिकं स रजकात्, क्षीरं स, चित्राणि सः,
– क्षिप्रं संदिशती प्रियेक्षत इव प्रीत्यार्यपुत्राष्टकम् ॥

अत्र मुद्राराक्षसीयं राक्षसवाक्यं स्मर्तव्यम् – ‘ यत्रैषा मेघनीला चरति गजघटा राक्षसस्तत्र यायात् ... अज्ञासीः

प्रीतियोगात् स्थितमिव नगरे राक्षसानां सहस्रम् ॥' नन्दानां तावत् 'नवनवतिशतद्रव्यकोटीश्वराणां' सहस्रसंख्या कल्यवर्तः। नास्माकं तावान् विभवः ; अतः 'अष्टकेन' तृप्यामः ।

EIGHTFOLD HUSBAND

The daughter is to be washed and tidied up etc., etc., – let my husband attend to it. A book or an article is to be written, – my husband will do that too in no time. Scientific work, – husband; bringing clothes from the launderer, – husband; milk, – he; drawing pictures, – who else ?

Issuing such orders in quick succession, the dear lady, with deep affection and full confidence, visualises an eightfold husband !

आठ नवरे

मुलीचें तोंड धुणें 'वगैरे' करायचें आहे, – 'हे' करतील की ! पुस्तकबिस्तक लिहायचें आहे, – तें तर 'हे' चुटकीसरशी करतील ! शास्त्रचर्चा करायची आहे, – 'हे'; धोब्याकडून कपडे वगैरे, – 'हे'; दुधाच्या बाटल्या, – 'हे'; फोटोबिटो, – 'हे'! असे लागोपाठ हुकूम सोडणाऱ्या बाईसाहेबांना अति प्रेमामुळे जणूं एका नवऱ्याचे आठ नवरे दिसूं लागतात !

□

स्मरणशीला भार्या

'नित्यं विस्मरसी'त्यविस्मरणया प्राध्यापको भार्यया
भौमीयोद्वहनाय मित्रदुहितुः सोपायनं प्रेषितः।
तूर्यं नात्र कथं? न तारपसितं 'कुर्यात् सदा मङ्गलम्'?
सप्ताहात् परतो विवाह इति सोऽवेदीत् पठन् पत्रिकाम्॥

प्राध्यापकः हि नाम जनः विस्मरणस्य भूमिः, इति प्रथितं लोके। तस्य भार्या च प्रायेण अतीव स्मरणशीला, तेनैव किल जगच्चक्रम् अनाकुलं प्रवर्तते। अस्मिन् पद्ये ईदृश्येव काचित् जगच्चक्रयोगक्षेमकरी स्मरणखनिः निदर्शिता, या स्मृतेः अतीव तीव्रत्वात् आगामिनि सप्ताहे वर्तिष्यमाणस्य उत्सवस्य कृते पूर्वस्मिन्नेव सप्ताहे भर्तारं प्रेषितवती! भौमीयो-द्वहनाय – भौमे (मङ्गलवासरे) संपत्स्यमानस्य विवाहस्य कृते।

STRONG MEMORY

Taunting her husband, 'You are always forgetful,' a Professor's wife, (naturally) strong in memory, sent him with presents to attend the marriage ceremony of a friend's daughter scheduled to take place on a Tuesday.

(As he went to the place of marriage –) 'How is it that there is no sound of band here? Nor loud roars of "*kuryat sada mangalam*" (verses sung at the marriage ceremony, meaning, '..may ..always confer blessings') ?' He looked at the invitation, – the marriage was scheduled on Tuesday all right, but only a week later!

आ ठ व णी चा कां दा

'तुम्ही नेहमीच विसरत असतां !' असें एका प्राध्यापकाला त्याच्या बायकोने (नेहमीप्रमाणे) म्हटलें, आणि एका मित्राच्या मुलीचें लग्न मंगळवारीं व्हायचें होतें त्याला हजर राहण्यासाठी भेटीची वस्तु देऊन हाकललें. (कार्यालयांत जाऊन पाहतो, तों –) 'इथे वाजंत्री कां नाही ? आणि "कुर्यात् सदा"चा आरडाओरडाहि कसा नाही ?' त्याने खिशांतून निमंत्रणपत्रिका काढून पाहिली, – लग्न पुढच्या मंगळवारचें होतें !

□

को ऽ य म् ?

'कोऽयं सायमुपागमिष्यति गृहं ? ' भर्त्रेति पृष्टा सती
ब्रूते भद्रमुखी, 'स्नुषा ननु वृता मातृष्वसुर्या मम।
तस्या मातुलमातुलस्य दुहितुः श्वश्वा ननान्दुः सुतो
यां जायां वृतवान्, पितृव्यदुहितुस्तस्या भविष्यद्वरः '॥

नायं कूटश्लोकः। तदलं संबन्धनिर्धारणार्थं वृथा शिरःपीडनेन। संबन्धपरम्परास्मरणपाटवमात्रमत्र भद्रमुख्याः सुसूचयिषितम्।

Who ?

'Who is it that is coming to our house this evening ?' asked the husband.

The lady with an auspicious face replied : 'He is the would-be bridegroom of the daughter of the uncle of the girl, to whom has proposed the son of the husband's sister of the mother-in-law of the daughter

of the maternal uncle of the lady, who is the prospective daughter-in-law of my maternal aunt.'

हा कोण ?

'हा जो संध्याकाळीं आपल्या घरी (चहाला) येणार आहे, तो कोण ग ?'

नवऱ्याच्या या प्रश्नाला कारभारणीने उत्तर दिलें : 'अहो, माझ्या मावशीची ती अमकी सून होणार आहे ना, तिच्या मामाच्या मामाची जी मुलगी, तिच्या सासूच्या नणंदेच्या मुलाचें जिच्याशीं लग्न ठरलें आहे ना, तिच्या चुलतबहिणीचा हा भावी नवरा यायचा आहे !'

□

उद्वर्तनम्

'उत्तप्तान्यनले पतन्ति सहसा दुग्धान्यवज्ञाय मां,
दूरे यावदहं करोति कलशं त्रोटिर्जलोत्प्लावितम् ।
पात्राणि प्रलुठन्ति हन्त चरणस्पृष्टान्यनालोकनात्,
उद्वृत्तं सकलं बते'ति गृहिणी काचं बभञ्ज क्रुधा ।।

सद्वृत्तानि दुग्धानि उत्तप्तानि सन्ति स्वयमेव चुल्लयाः सपात्रम् अवतरन्ति, सद्वृत्ता त्रोटिः (जलवाहिनी नलिका) कलशं पूरयित्वा स्वयमेव विरमति, पात्राणि चरणमार्गात् स्वयमेव अपसरन्ति, इति ज्ञेयम् ।

Disobedience

'The milk, when overheated on the stove, jumps into the fire in defiance of my

order ! While I am away, the water tap makes the bucket overflow ! The utensils too, alas ! if the feet touch them by chance, tumble on the floor ! Everything here is lawless ! '

With these words, the housewife crashed a glass in fury.

वळणच नाही !

' दूध तापत ठेवलें, तर तें खुशाल मी परत यायच्या आंत उतू जातें ! जरा कुठे इकडे तिकडे जावें, तों नळाखाली लावलेली कळशी वाहून जाते ! चुकून दुर्लक्ष होऊन पाय लागला, तर भांडीं-सुद्धा मेलीं आडवीं होऊन गडबडा लोळण घेतात ! बाई बाई बाई !! या घरांत कश्शाला म्हणून वळणच नाही !' असें म्हणून सुगरणीने हातांतलें कांचेचें भांडें रागारागाने दाणकन् आपटून फोडलें !

□

त्वं मदधिका

यावत् ते स्तवनं प्रियं मम, ततो मद्दूषणं ते प्रियं ;
यावच्छ्रोतुमना अहं, तदधिकं त्वं वक्तुकामासि यत् ।
अत्तुं यावदहं क्षमस्तदधिकं श्रीणासि भोज्यं यतः ;
यावानर्जयितास्म्यहं तदधिकं युक्तं करोषि व्ययम् ॥

कश्चित् 'सः' 'तां' प्रति आह ।

You Always Exceed Me !

You like to censure me more than I like to praise you. You wish to speak more than I wish to hear. You cook more than

I can eat. It is then perfectly appropriate that you spend more than I earn !

तूं माझ्याहून अधिक !

तुझी तारीफ करायला मला जेंवढें आवडतें, त्याहून अधिक मला नांवें ठेवणें तुला आवडतें. मला जेवढें ऐकावेंसें वाटतें, त्याहून अधिक तुला बोलायला हवें असतें. माझी जेवढें खाण्याची तयारी असते, त्याहून अधिक तूं अन्न शिजवून ठेवतेस. तेव्हा मी जितकें कमावतो, त्याहून अधिक तूं खर्चतेस, हें सरळच नाही का ?

□

गुरुलाघवम्

व्याख्यानं न, न नाटकं, न च चलच्चित्रं, न संमेलनं,
संभूयभ्रमणं न नोऽस्ति सुलभं, देशाटनं दूरतः ! ।
अस्त्यस्माकमवेक्षणीयमनिशं संमार्जनीयं गृहं,
कर्तव्यं पटधावनं, तरुलताः सेच्याः, विधेया चहा ।।

DISCRIMINATION

No lecture, no play, no picture, no gathering; even walking together has become difficult for us, much more so a pleasure trip. For, we have to watch the house constantly, sweep it, wash clothes, water plants and prepare tea !

तारतम्य

ना व्याख्यान, ना नाटक, ना सिनेमा, ना सभासंमेलन, ना हिंडणें फिरणें, – कांही कांही म्हणून आम्हांला करितां येणार नाही. प्रवास तर दूरच ! कारण आम्हांला की नाही, घराची सतत राखण

करायची असते; झाडलोट असते ; धुणें, झाडांना पाणी, चहा, – हें सगळें करायचें असतें. वेळ काढायचा तरी कुठून ?

□

प्र स व स मृ द्धिः

यद् देवाद्युपयाचनं, यदपि वा बाबाबुवाद्यर्चनं,
यद् भैषज्यनिषेवणं च नियतं, यन्मान्त्रिकोपासनम् ।
मूढानामनपत्यतापरिहृतेः सर्वेऽप्युपाया इमे ;
सुन्तामात्रसमाश्रयात् तु विबुधाः प्राज्यां प्रजां चक्षते ।।

सु न्ता – इस्लामप्रथितः पुमपत्यसंस्कारविशेषः । (प्राज्ञाः! नातः परं कथयितुं शक्यम् ।) वि बु धाः – नचिरात् दिवं गताः केचित् महाराष्ट्रियाः इतिहासपण्डिताः। तेन प्रकृतपदं सविशेषम् अर्थवत् भवति ('विबुधाः सुराः' इत्यमरः) ।

FERTILITY

Vows of offering to the deities, devout service of saintly *Babas* and *Buwas*, regular administration of medicines, devotion to the spell-priests, – all these are the fools' measures to beget a child. But the wise men (e. g. a recently departed scholar of Mahratha history) assure abundant progeny just by an operation of the *Sunta* rite !

उ दं ड सं त ति !

देवांदगडांना नवस, बाबाबुवांची सेवा, नियमित औषधसेवन, मांत्रिकांचे आर्जव, आणि काय काय, – मूल व्हावें म्हणून खुळचट

लोक काय उपाय करीत असतात! शहाणे लोक (नुकतेच दिवंगत झालेले एक इतिहासपंडित!) मात्र सांगतात की, नुसती 'सुंता' केली की पुरे! मुलेंच मुलें!!

□

'तातं तालय'

जाता जातु विलाप्य वक्षसि दृढं पित्रा भृशं चुम्बिता,
दष्टा कोमलयोः कपोलफलयोः शल्योपमैः श्मश्रुभिः।
मातुः संस्पृशती मुखं मृदु सुखं सभ्रूविभङ्गाब्रवीत् –
'तातं तालय!'; न त्वबुद्ध जननीहासस्य मुग्धाशयम्॥

जाता – वत्सा। विलाप्य – विपूर्वायाः लीयतेः ण्यन्तायाः ल्यबन्तम्; आश्लिष्य इत्यर्थः। मृदु सुखम् – हे भगवन्! कियान् अयं भेदः! किमिति तातस्यापि मुखम् ईदृगेव न निर्मितम्? तालय – ताडय। अबुद्ध – अजानात्। मुग्धा – अर्थात् जाता, कन्या; कर्तृपदम्। मुग्धा नाबुद्ध; विदग्धाः बुध्येरन् इति आशास्महे।

Beating the Father

The father once kissed his young daughter heavily, clasping her to his heart; and the fruitlike, delicate cheeks of the poor child were bitten by the father's arrowlike moustaches. The girl then feeling the soft, snug face of her mother, passed the sentece with knitted eyebrows, ' Give papa a

beating !' The mother burst into a laughter; but the innocent child could not divine why.

बा बां ना ठो क दे !

एकदा असें झालें की, एका पित्याने आपल्या लाडक्या बाळीला छातीशीं घट्ट धरून तिचे मुक्यावर मुके घेतले. बिचारीचे कोवळे कोवळे गाल मिशांचे कांटे टोचून टोचून हुळहुळे झाले! सुटका झाल्याबरोबर तिने आईकडे धाव घेतली; तिच्या मुलायम तोंडावर एकदा हात फिरविला (देवा रे देवा ! सगळयांचींच तोंडें अशीं गुळगुळीत कां नाही केलीस ?), आणि आंठ्या घालून आईला म्हटलें, 'आई ग, बाबांना की नाही, खूप ठोक दे !' आई खदखदून हसली. बिचाऱ्या अश्राप मुलीला तिच्या हसण्याचा अर्थ कळलाच नाही !

□

'अ प भा षि त वै'

'यक्तां तात फुगां गिहान, बयपीम् आम्बयत्य माम् आनय,
त्योकं पाथय नूतनं, कथय वा क्युत्नत्य मय्यं कथाम्।
तुय्यं देव नमच्कयोमि, तुमती तातत्य मे दीयतां,' –
मा भूत् साधुपदप्रयोगसुकृतं, जाते ! प्रियं ते वचः ॥

अत्र चरणत्रयस्य संस्कृतच्छाया – 'रक्तां तात फुगां गृहाण, बरफीमाम्रस्य मामानय, श्लोकं पाठय नूतनं, कथय वा कृष्णस्य मह्यं कथाम्। तुभ्यं देव नमस्करोमि, सुमति-

स्तातस्य मे दीयताम् '। फुगा – बलून। बरफी – खाद्य-विशेषः। मा भूत्... – अत्र अनुसंधेयम् : 'तस्माद् ब्राह्मणेन न म्लेच्छितवै, नापभाषितवै ' इत्यादि महाभाष्ये उद्धृतं श्रुतिवचनम् । तथा च – ' समानायामर्थावगतौ शब्देन चापशब्देन च, तत्र धर्मनियमः क्रियते, शब्देनैवार्थोऽभिधेयो नापशब्देनेति, एवं क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति ।'

IN DEFENCE OF UNREFINED SPEECH

(This stanza is untranslatable; for a three-fourth of it is composed in baby talk. Its interest lies more in its pronunciation than in its contents.)

'Papa ! Buy me the red balloon. Bring me the mango sweets. Teach me a new verse or tell me the story of Krishna. God ! I bow to you ! Make my papa wise.'

Confound the refined speech that brings merit ! Baby dear,. I love your talk !

बोबडे बोल

' तात, मया (मला) याय (लाल) फुगा आना;' ' मया आंब्याची बयफी घेऊन या;' ' मया नवा त्योक (श्लोक) तिकवाय ?' ' क्युत्नाची गोत्त शांगाय ? ' ' बाप्पा, तुया नमच्काय ! बाप्पा, तातांना चांगयी बुद्धी दे !'

शुद्ध बोललें की पुण्य लागतें म्हणतात. तें नाही मिळालें तरी फिकीर नाही ! बाळ, तुझे हे अशुद्ध बोबडे बोलच मला प्यार आहेत !

□

बाल्याय तस्मै नमः

सायं द्योतितदीपवन्दनविधेरूर्ध्वं
जनन्योदितं,
'तातादीनधुना नमस्कुरु सुते !'
वत्सा च भक्त्यानमत् –
अम्बां तातमथानयोः पितृगणं
भ्रातॄन् स्वसॄः किंकरान्
मार्जारं शुकमप्यहो !
समदृशे बाल्याय तस्मै नमः ॥

समदृशे – अत्र विमृश्यतां यदुक्तं गीतासु : 'विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि । शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥'

WE BOW TO THE CHILDHOOD

The evening prayer to the lighted lamp was over. The mother bade her daughter, 'Now, baby dear, bow to your father and others.' The child then piously bowed to her mother, father, their parents, brothers, sistrers, servants, – nay, even the cat and the parrot in the cage too !

We bow to the childhood which is endowed with such a perfect equanimity !

त्या बाळपणाला नमस्कार असो !

संध्याकाळीं दिवे लागल्यावर 'शुभं करोति' म्हणून झालें. मग आईने चिमण्या लेकीला सांगितलें, 'बाळ, आता बाबांना आणि

सगळ्यांना नमस्कार कर हं ! ' तेव्हा तिने पुढील व्यक्तींना भक्तिभावाने नमस्कार केला, – आई, बाबा, त्यांचे आईवडील, भाऊ, बहिणी, नोकरचाकर, मांजर आणि पोपटसुद्धा ! असली समदृष्टि बाळगणाऱ्या त्या बाळपणाला आमचा नमस्कार असो !

□

वि ज ल्पि त म्

' कृष्णो नाम बभूव, तस्य जननी कॉलेजमासीद् गता,
सोऽखादन्नवनीतमन्यसदने, बद्धस्तदोलूखले ।
सोऽरोदीत्,उपधाव्य चास्य जननी मुक्त्वाददाद् गोलिकाः,'
– मत्तस्येव शिशोर्विजल्पितमिदं गेहे चिरं जीवतु ।।

कश्चन शिशुः जनन्यै कथां कथयति । सेयम् । गो लि काः – शार्करीः ।

PRATTLE

' There was one, *Krishna*. His mother had gone to the College. He stole butter from others' houses and ate it. Then he was tied to a wooden mortar. He cried; and soon his mother ran back, relieved him and gave him lemon balls. '

May this prattle of the baby, similar to that of a madman, live forever in the house !

बडबड

'एक होता कृष्ण. त्याची आई गेली होती कॉलेजांत. त्याने एकदा लोकांच्या घरीं (चोरून) लोणी खाल्लें. तेव्हा लोकांनी त्याला उखळाला बांधून घातलें. मग तो लागला रडायला. मग त्याची आई आली धावत धावत. तिने त्याला सोडवलें; आणि लिमलेटाच्या गोळ्या दिल्या खायला.' असली वेडगळासारखी लहान मुलाची बडबड घरांत कायम नांदो !

□

अस्थानरतिः

'मा नासां सुत निष्कुषाण, वदने मा पुत्र धेह्यङ्गुलिं,
मा निष्ठीव पथि क्वचित्, कमपि रे गालीपदैर्मा तुद'।
ज्येष्ठा इत्थमनित्थमात्मचरणाः प्राहुस्तदास्तां; परं
कैषामस्वमुखादिकर्मसु नृणामास्था ? न जानीमहे ! ॥

Misplaced Interest

'Son, don't poke your nostrils. Don't suck your finger. Don't spit anywhere on the street. Don't hurt anybody with abuse.' Thus the elderly people teach me, themselves not complying with the rules. I don't mind it. But I fail to understand why these elderly people evince so much interest in the affairs of noses and mouths that do not belong to them !

नसती उठाठेव

'हें बघ बाळ, नाक टोकरूं नको;' 'तोंडांत बोट घालूं नको;' 'रस्त्यांत थुंकायचें नाही हं;' 'हां, शिवी नाही द्यायची कुणाला !' असें कांहीतरी मोठीं माणसें सारखीं सांगत असतात; स्वतः मात्र हें सगळें करीत असतात. तें जाऊं द्या ! पण मला हें समजत नाही की, आम्ही हें सगळें आमच्याच हातांतोंडांनी करीत असतांना यांना त्यांत लक्ष घालण्याचें काय कारण ?

□

११. तत्त्ववित्पद्धतिः

THE WAY OF THE THINKER

त त्त्व ज्ञ प्र क र ण

श्ली ला श्ली ल वि वे कः

विद्वांसोऽपि गता यतोऽत्र विमतिं 'का श्लीलताश्लीलता?
श्लीलेऽश्लीलमतिं यतो विदधतेऽश्लीलेऽपि च श्लीलताम् ।
तत्त्वं तेन समासतो विवृणुमः – सर्वेऽपि यत्रोत्सुकाः,
अश्लीलं तदुदीर्यते; यदितरत्, श्लीलं तदाख्यायते ॥

कर्म इव एव गहनोऽयं विषयः – 'किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः'; तथा 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत् ... ' इत्यादि स्मर्तव्यम् । यस्मादेवं तस्मात् – '(तेन) ब्रूमः सहृदयमनःप्रीतये तत्स्वरूपम् । '

DISTINGUISHING DECENT FROM OBSCENE

Whereas even the learned are divided as to what is decency and what obscenity;

and whereas they even regard as obscene what is really decent, and as decent what is really obscene; therefore we briefly expound the true nature of these two : obscene is that in which all are interested; all the rest is decent.

श्लील आणि अश्लील

'श्लील म्हणजे काय, आणि अश्लील म्हणजे काय,' या मुद्द्यावर विद्वानांचेसुद्धा मतभेद झाले आहेत; कोणी तर श्लीलालाच अश्लील समजतात, आणि अश्लीलाला श्लील समजतात. म्हणून या विषयांतलें सत्य आम्ही संक्षेपतः सांगतों, — ज्यांत सर्वांनाच गोडी, तें अश्लील; राहिलेलें श्लील.

□

अश्लीलता

स्त्रीदेहस्य विवस्त्रणं यदि भवेदश्लीलतागोचरं,
पुंदेहस्य कुतस्तथा न तदिति प्राज्ञाः समाचक्षताम् ।
'अक्ष्णोऽसौ विदितोऽल्पवस्त्र' इति चेत्,
स्त्रीणामपि स्यात् तथा;
'स्त्रीदेहो' यदि 'कामधुक्क्षण' इति,
ब्रह्मा ततो दूष्यताम् ।।

अति हि नाम एतेषु दिवसेषु श्लीलाश्लीलचर्वणं कुर्वन्तः दृश्यन्ते कलासाहित्यमार्तण्डाः। तत्र वदामः... ।

Obscenity

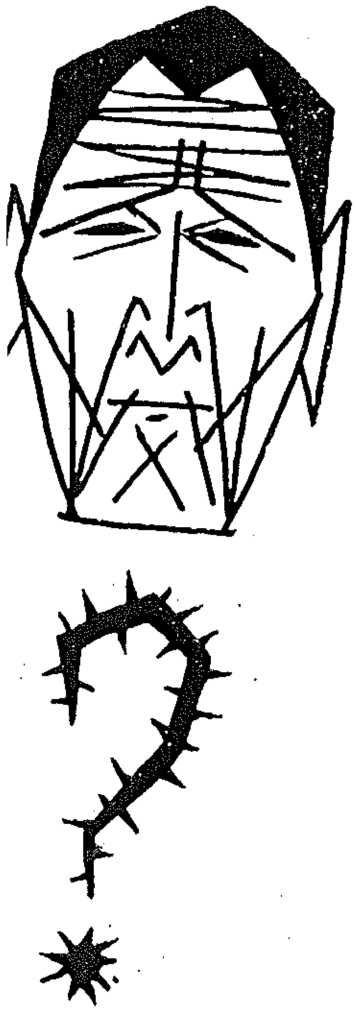
If feminine nude is to be counted obscene, let the wise explain why the male nude is not. If it is argued that people are used to seeing the male body bare, we

ask, would they not be used to seeing the female one too ? If, again, you argue that the female form (when unclad) inflames passion, then why, blame the Creator !

अ श्ली ल ता

स्त्रीदेहाचें वस्त्रहीन चित्रण हें जर अश्लील ठरत असेल, तर पुरुषदेहाचें तें तसें कां नाही, याचें विद्वानांनी उत्तर दिलें पाहिजे 'तो (=पुरुषदेह) तोकड्या वस्त्रांनिशीच दृष्टीला सवयीचा झाला आहे म्हणून,' असें म्हणाल, तर स्त्रीदेहहि तसा सवयीचा होईल की ! 'स्त्रीदेह हा कामोत्तेजक आहे म्हणून,' असें म्हणाल, तर दोष ब्रह्मदेवाला द्या की !

□

वि नो द ना नि

अक्षैः केऽपि विनोदयन्ति हृदयं,
केचिच्च सौरै रसैः,
केचित् काव्यरसैश्च, केऽपि कलहै-
र्वित्तापहारैः परे ।
रेखाजालचितात्मभालपटले
विन्यस्य हस्तं दृढं
वीक्ष्योद्वीक्ष्य न वीक्ष्य रिष्टपदवीं
केचित् तु चिन्ताशतैः ॥

सौ रैः र सैः – सुराभिः । प्रकारपरं बहुवचनम्, वैपुल्यपरं वा, – यथारुचि गृह्यताम् ।

AMUSEMENTS

Some divert their minds by playing dice, some by drinking liquor, some by savouring poetry, others by quarrelling, still others by theft. There are, besides, some who, in calamity, actual or anticipated, divert themselves with care, their hands supporting knitted foreheads.

वि रं गु ळा

कुणी जुगार खेळून मन रमवितात, कुणी मदिरेचें सेवन करून, कुणी काव्यरस पिऊन, कुणी भांडून, कुणी चोऱ्या करून; पण कुणी मात्र आठ्यांनी सुरकुतलेल्या कपाळावर हात घट्ट धरून, काळज्याच काळज्या करून मन रिझवितात, – संकट दिसतें म्हणून काळजी, दिसत नाही म्हणून काळजी, संकटाची कल्पना करून काळजी,... काळजी, काळजी, काळजी ... !

□

श्र द्धा

'ना विष्णुः पृथिवीपतिः,' – यदवदंस्तच्चेन्मृषा कथ्यते,
'सर्वेऽप्यत्र समाः,' इतीयमभिधा सत्येति कः प्रत्ययः ? ।
पूर्वत्रापि जनाः सुखानि विविदुः, क्लेशं परत्रापि च;
श्रद्धैव व्यवहारकारणमतः, श्रद्धा च तर्कोत्तरा ।।

FAITH

'The man who rules the earth is God *Vishnu* himself,' – if this doctrine is to be denounced as false, a myth, can anyone prove the truth of the doctrine, 'All are born equal'? People have been happy even under the former doctrine, and miser-

able under the latter. This means : faith alone is the basis of all human dealings; and all faith lies beyond reason.

श्रद्धा

'पृथ्वीचा स्वामी तो ईश्वरांश,' असें जें म्हणत तें जर खोटें, तर 'सर्व लोक सारखे,' हें तत्त्व तरी खरें समजण्यास काय प्रमाण आहे ? पहिल्या तत्त्वाच्या छत्राखालीहि लोक सुखी झाले, आणि दुसऱ्याच्या छत्राखालीहि लोक दुःखी झाले, असें दिसतें. एकूण काय, श्रद्धा हें सर्व व्यवहाराचें मूळ आहे, आणि श्रद्धा ही तर्काच्या निकषापलीकडे आहे.

□

मूर्खधूर्तौ

धर्मो वस्तु सदित्युशन्ति कतिचित्, तैस्तद्ग्रहावेशतो
'धर्मः सत्य इहैक एव, स ममे'त्येवं प्रतिज्ञायते ।
धर्मः कल्प्यत इत्युपैति विदुषां येषां तु धीर्निश्चयं,
ते धर्मानखिलान् वदन्त्यवितथान्; कः कल्पितेष्वाग्रहः ? ।।

'ममैव धर्मः सत्यः' इति प्रतिपादनं यावत् सत्यमसत्यं वा, तावदेव 'सर्वे धर्माः सत्याः' इत्यपि ।

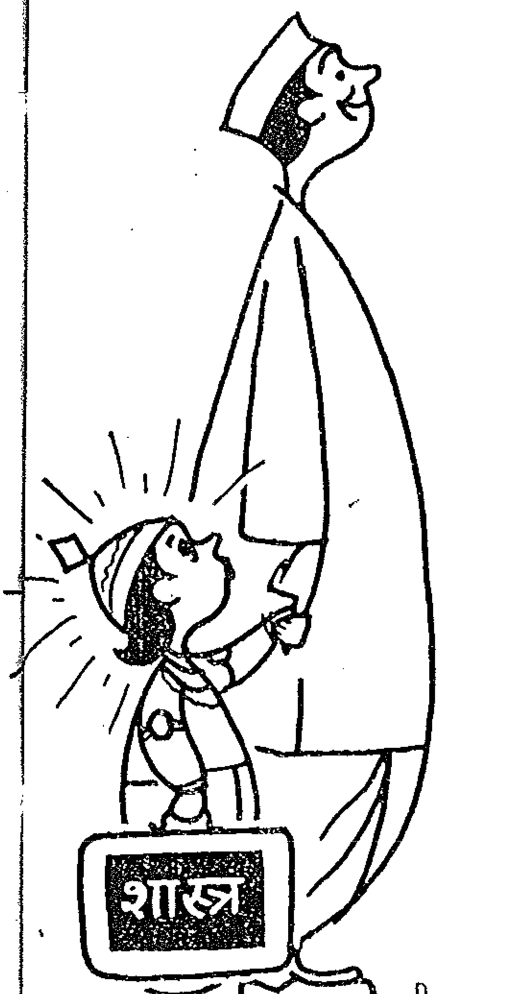
The Fool and the Clever

Some who think religion real swear ardently : 'There is only one true religion, and that is mine !' The enlightened ones, on the other hand, who are convinced that religion is imaginary, accept all religions to be true; for, what use is it contending for what is after all imaginary !

मू र्ख आ णि धू र्त

धर्म ही खरी, वास्तव गोष्ट आहे, असें कोणाकोणाला वाटतें. ते या समजुतीचा पगडा मनावर बसल्यामुळे 'या जगांत खरा धर्म एकच, आणि तो म्हणजे माझा,' असें शपथेवर सांगतात. पण धर्म ही कल्पनासृष्ट वस्तु आहे हें ज्या जाणत्यांच्या मनाला उमजतें, ते म्हणतात, 'सगळेच धर्म सत्य आहेत.' खरेंच आहे; जें काल्पनिकच, त्यांत हट्ट कसला ?

□

ई श्व र स्य पि ता

'धर्मे शास्त्रमिह प्रमाण'मिति चेत्,
शास्त्रस्य कः कारकः ?
'श्रीशः'; तस्य तु कः ? 'न कश्चिद्';
अनृतं, श्रीशस्य लोकः पिता ।
तज्जानात्यलमीश्वरः, न तु जनः;
धर्मस्य शुद्धौ ततः
नेशः किं तु जनो रुणद्धि; तदिदं
प्राज्ञाज्ञयोरन्तरम् ।।

The Father of God

If you say, 'Scriptures are the authority on religion,' we ask, who made the scriptures ? 'God,' – all right; and who

made Him ? 'None,' – this is a lie ! Man is the father of God. This, God knows very well; men do not. That is why, when religion faces change, it is men that oppose change, not God. This is where the ignorant differs from the informed.

ईश्वराचा बाप

'धर्माचें स्वरूप ठरतें तें शास्त्रानें,' असें म्हणत असाल, तर शास्त्राचा कर्ता कोण हो ? 'ईश्वर'; ठीक. त्याचा निर्माता कोण ? 'कोणीच नाही'; साफ खोटें. माणूस हाच ईश्वराचा बाप ! ही गोष्ट ईश्वराला चांगली ठाऊक आहे; माणसाला मात्र ठाऊक नाही. त्यामुळे धर्मसुधारणेला विरोध ईश्वर नव्हे, माणूसच करतो. जाणत्यानेणत्यांमधलें अंतर तें हेंच !

□

देवस्य शुल्कश्रेणी

अक्ष्णैकेन विलोकने दश, तथा द्वाभ्यां कृते विंशतिः,
षष्टिर्गन्धविमर्दने, स्रज उरस्याधापने द्वे शते ।
शुल्कं रूप्यसहस्रमर्धघटिकाभोगार्थमित्यादिभिः
धूर्तैः संप्रति कुट्टनीव्यवसितैर्देवोऽपि वेश्यीकृतः ॥

ननु भोः ! साम्प्रतिके काले सर्वत्रापि सशुल्के स्थिते व्यवहारे देवेनैव केवलेन किमपराद्धम्, यदेवं तस्य शुल्कश्रेणी दूष्यते ? श्रूयताम् । न वयं ब्रूमः देवः अपराध्यति इति । किं तर्हि ? भक्ताः एव । स्थिते चैवं सशुल्के दैवे व्यवहारे शुल्कग्राहिणां विटचेटकुट्टनीस्थानीयत्वं शुल्कदायिनां च वेश्यालम्पटस्थानीयत्वं कथं निवारयितुं शक्यम् ?

Rates of God

For beholding God with one eye, ten rupees; with two eyes, twenty. For applying unguents, sixty; and for garlanding, two hundred. A thousand rupees for half an hour's service. By these acts of a procurer, rogues have today turned God into a prostitute !

देवाचें दरपत्रक

एका डोळ्याने दर्शन घ्यायचें असेल, तर दहा रुपये ; दोनांनी घ्यायचें झाल्यास वीस; चंदन चोपडण्यासाठी साठ; छातीवर हार घालण्यास दोनशे; अर्ध्या घटकेच्या भोगांसाठी एक हजार; – याप्रमाणे कुंटिणीचा मार्ग चोखाळून लबाड लोकांनी आज देवालासुद्धा बाजारबसवी करून सोडलें आहे !

□

भगवतां कुलम्

स्पृष्ट्वा पादरजो, विलोक्य वदनं, पीत्वा क्षणं वाक्सुधां
यस्य, स्यात् पुरुषः प्रनष्टदुरितः सर्वं लभेतेप्सितम्।
अद्यत्वेऽपि नृरूपिणां भगवतामुज्जृम्भते तत् कुलं; –
न क्वाप्यप्रणमय्य शीर्षमयते प्रायः पुमान् निर्वृतिम्॥

नृरूपिणां भगवताम्, – यतः एते देवस्य 'अवतार'-त्वेन भक्तैः प्रख्याप्यन्ते । परोत्कर्षासहिष्णवस्तु एतान् बकव्रतिनः बिडालव्रतिनः वा आहुः।

The Community of the Worshipful

Even today thrives the well-known cummunity of worshipful Gods disguised as men, at the mere touch of the dust of whose feet, at the sight of whose faces, at a momentary sip of whose nectar-like words, man, soon getting rid of all sin, acquires everything that he wishes.

Indeed, no one feels happy unless he bows his head at somebody's feet !

प्रभूंची मांदियाळी

ज्यांच्या पायाची धूळ मस्तकीं धरली, मुखदर्शन घेतलें, शब्द-सुधा क्षणभरदेखील प्राशन केली, की माणसाचें सर्व पातक नष्ट होऊन त्याला इष्ट तें सर्व प्राप्त होतें, अशी त्या नरदेहधारी प्रभूंची मांदियाळी आजघडीलाहि फोफावत आहे. एकंदरीनें हेंच खरें की, कुठेतरी डोकें टेकल्यावाचून बहुतेक-करून माणसाला शांति वाटत नाही !

□

सर्वं शून्यम्

'सर्वं शून्यमिदं,' जगाद सुगतो, लोकेऽत्रजन्मान्यतां,
पूज्यं तन्नखकेशदन्तमभवत्, संघोऽस्य चास्फायत ।
तत् किं बुद्धनखादिसंघवचने नासज्यते शून्यता ?
किं वात्रापि चकास्ति विश्वविदिता शून्ये जनानां रतिः ? ॥

तृतीयचरणे बुद्धः, नखादीनि, संघः, वचनं (अर्थात् बुद्धस्य) च एतेषां समाहारः कर्तव्यः ।

ALL IS VOID

'All is void,' – said the *Buddha*, and became renowned. His nails, hair and teeth came to be worshipped; and his organisation throve. Does this mean that the all-pervading void does not extend over the *Buddha's* nails etc.? Or does this substantiate the universally known fact that people pursue the void?

सारें असार

'हें सारें असार आहे,' बुद्ध म्हणाला, जगांत मान्यता पावला, त्याचे नखें-केस-दात पूजार्ह ठरले, आणि त्याचा संघहि सर्वत्र फोफावला. आम्ही विचारतों की, ही साऱ्या ठिकाणीं असणारी असारता बुद्ध, त्याचीं नखें वगैरे, त्याचा संघ, त्याचा उपदेश यांच्या ठिकाणीं विसावते कीं नाही? कां लोकांना असाराचीच ओढ असते, हें विश्वविख्यात तत्त्व याहि उदाहरणांत प्रकटलें आहे?

□

सुन्दरी

जानाना अपि 'वानरी'ति जगदुर्नारीं जनाः सुन्दरीं
यद् दाक्षिण्यवशात् तथैव तदिति स्त्री सस्मितं श्रद्दधे।
अद्यत्वे किल मन्त्रिणामपि मुखाद् 'हे सुन्दरी' त्युत्थितां
गां सुन्दर्यपि धिक्करोति सदसि, श्रद्धेयमेतत् कथम्? ॥

सु न्द री – फेअर लेडी । महाराष्ट्रराज्यस्य विधान-सभायां किल अयं प्रसङ्गः समुदभूत् । म न्त्रि णा म पि – अपरपरमेश्वराणामिति भावः । केचित् तु आहुः, मन्त्रिमुखोद्गतत्वमेव धिक्कृतौ हेतुः । कः/का खलु प्राज्ञः/प्राज्ञा मन्त्रिणां वचसि विश्वासं कुर्यात् ?

FAIR LADY

In the past, men used to call a woman 'fair lady' out of chivalry, even when they knew her to be really a she-monkey; and the woman, too, with a smiling face, believed their words. Today, it is reported, even a fair lady publicly denounces her being addressed as 'fair lady' even when the phrase springs from the lips of such a dignitary as a minister ! We wonder, how to believe this !

'सुं द री'

आजपर्यंत असें झालें की, वानरी वाटत असतांनाहि लोक स्त्रीला दाक्षिण्यामुळे 'सुंदरी' म्हणत आले; आणि स्त्रीहि स्मित करून तें खरें समजली. आजकाल मात्र मंत्र्यांच्यासुद्धा (म्हणजे, साक्षात् परमेश्वराच्याच की!) तोंडून 'सुंदरी' (फेअर लेडी) असे शब्द प्रकटलेले ऐकून सुंदरीदेखील म्हणे भर सभेंत त्यांचा धिक्कार करूं लागल्या आहेत ! आता यावर विश्वास तरी कसा ठेवावा ?

□

सिनेसुन्दरी

'दृष्ट्याकेकरया शतं, दशशतं गत्या नतोन्नीतया,
लक्षार्धं किल नर्तनैः, परिमितैर्वस्त्रैश्च लक्षद्वयम्।
सा कापि प्रतिचित्रमर्जति बत ! द्रव्यं सिनेसुन्दरी,
किं चाभ्रंलिह–' सर्वमस्तु, वद सा भोज्यं कियत् खादति ?

अस्तु नाम अर्जनशक्तिः अपरिमिता; भोगशक्तिस्तु नृणां परिमितैव, इति तात्पर्यम्।

THE FILM STAR

'Heard this ? That X Y Z, the famous actress, charges a hundred for casting just a sidelong glance ; a thousand for a hip-swinging gait ; half a lakh for dancing ; two lakhs for wearing the minimum clothes. At this rate, indeed, she makes money in every picture ! Besides, a sky-scraping —'

'Well, well ! Granting all that, tell me how much she eats.'

सिनेसुंदरी

एक आवाज – 'अहो, ऐकलंत का ? ती अमकीतमकी सिने-नटी प्रत्येक चित्राच्या वेळीं काय कमाई करते ! तिरपी नजर टाकली की शंभर; लचकत मुरडत चालली की हजार ! नाचाला पन्नास हजार ; आणि माफक कपडे घातले की दोन लाख ! आणि म्हणे टोलेजंग –'

दुसरा आवाज – 'हो हो हो, ठीक आहे. पण ती भात केवढा खाते सांग !'

□

वर्णव्यत्ययः

अप्राप्तोपचयं निशम्य मथितं सत्त्वोज्ज्वलं जीवनं
सद्यो विश्वमभूद् विमूढमखिलं मग्नं च शोकार्णवे ।
तत्रोच्चैः करतालमत्तहसितैश्चीनाः क्षणं कुर्वते, —
वर्णव्यत्ययमात्रतः क्वचन किं नीचत्वमाच्छाद्यते ? ॥

सत्त्वोज्ज्वलं जीवनम् — अमेरिकाध्यक्षस्य तत्रभवतः केनेडीमहाभागस्य । क्षणम् — उत्सवम् । वर्णव्यत्ययः — ' चीन 'शब्दः ' नीच 'शब्दात् वर्णविपर्यासेन आगतः इति मन्यामहे ।

METATHESIS

At the news of the sudden end of a bright life of virtue and courage, the whole world was stunned and sank into an ocean of grief ! On this occasion, what did the Chinese do ? They celebrated it with loud clapping of hands and roars of laughter ! Indeed, can a mere metathesis (*Nicha–China*) conceal the baseness of a people ?

वर्णविपर्यय

शौर्यधैर्यांनी उजळलेलें एक जीवनपुष्प पूर्ण विकास होण्याआधीच कुस्करलेलें पाहतांच सारें जग सुन्न होऊन दुःखसागरांत बुडून गेलें ; तर चीन मात्र मोठ्यानें टाळ्या पिटून आणि खदखदा हसून सण साजरा करण्यांत दंग झाला !

बरोबरच आहे. (नांवांतल्या) अक्षरांची उलटापालट केली (नीच – चीन) म्हणून काय कोठें नीचपणा झाकून राहतो ?

□

मा न व स्य आ ग्र हः

जीवो, ब्रह्म, तदैक्यम्, अस्य जगतो जन्मादिहेतुश्च तत्,
तज्ज्ञानादपवर्गः, – एतदखिलं को वेद सत्यं न वा ।
सत्यं नूनमिहैकमेव, – विषयो वादस्य नैवास्ति यत्, –
जानाम्यस्मि करोमि चेति सततं यन्मानवस्याग्रहः ।।

MAN'S OBSTINACY

Jiva the individnal soul, *Brahman* the universal soul, their essential unity, the *Brahman* causing the production etc. of the world, the emancipation resulting from the realisation of it; – who knows whether all this is real or not ! The only real thing beyond dispute is man's constant obstinacy in proving that it is he who knows, is and does !

मा ण सा चा ह ट्ट

जीव, ब्रह्म, त्यांची अभिन्नता, ब्रह्म जगत्कारण वगैरे, त्याच्या ज्ञानानें मोक्ष, – हें सगळें खरें कीं नाही कोणाला ठाऊक ! खरी गोष्ट बहुधा एकच, आणि ती निर्विवादहि आहे; ती म्हणजे 'मला कळतें, मी आहें, मी करतों,' हा माणसाचा सदोदित चाललेला हट्ट !

□

वि फ लं ज न्म

नास्माभिर्नरशोणितै रणभुवां दत्तोऽभिषेकोत्सवः,
प्रासादाश्च न खस्पृशो विरचिता हृत्वा जनानां धनम् ।

द्वैताद्वैतविमर्दनाय कलहैः कण्ठा न शुष्कीकृताः, –
मातुर्यौवनसंपदोऽपहरणे चौरा वयं केवलम्! ॥

आह भर्तृहरिः – 'मातुः केवलमेव यौवनवनच्छेदे कुठारा वयम्।' तदेवात्र शब्दान्तरैः प्रतिपिपादयिषितम्।

VAIN LIFE

We did not bathe the battlefields in human blood. Nor did we erect sky-scraping palaces by robbing the people. We did not even shot ourselves hoarse in disputing dualism or monism. We thus stand only as thieves who robbed their mother of her wealth of youth!

व्यर्थ जिणें

आम्हीं माणसांच्या रक्ताच्या नद्या वाहवून रणभूमीला न्हाऊं घातलें नाही, कीं लोकांना नागवून मिळविलेल्या पैशाने गगनचुंबी हवेल्या बांधल्या नाहीत, कीं द्वैताची किंवा अद्वैताची धुळधाण करण्यासाठी घसेहि कोरडे केले नाहीत. एकूण काय, तर आईच्या उदरीं जन्माला येऊन तिचें तारुण्यधन हिरावणारे आम्ही केवळ चोर आहों!

□

१२. अञ्जलिबन्धः

WITH FOLDED HANDS

दोन्ही कर जोडून

मन्दिरप्रवेशः

स्पृष्टं स्त्रीविटचेटशूद्रयवनैर्गीर्वाणवाङ्मन्दिरं
भ्रष्टं स्यादिति तालयन्त्रितमिदं कुर्वन्ति, तेभ्यो नमः।
किं गालीषु, किमर्चनेषु, किमु वा शास्त्रेषु, किं प्रेमसु, –
सर्वे संस्कृतभाषिणो यदि, तदा देवाय कुर्यां बलिम् ॥

ADMISSION TO THE TEMPLE

We bow to those who lock the temple of the Sanskrit language out of the fear that it will be desecrated if touched by women, paramours, servants, low caste people and non-Aryans. I would really make an offering to God if all start speaking Sanskrit,

– no matter if it is used for praise or abuse, for scientific discussions or the lovers' nonsense !

मं दि र प्र वे श

बायका, तमासगीर, बारगीर, महार-मांग, अविंध यांचा स्पर्श झाला तर संस्कृत वाणीचें मंदिर विटाळेल, म्हणून जे त्याला टाळें लावतात, त्यांना साष्टांग नमस्कार असो ! मी मात्र हे सर्व-जण संस्कृत बोलूं लागले, तर देवाला पूजा बांधीन ; – मग ते संस्कृतांत शिव्या देवोत किंवा सन्मान करोत, शास्त्रार्थ करोत किंवा प्रेमाच्या बडबडी करोत !

□

ॐ शा न्तिः शा न्तिः शा न्तिः

शं नः सन्त्विह मन्त्रिणः, शमपि तद्द्वारक्षिणः सन्तु नः,
शं गुण्डाः, भिषजश्च शं, धनहराः शं, शं च नो रक्षकाः ।
शं नः सा पुरपालिका, शमपि नः कृष्णापणाधीश्वराः,
शं नः कर्मकराः, नमोऽस्तु व इदं ! मा नो वधिष्टेश्वराः ॥

'शं नो मित्रः शं वरुणः' इत्यादि वैदिकम् आशासनम् अद्यतने युगे 'यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च '।

BENEDICTION

May the ministers have mercy on us, may their *chaparasis*, may the goondas, may the doctors, may the thieves, may the

police, may the Municipality/Corporation, may the princes of the black market, and may also the servants ! Our salutations to you all ! My lords, do not murder us !!

'पसायदान'

मंत्री आमच्यावर कृपा करोत ! त्यांच्या दारावरचे शिपाईहि कृपा करोत ! गुंड कृपा करोत; डॉक्टर कृपा करोत; चोर करोत, शिपाई करोत ! नगरपालिका / महानगरपालिका आमच्यावर दया करो, आणि काळाबाजारवालेहि करोत ! नोकर-चाकर कृपा करोत ! तुम्हां सर्वांना आमचीं लोटांगणें ! मायबाप, आम्हांला मारूं नका !!

□

अर्पणम् (तर्पणम्?)

विसंष्ठुलस्वभावा ये गडुपृष्ठा जलोदराः ।
तेभ्योऽस्तु कण्टकाशिभ्यो भूतेभ्य इदमर्पितम् ।।

अत्र 'केयं व्याकुलता' इत्यादिः द्वितीयः श्लोकः द्रष्टव्यः। ननु 'नवनीतिशतकम्' इति हि अस्य कण्टकाञ्जलेः नामान्तरं कृतम्; सन्ति चात्र बहवः श्लोकाः अधिकाः । कथमेतत् ? – उच्यते । आम्रादिविक्रयिणामिव इदमस्माकं शतकं द्रष्टव्यम् । अथवा 'प्रास्ताविकं शब्दद्वयं' यथा शब्दसहस्रद्वयं संपद्यते तथेदं ज्ञातव्यम् । किंवा, शतकण्टकग्राहिभ्यः अयम् अधिकश्लोकात्मकः 'बोनसः' (अधिकांशः) अस्तु ।

DEDICATION

This composition is dedicated to the thornivorous creatures, who are crooked by nature, have a hump on their back, and store a lakeful of water in the belly.

स म र्प ण

जे स्वभावतः वेडेवाकडे आहेत, पाठीवर कुब्रड आणि पोटांत पाण्याचें तळें वाहणारे आहेत, त्या कांटेखाऊ प्राण्यांना (तसेंच, समंधांना) हें कवन अर्पण केलें आहे.

□

॥ श्री-उष्ट्रार्पणमस्तु ॥

परिशिष्टम्

SUPPLEMENT

पुरवणी

'वारे वारिविधानकेन्द्रम्' —रामराज्यपद्धतिः

नित्यं पुण्यपुरी 'जलं जल'मिति क्रन्दत्यखण्डस्वरं,
दृष्ट्वा जातदयैश्चिरेण विभुभिः सेत्थं समाश्वासिता —
'आम्, एवं क्रियते — क्रमेलशतं तावत्त्विदं गृह्यताम्,
"वारे वारिविधानकेन्द्र"मभितः — श्रद्धत्त — निर्मास्यते।
पोष्या गोमहिषान्वया अगणिता यस्मिन् घटोध्नीघटाः,
शुद्धं मुद्रितबाटलीषु सुलभं लोकस्य च स्याज्जलम्'॥

'VAAREY WATER COLONY'

Seeing that the city of Poona is constantly crying for water, the authorities took pity on it after a long time and made promises as follows :

‘Well, this is what we can do for you. For the time being, we shall send you a hundred camels. (Camels are known to store plenty of water in their stomach!) Rest assured that, before long, we shall erect nearby one *Vaarey Water Colony* (similar to the *Aarey Milk Colony*). Innumerable herds of cows and she-buffalos with udders as big as pitchers will be brought up there; and people will easily secure from there pure water in sealed bottles.’

‘वा रे पा णी - उ त्पा द न - कें द्र’

‘पाणी, पाणी’ असा पुण्यनगरीचा अखंड आक्रोश चाललेला पाहून बऱ्याच दिवसांनी अधिकाऱ्यांचें चित्त द्रवलें; आणि त्यांनी तिला असें आश्वासन दिलें :–

‘ठीक. आम्ही आता असें करतों. तूर्त (पाण्याची नड भागविण्यासाठी) हे शंभर उंट घ्या. (उंटाच्या पोटांत बरेंच पाणी मावतें म्हणतात!) लवकरच जवळपास (‘आरे दूध-उत्पादन-केंद्रा’-सारखें) ‘वारे पाणी-उत्पादन-केंद्र’ आम्ही उभारूं,– विश्वास ठेवा! या केंद्रांत घागरीएवढ्या कासेच्या गाईम्हशींचीं असंख्य खिल्लारें पोसलीं जातील; आणि लोकांना मोहोरबंद बाटल्यांतून वाटेल तितकें शुद्ध पाणी मिळू शकेल.’

□

वि ए त ना म

—जगदेकराष्ट्रपद्धति:

‘नान्यत्त: शरणं विना रशियया’, ‘नान्यद् विनामेरिकाम्’–
इत्या नाभितलाज्जना: कलकलं स्वच्छन्दत: कुर्वते।

स्वप्नो यास्यति चेदयं सफलतां तेषां यदृच्छावशात्,
– शङ्का नास्ति – 'विएतनाम' विभवैः संगंस्यते भारतम् ।
'औदीच्या' इति, 'दक्षिणाजुष' इति द्वेषाज्ज्वलन्तो जनाः
प्राशिष्यन्ति परस्परस्य रुधिरं, संपत्स्यते भस्म भूः ! ॥

VIETNAM

'We have no other shelter than Russia;' 'None else but America;'– thus do different people shout at will at the top of their voice. If, by any chance, their dreams come true, India will no doubt enjoy the prosperity that prevails in Vietnam today ! Thus, shouting 'We belong to the North,' or 'We belong to the South,' and burning with bitter hatred, people will fly at one another's throat and the land will be simply reduced to ashes !

विएतनाम आणि भारत

'आपल्याला रशियाखेरीज अन्य तरणोपाय नाही !'
'साफ चूक. आपल्याला अमेरिकेवाचून अन्य गति नाही !'

याप्रमाणे लोक बेंबीच्या देठापासून यथेच्छ आक्रोश करीत असतात. जर दैवयोगाने त्यांचीं हीं स्वप्नें सत्यसृष्टींत उतरलीं तर – शंकाच नको ! – विएतनाममधली भरभराट भारतांत अवतरेल ! आणि –

आणि 'आम्ही उत्तरेंतले !', 'आम्ही दक्षिणेंतले !' असें गरजत, द्वेषानें पेटलेले लोक एकमेकांच्या नरडीचा घोट घेऊं लागतील ! आणि भूमि ? – भूमीची राखरांगोळी होईल !!

□□

स र्व श क्तिः वा क् —लोकाग्रणीपद्धतिः

सृष्टौ कश्चन, कश्चनाप्यधिकृतः क्षेमे, क्षये कश्चन,
ब्रह्माण्डस्य किलास्य केचिदबुधाः कार्ये विभक्ति जगुः ।
शक्ति वाक् प्रकटय्य पूर्वमुभयोः, कृत्वाधुना च क्षयं
सामानाधिकरण्यमाविरकरोत् कार्यत्रयस्यात्मनि ।।

THE OMNIPOTENT SPEECH

Of this vast universe, someone (i. e. *Brahmadeva*) is appointed for creation, another (i. e. *Vishnu*) for its sustenance, and yet another (i. e. *Shiva*) for its destruction, — thus some fools have made a division of work. Speech, however, having already manifested its potency in regard to the first two functions, and now undertaking destruction, has conclusively proved that all the three functions are exclusively vested in it! (This refers to the recent linguistic riots in the South.)

स र्व स म र्थ भा षा

या ब्रह्मांडाच्या म्हणे उत्पत्तीच्या कामीं कोणा एकाची (ब्रह्मदेवाची) नेमणूक झाली आहे; राखणीच्या कामीं दुसऱ्या कोणाची (विष्णूची); संहाराच्या कामीं आणखी कोणाची तरी (रुद्राची); — अशी कांही वेडपटांनी जगाच्या कामांची वाटणी करून टाकली आहे. वस्तुतः यांपैकी पहिल्या दोन कार्यांत आपली शक्ति भाषेने यापूर्वीच प्रकट केली असून आज तिने प्रलयहि मांडला आहे; आणि अशा प्रकारे हीं तिन्ही कार्ये एकट्या आपल्याच हातीं असल्याचें सिद्ध केलें आहे.

□

त्रो टि स म्पः   —जीवनोद्योगपद्धतिः

'सम्पे शक्तिरवस्थिता कलियुगे'—स्मृत्वेति नूतनां स्मृतिं
सर्वस्त्रोटिगणः पुरेऽत्र सहसाकार्षीज्जलस्तम्भनम् ।
प्रास्तौषीत् समयं च—'कार्यविरतिर्वर्षस्य षाण्मासिकी,
घण्टामात्रमुपस्थितिः प्रतिदिनं, त्रैमासिको बोनसः' ॥

STRIKE OF THE WATER - TAPS

'Strike is power in this age of *Kali,*'—knowing this doctrine of the modern ethical code, all the taps in this city (of Poona) suddenly struck work. They made the following demands : 'Six months' Privilege Leave every year; duty – one hour a day; and three months' bonus' !

न ळां चा सं प

'सम्पे शक्तिः कलौ युगे ! – कलियुगांत बळ संपामध्ये' हें नव्या स्मृतींतलें वचन ध्यानांत घेऊन या पुण्यपुरींतले सगळे नळ एकाएकी (बैठ्या) संपावर गेले. त्यांनी आपल्या मागण्या मांडल्या, – 'वर्षांतून सहा महिने रजा. रोज फक्त एक तास काम. तीन महिन्यांचा बोनस.'

□

व्या ख्या न म्   —विद्याविद्यार्थिपद्धतिः

विख्याता विदुषां पुरीति, विषयः पूज्यो जनानामिति,
वक्ता दूरत एष्यतीति, फलकाः सर्वत्र संसञ्जिताः ।
क्लृप्तो मण्डप आयतो, विनिहितास्तारा: स्वरक्षेपकाः,

श्रोतारो दश पञ्च !

'भूगिलतु मां !'– संयोजकः काङ्क्षति ॥

A MAMMOTH SPEECH PROGRAMME

Considering that this is a reputed city of the learned, and that the appointed topic is esteemed by the people, and that the speaker is coming from afar, placards announcing details of the talk were exhibited everywhere; a spacious pandal was constructed; amplifiers of a very high capacity were fixed. (Everything was perfectly arranged. The clock struck the hour of the speech; but alas !) There were only five or ten listeners ! How fervantly did the organiser of the programme prayed in his mind : 'O Mother Earth ! Take me in, this very moment !'

– टो ले जं ग व्या ख्या न

गांव विद्वानांचें आगर; विषय सर्व लोकांच्या आदराला पात्र असा; व्याख्याता फार दुरून आणविलेला;– हें सर्व लक्षांत घेऊन संघटकांनी सगळीकडे मोठाले फलक लटकावले. भला मोठा मांडव घातला. करडचा आवाजाचे ध्वनिक्षेपक लावले.

व्याख्यानाची घटका भरली. श्रोते सबंध दहापांच होते ! संघटकांच्या मनांत जप चालला होता, – 'धरणी माते, घे मला पोटांत !'

जीवनं त्यज्यताम्   —विद्याविद्यार्थिपद्धतिः

'वेदाः संस्कृतभारती च परमो देशस्य नः शेवधिः,
विख्यातं भुवि तेन भारतमिदं, तेनैव राष्ट्रं वयम्।
तं गोपायत, तं च वर्धयत'; 'भोः! वृत्तिः कथं वर्तताम्?'
'त्यागात्'; 'कस्य ?' 'धनस्य'; 'नास्ति न इदं !'
'तत् जीवनं त्यज्यताम् !' ॥

SACRIFICE YOUR LIFE !

'The *Vedas* and the Sanskrit language is the most precious treasure of our country. India is known abroad for them; and also, we owe our existence as a nation to them only. You must preserve it, and expand it too !'

The speaker concluded. A listener asked, 'And Sir, what shall we live on ?'

'You must sacrifice.'
'Sacrifice ?– Sacrifice what ?'
'Of course, wealth !'
'But Sir, wealth we have none.'
'Then you must sacrifice your life !'

जीव द्या !

'वेद आणि संस्कृत भाषा म्हणजे आपल्या देशाची अनमोल दौलत आहे. यामुळेच जगांत भारताचें नांव झालें; आणि आपण राष्ट्र झालों तेंहि यामुळेच. ही दौलत जपा आणि तींत भर टाका !'

व्याख्यान संपलें. एका श्रोत्याने विचारलें, 'हें सगळें करणाऱ्यांचें पोट भरण्याची व्यवस्था काय !'

'असला क्षुद्र स्वार्थ काय कामाचा ?' वक्ते गरजले; 'त्यांनी त्याग केला पाहिजे !'

'त्याग ? कशाचा ?'

'कशाचा म्हणजे ? धनाचा, – पैशाचा ?'

'अहो, पण हेंच तर त्यांच्याकडे नाही !'

'मग त्यांनी जें असेल त्याचा त्याग केला पाहिजे. दुसरें कांही नसेल तर प्राणत्याग केला पाहिजे !'

□

देशवत्सलः —गार्हस्थ्यपद्धतिः

'कन्या यादृशतादृशी यदि, तथा सास्तु- ,-अस्मि सिद्धः परं
तामुद्वोढुमहं, यदि श्वशुरतो लप्स्ये सहस्राणि षट् ।
देशार्थे,' – 'यदि तर्हि तावदपरं लब्ध्वा तदर्थं धनं
नूनं तामनुमंस्यसेऽन्यपुरुषैः संसारकार्येष्वपि !' ॥

THE PATRIOT

'Let the girl be as she might be, I am prepared to marry her provided I get (a dowry of) six thousand rupees, – not for me, but for the country !'

'Well, then if you get an equal amount again, – of course, for the country, – I have no doubt that you will permit her relations with other men too !'

देशभक्त

मुलगी कसली वाटेल तसली चालेल; मी लग्नाला तयार आहे. फक्त, सासऱ्याकडून मला सहा हजार रुपये मिळाले पाहिजेत, – केवळ देशासाठी, देशकार्यासाठी !'

'हो का ? तर मग तुला देशासाठी आणखी तेवढी रक्कम मिळाली, तर तू नक्कीच तिला दुसऱ्या पुरुषाबरोबर संसारहि करू देशील ! नाही का ?'

□

परिशुद्धिः, परिवृद्धिः

प्रथमः अङ्कः पृष्ठस्य । तदुत्तरं रेखायाः परतः अङ्कः पङ्क्तेः । परिशुद्धिः 'आदेश'रूपा । परिवृद्धिः 'आगम'-रूपा । आदेशे विवक्षिते अशुद्धः 'स्थानी' न निर्देक्ष्यते; स हि स्वस्थाने उपलभ्येतैव, 'उक्तार्थानां हि अप्रयोगः' । आगमे तु विवक्षिते यस्मात् परतः स इष्यते, स शब्दः ग्रहयोः (brackets) मध्ये निर्देक्ष्यते ।

०१३–२५	: प्रमुदितो भृशमन्तरात्मा
०४१–७	: संभूय
०४१–१२	: कृच्छ्रं
१६–७	: (virtues) ?
२०–(चरमा)	: इत्यादिश्रुतिः
२४–२	: हें मिळत
३१–१४	: (मोक्षः।) द र ति – भ्वादिः दृ-धातुः भये प्रसिद्धः ।
३२–२४	: (रॉकेलसाठी,) ही पाण्यासाठी,
४८–१९	: (फोड,) वस्तू / पैसा
४९–१५	: जलचर प्राणी,
५९–२	: दंशमशकं
६५–२०	: (पाणिनिः।) अत्र पूरणिका – इदं सूत्रं संप्रति निरवकाशम्; अधुना लङ्कापतेः (अर्थात् सिंहलामात्यस्य) स्त्रीत्वाभावात् । तथापि श्लोकः भूतार्थं निर्दिशति; तेन नास्य बाध्यता शङ्कनीया । ननु का अत्र सीता ? – सिंहलस्थाः भारतीयाः स्युः ।

५–१८ : मेलोंच !

९२–४ : funeral

९२–२१ : मिस्गाइडेड

९२–२३ : Misguided

११०–२१ : दिशंश्च सततं

११३–५ : लीये धनब्रह्मणि ! ॥

१२१–८ : (श्लोकानन्तरं टिप्पनी –) किमयं 'सुधाह्रदः संस्कृतविद्याध्ययनं स्यात् ? स्यादपि । एवं हि संस्कृतपण्डिताः मन्यन्ते (न तु प्रकाशम् अङ्गीकुर्वन्ति) ।

१३०–२ : ग्रन्थ ! त्वदीया

१३४–१४ : (सुरासरित् ।) इयं भागीरथ्याः अपि संज्ञा स्यात् ।

१६०–१० : (इतिहासपण्डिताः) 'शेजवलकर'नामानः । अत्र दृश्यताम् – 'सत्यकथा'-मासिकम्, फेब्रु. १९६४; श्री. सदाशिव-आठवले-महाभागानां लेखः ।

१६१–२१ : sentence

१६४–२० : sisters

१७०–१३ : हृदयं

१८८–४ : क्रमेलकशतं

१९०–५ : (श्लोकस्य टिप्पनी –) इदं पद्यम् अद्यापि अपर्युषितं दक्षिणभारतीयानां हिन्दीविरोधिनं प्रक्षोभम् अभिकरोति, यस्मिन् महाजनानामपि स्फूर्जथुः आसीत् – 'हिन्दी व्रजतु कच्चरम् !' इति ।

१९३–२ : (श्लोकस्य टिप्पनी –) अत्र पूरणिका – संयोजकः काङ्क्षति, – सत्यम्; यावत् व्याख्यानान्तरं न संयोजयति । संयोजिते च व्याख्यानान्तरे पुनरपि 'धाता यथापूर्वमकल्पयत्' भवति । वक्रे विधौ का गतिः ?